This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

A 468344 DUPL

878
C7
L197
1768

M. TULLII *CICERONIS* OPERA.

TOMUS DECIMUS.

HOC VOLUMINE

continentur

De Legibus Libri III.
De Officiis Libri III.
De Senectute.
De Amicitia.
Paradoxa.
Philosophicorum Fragmenta, in quibus *Somnium Scipionis.*

M. TULLII CICERONIS OPERA.

Recensuit J. N. LALLEMAND.

TOMUS DECIMUS.

PARISIIS,

Apud { SAILLANT, viâ S. Joannis Bellov.
DESAINT, viâ Fœneâ.
BARBOU, viâ Mathurinenſium.

M DCC LXVIII.

John S. Lawrence Estate
9+
3-31-1925

NU

DE LEGIBUS,

LIBER PRIMUS.

EDITIS de Republica libris, Cicero de Legibus ſcribere inſtituit, & ſuæ reipublicæ, quam ex populi poteſtate, & optimatum auctoritate temperarat, leges dare conſentaneas. Cujus diſputationis principium repetit ex Stoicorum diſciplina, quorum inſtituto, emendationem vitiorum, commendationemque virtutum, æternâ & immortali lege contineri tradit, totamque legis hujus principis & ultimæ vim & poteſtatem libri primi explicatione complectitur. Lex autem illa ultima ab eo deſcribitur Mens dei optimi maximi, *omnia ratione jubentis & vetantis, a qua hominum vera lex proficiſcitur, quæ eſt* Ratio ſapientis *apta ad juben-*

dum & vetandum. Atque hoc primi libri argumentum eſt. Secundus conſtitutionem religionis & ſacerdotum continet: tertius magiſtratuum deſcriptionem. Diſputatio de jure populi Romani librorum erat ſequentium, qui vel ab auctore ſcripti non ſunt, vel temporis injuriâ interciderunt. Quin ii, quos habemus, non videntur ab ipſo auctore editi, ſed eo jam interfecto publicati. Horum enim non meminit libro poſteriore de Divinatione, deſuntque in iis prooemia, quibus aliàs uti ſolebat in dialogis, ut ipſe indicat Epiſt. ad Atticum 4, 16. *&* 13, 32. TURNEBUS.

T. POMPONIUS ATTICUS.
M. T. CICERO. Q. FRATER.

I. ATTICUS. Lucus quidem ille, & hæc Arpinatium quercus agnoſcitur, ſæpe a me lectus in Mario. Si manet illa quercus, hæc eſt profectò; etenim eſt ſanè vetus. QUINTUS. Manet verò, Attice noſter, & ſemper manebit; ſata eſt enim ingenio:

nullius autem agricolæ cultu ſtirps tam diuturna, quàm poëtæ verſu, ſeminari poteſt. Att. Quo tandem modo, Quinte? aut quale eſt iſtuc, quod poëtæ ſerunt? mihi enim videris, fratrem laudando, ſuffragari tibi.

2. Q. Sit ita ſanè. Verumtamen, dum Latinè loquentur litteræ, quercus huic loco non deerit, quæ Mariana dicatur; eaque, ut ait Scævola de fratris mei Mario,

Caneſcet ſeclis innumerabilibus.

Niſi fortè Athenæ tuæ ſempiternam in arce oleam tenere potuerunt; aut, quòd Homericus Ulyſſes Deli ſe proceram & teneram palmam vidiſſe dixit, hodie monstrant eamdem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quàm naturâ ſtare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, mirandâ viſa figurâ,

nunc ſit hæc: ſed quum eam tempeſtas, vetuſtaſve conſumpſerit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent.

3. Att. Non dubito id quidem: ſed hoc jam non ex te, Quinte, quæro, verùm ex ipſo poëta, tuine verſus hanc quercum ſeverint, an ita factum de Mario, ut ſcribis, acceperis? Marcus. Reſpondebo tibi e-

quidem, ſed non antè, quàm mihi tu ipſe reſponderis, Attice, certéne, non longè a tuis ædibus inambulans, poſt exceſſum ſuum Romulus Proculo Julio dixerit, ſe deum eſſe, & Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco juſſerit? & Athenis, non longè item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo ſuſtulerit? sic enim eſt traditum.

4. Att. Quorſum tandem, aut cur iſta quæris? M. Nihil ſanè, nisi ne nimis diligenter anquiras in ea, quæ iſto modo memoriæ sint prodita. Att. Atqui multa quæruntur in Mario, fictane, an vera sint; & a nonnullis, quòd & in recenti memoria, & in Arpinati homine, vel ſeveritas a te poſtulatur. M. Et hercule, ego me cupio non mendacem putari: ſed tamen nonnulli iſti, Tite, faciunt imperitè, qui in iſto periculo non ut a poëta, ſed ut a teſte, veritatem exigant: nec dubito, quin iidem, & cum Egeria collocutum Numam, & ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. Q. Intelligo, te, frater, alias in hiſtoria leges obſervandas putare, alias in poëmate. M. Quippe quum in illa ad veritatem quæque referantur, in hoc ad delectationem pleraque: quamquam & apud Herodotum, patrem hiſtoriæ, & apud Theopompum ſunt innumerabiles fabulæ.

II. Att. Teneo quam optabam occaſionem, neque omittam. M. Quam tandem, Tite? Att. Poſtulatur a te jamdiu, vel flagitatur potiùs hiſtoria: sic enim putant, te illam tractante, effici poſſe, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipſe ſentiam, non ſolùm mihi videris eorum ſtudiis, qui litteris delectantur, ſed etiam patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ ſalva per te eſt, per te eumdem sit ornata: abeſt enim hiſtoria litteris noſtris, ut & ipſe intelligo, & ex te perſæpe audio: potes autem tu profectò ſatisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri ſolet, unum hoc oratorium maximè.

6. Quamobrem aggredere, quæſumus, & ſume ad hanc rem tempus, quæ eſt a noſtris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam poſt annales pontificum maximorum, quibus nihil poteſt eſſe jucundius, si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi ſemper in ore eſt, Catonem, aut ad Piſonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quàm iſti omnes? Fannii autem ætati conjunctus Antipater paulò inflavit vehementiùs, habuitque vires agreſtes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæſtrâ, ſed tamen admonere reliquos po-

M. TULLII CICERONIS OPERA.

Recensuit J. N. Lallemand.

TOMUS DECIMUS.

PARISIIS,

Apud { SAILLANT, viâ S. Joannis Bellov.
DESAINT, viâ Fœneâ.
BARBOU, viâ Mathurinenſium. }

MDCC LXVIII.

bam; quum præſertim non recuſarem, quò minùs more patrio ſedens in ſolio conſulentibus reſponderem, ſenectutiſque non inertis grato atque honeſto fungerer munere: sic enim mihi liceret & iſti rei, quam desideras, & multis uberioribus atque majoribus, operæ, quantum vellem, dare.

IV. Att. Atqui vereor, ne iſtam cauſam nemo noſcat: tibique ſemper dicendum sit, & eò magis, quòd te ipſe mutaſti, & aliud dicendi inſtituiſti genus: ut quemadmodum Roſcius, familiaris tuus, in ſenectute numeros in cantu ceciderat, ipſaſque tardiores fecerat tibias; sic tu a contentionibus, quibus ſummis uti ſolebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philoſophorum lenitate absit: quod ſuſtinere quum vel ſumma ſenectus poſſe videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari.

12. Q. At mehercule ego arbitrabar poſſe id populo noſtro probari, si te ad jus reſpondendum dediſſes: quamobrem, quum placebit, experiendum tibi cenſeo. M. Id, si quidem, Quinte, nullum eſſet in experiendo periculum: ſed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam cauſarum operam, ad quam ego numquam, nisi paratus & meditatus accedo, adjungatur hæc juris interpreta-

tio, quæ non tam mihi moleſta ſit propter laborem, quàm quòd dicendi cogitationem auferat, ſine qua ad nullam majorem umquam cauſam ſum auſus accedere.

13. Att. Quin igitur iſta ipſa explicas nobis his ſubsicivis, ut ais, temporibus, & conſcribis de jure civili ſubtiliùs, quàm ceteri? Nam a primo tempore ætatis juri ſtudere te memini, quum ipſe etiam ad Scævolam ventitarem; neque umquam mihi viſus es ita te ad dicendum dediſſe, ut jus civile contemneres. M. In longum ſermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, ſuſcipiam; & quoniam vacui ſumus, dicam. Q. Ego verò libenter audierim: quid enim agam potiùs? aut in quo meliùs hunc conſumam diem?

14. M. Quin igitur ad illa ſpatia nostra, ſedeſque pergimus? ubi, quum ſatis erit deambulatum, requieſcemus: nec profectò nobis delectatio deerit, aliud ex alio quærentibus. Att. Nos verò: & hàc quidem adire sic placet, per ripam & umbram. Sed jam ordire explicare, quæſo, de jure civili quid ſentias. M. Egone? ſummos fuiſſe in civitate noſtra viros, qui id interpretari populo, & reſponsitare ſoliti sint: ſed eos magna profeſſos, in parvis eſſe verſatos. Quid enim eſt tantum, quantum jus civitatis? quid autem

tam exiguum, quàm eſt munus hoc eorum, qui conſuluntur; quamquam eſt populo neceſſarium? Nec verò eos, qui ei muneri præfuerunt, universi juris expertes fuiſſe exiſtimo: ſed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum præſtare voluerunt; id autem incognitum eſt, minúſque in uſu neceſſarium. Quamobrem quò me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de ſtillicidiorum ac de parietum jure? aut ut ſtipulationum, & judiciorum formulas componam? quæ & conſcripta ſunt a multis diligenter, & ſunt humiliora, quàm illa, quæ a vobis exſpectari puto.

V. Att. Atqui, si quæres, ego quid exſpectem; quoniam ſcriptum eſt a te de optimo reipublicæ ſtatu, conſequens eſſe videtur, ut ſcribas tu idem de legibus: sic enim feciſſe video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maximè diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia, & cum Lacedæmonio Megillo, æſtivo, quemadmodum deſcribit, die, in cupreſſetis Gnossiorum, & ſpatiis silveſtribus, crebrò insiſtens, interdum acquieſcens, de inſtitutis rerum publicarum, ac de optimis legibus diſputat; sic nos inter has procerissimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quæramus

iiſdem de rebus aliquid uberius, quàm forenſis uſus deſiderat?

16. Att. Ego verò iſta audire cupio. M. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re magis. M. Et rectè quidem: nam ſic habetote, nullo in genere diſputandi magis honeſtè pateſieri, quid ſit homini tributum naturâ; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cujus muneris colendi efficiendique cauſâ nati & in lucem editi ſimus; quæ ſit conjunctio hominum, quæ naturalis ſocietas inter ipſos: his enim explicatis, fons legum & juris inveniri poteſt.

17. Att. Non ergo a prætoris edicto; ut plerique nunc; neque a XII tabulis, ut ſuperiores; ſed penitus ex intima philoſophia hauriendam juris diſciplinam putas. M. Non enim id quærimus hoc ſermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in jure, aut quid de quaque conſultatione reſpondeamus. Sit iſta res magna, ſicut eſt; quæ quondam a multis claris viris, nunc ab uno ſummâ auctoritate & ſcientiâ ſuſtinetur. Sed nobis ita complectenda in hac diſputatione tota cauſa eſt univerſi juris, ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam & anguſtum locum concludatur: natura enim juris explicanda eſt nobis, eaque ab hominis repetenda natura: conſiderandæ le-

ges, quibus civitates regi debeant: tum hæc tractanda quæ composita ſunt & deſcripta, jura & juſſa populorum, in quibus ne noſtri quidem populi latebunt, quæ vocantur, jura civilia.

VI. Q. Altè verò, &, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quærimus; & qui aliter jus civile tradunt, non tam juſtitiæ, quàm litigandi tradunt vias. M. Non eſt ita, Quinte; ac potiùs ignoratio juris litigioſa eſt, quàm ſcientia. Sed hæc poſteriùs: nunc juris principia videamus. Igitur doctissimis viris proficiſci placuit a lege; haud ſcio an rectè, si modò, ut iidem definiunt, Lex eſt ratio ſumma, inſita in natura, quæ jubet ea, quæ facienda ſunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum eſt in hominis mente confirmata & confecta, lex eſt.

19. Itaque arbitrantur, prudentiam eſſe legem, cujus ea vis sit, ut rectè facere jubeat; vetet delinquere; eamque rem illi Græco putant nomine, a ſuum cuique tribuendo appellatam; ego noſtro a legendo: nam ut illi æquitatis, sic nos delectûs vim in lege ponimus; & propriun tamen utrumque legis eſt. Quod si ita re< tè dicitur, ut mihi quidem plerumque vi deri ſolet; a lege ducendum eſt juris exo dium: ea eſt enim naturæ vis; ea mens rati que prudentis; ea juris atque injuriæ reg

la. Sed quoniam in populari ratione omnis noſtra verſatur oratio, populariter interdum loqui neceſſe erit, & eam legem, quæ ſcripto ſancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Conſtituendi verò juris ab illa ſumma lege capiamus exordium, quæ ſeculis omnibus antè nata eſt, quàm ſcripta lex ulla, aut quàm omnino civitas conſtituta.

20. Q. Commodiùs verò, & ad rationem inſtituti ſermonis ſapientiùs. M. Visne ergo ipsius juris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quò sint hæc referenda, quæ quærimus. Q. Ego verò ita faciendum eſſe cenſeo. Att. Me quoque adſcribito fratris ſententiæ. M. Quoniam igitur ejus reipublicæ, quam optimam eſſe docuit in illis ſex libris Scipio, tenendus eſt nobis & ſervandus ſtatus, omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus, ſerendi etiam mores, nec ſcriptis omnia ſancienda; repetam ſtirpem juris a natura, quâ duce eſt nobis omnis diſputatio explicanda. Att. Rectissimè: & quidem iſtâ duce errari nullo pacto poteſt.

VII. M. Daſne igitur hoc nobis, Pomponi (nam Quinti novi ſententiam) deorum immortalium vi, naturâ, ratione, poteſtate, mente, numine, sive quod eſt aliud verbum, quo planiùs significem quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc

non probas, ab eo nobis cauſa ordienda eſt potiſſimùm. ATT. Do ſanè, si poſtulas: etenim propter hunc concentum avium, ſtrepitumque fluminum, non vereor condiſcipulorum ne quis exaudiat. M. Atqui cavendum eſt: ſolent enim, id quod virorum bonorum eſt, admodum iraſci: nec verò ferent, si audierint, te primum caput viri optimi prodidiſſe; in quo ſcripsit, *Nihil curare deum, nec ſui, nec alieni.*

22. ATT. Perge, quæſo, nam id, quod tibi concessi, quorſum pertineat, exſpecto. M. Non faciam longiùs: huc enim pertinet, animal hoc providum, ſagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis & consilii, quem vocamus *Hominem*, præclarâ quadam conditione generatum eſſe a ſupremo Deo: ſolum eſt enim ex tot animantium generibus atque naturis, particeps rationis & cogitationis, quum cetera sint omnia expertia. Quid eſt autem, non dicam in homine, ſed in omni cœlo atque terrâ, ratione divinius? quæ quum adolevit atque perfecta eſt, nominatur rite Sapientia.

23. Eſt igitur (quoniam nihil eſt ratione melius, eaque & in homine, & in deo) prima homini cum deo rationis ſocietas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis eſt. Quæ

quum sit lex, lege quoque conſociati homines cum diis putandi ſumus. Inter quos porrò eſt communio legis, inter eos communio juris eſt. Quibus autem hæc ſunt inter eos communia, & civitatis ejuſdem habendi ſunt. Si verò iiſdem imperiis & poteſtatibus parent ii, multò etiam magis. Parent autem huic cœleſti deſcriptioni, mentique divinæ & præpotenti deo: ut jam univerſus hic mundus, una civitas communis deorum atque hominum exiſtimanda: & quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum diſtinguuntur ſtatus, id in rerum natura tantò eſt magnificentius, tantóque præclarius, ut homines deorum agnatione & gente teneantur.

VIII. Nam quum de natura hominis quæritur, diſputari ſolet (& nimirum ita ſunt, ut diſputantur) perpetuis curſibus, converſionibus cœleſtibus exſtitiſſe quamdam maturitatem ſerendi generis humani; quod ſparſum in terras, atque ſatum, divino auctum ſit animorum munere: quumque alia, quibus cohærent homines, e mortali genere ſumpſerint, quæ fragilia eſſent & caduca, animum eſſe ingeneratum a deo: ex quo verè vel agnatio nobis cum cœleſtibus, vel genus, vel ſtirps appellari poteſt. Itaque ex tot generibus nullum eſt animal, præter hominem,

quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens eſt neque tam immanſueta, neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret qualem habere deum deceat, tamen habendum ſciat.

25. Ex quo efficitur illud, ut is agnoſcat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noſcat. Jam verò virtus eadem in homine ac deo eſt, neque ullo alio in genere præterea. Eſt autem virtus nihil aliud, quàm in ſe perfecta, & ad ſummum perducta natura: eſt igitur homini cum deo similitudo. Quod quum ita sit, quæ tandem poteſt eſſe propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates & uſus tantam rerum ubertatem natura largita eſt, ut ea, quæ gignuntur, donata conſultò nobis, non fortuitò nata videantur: nec ſolùm ea, quæ frugibus atque baccis terræ fœtu profunduntur, ſed etiam pecudes; quòd perſpicuum sit, partim eſſe ad uſum hominum, partim ad fructum, partim ad veſcendum procreatas. Artes verò innumerabiles repertæ ſunt, docente naturâ: quam imitata ratio, res ad vitam neceſſarias ſolerter conſecuta eſt.

IX. Ipſum autem hominem eadem natura non ſolùm celeritate mentis ornavit, ſed etiam ſenſus, tamquam ſatellites, attribuit, ac nuntios; & rerum plurimarum

obſcuras, nec ſatis enodatas intelligentias; quasi fundamenta quædam ſcientiæ: figuramque corporis habilem & aptam ingenio humano dedit: nam quum ceteras animantes abjeciſſet ad paſtum, ſolum hominem erexit, ad cœlique quasi cognationis domiciliique priſtini conſpectum excitavit: tum ſpeciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret.

27. Nam & oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur: & is, qui appellatur *vultus*, qui nullo in animante eſſe, præter hominem, poteſt, indicat mores, cujus vim Græci norunt; nomen omnino non habent. Omitto opportunitates habilitateſque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix eſt humanæ maximè ſocietatis. Neque enim omnia ſunt hujus diſputationis ac temporis; & hunc locum ſatis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legiſtis, expreſſit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum eſſe voluit, generavit & ornavit Deus, perſpicuum sit illud (ne omnia diſſerantur) ipſam per ſe naturam longiùs progredi; quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima & inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipſa per ſe rationem & perficit.

X. Att. Dii immortales, quàm tu lon-

gè juris principia repetis! atque ita, ut ego non modò ad illa non properem, quæ exſpectabam a te de jure civili, ſed facilè patiar te hunc diem vel totum in iſto ſermone conſumere: ſunt enim hæc majora, quæ aliorum causâ fortaſſe complecteris, quàm ipſa illa, quorum hæc causâ præparantur. M. Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur: ſed omnium, quæ in hominum doctorum diſputatione verſantur, nihil eſt profectò præſtabilius, quam planè intelligi nos ad juſtitiam eſſe natos, neque opinione, ſed naturâ conſtitutum eſſe jus. Id jam patebit, si hominum inter ipſos ſocietatem conjunctionemque perſpexeris.

29. Nihil eſt enim unum uni tam simile, tam par, quàm omnes inter noſmetipſos ſumus. Quòd si depravatio conſuetudinum, si opinionum varietas non imbecillitatem animorum torqueret, & flecteret quocumque cœpiſſet; ſui nemo ipſe tam similis eſſet, quàm omnes ſunt omnium: itaque quæcumque eſt hominis definitio, una in omnes valet.

30. Quod argumenti ſatis eſt, nullam dissimilitudinem eſſe in genere: quæ si esſet, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, quâ unâ præſtamus belluis, per quam conjecturâ valemus, argumentamur, refellimus, diſſerimus, conficimus

aliquid, concludimus, certè eſt communis; doctrina differens, diſcendi quidem facultas par. Nam & ſensibus eadem omnia comprehenduntur; & ea, quæ movent ſenſus, itidem movent omnium: quæque in animis imprimuntur, de quibus antè dixi, inchoatæ intelligentiæ, similiter in omnibus imprimuntur: interpreſque eſt mentis oratio, verbis diſcrepans, ſententiis congruens. Nec eſt quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus, ad virtutem pervenire non possit.

XI. Nec ſolùm in rectis, ſed etiam in pravitatibus, insignis eſt humani generis similitudo: nam & voluptate capiuntur omnes; quæ etsi eſt illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni: lenitate enim & ſuavitate delectans, sic ab errore mentis, tamquam ſalutare aliquid, adſciſcitur: similique inſcitiâ mors fugitur, quasi diſſolutio naturæ; vita expetitur, quia nos, in quo nati ſumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, quum ſuâ aſperitate, tum quòd naturæ interitus videtur ſequi: propterque honeſtatis & gloriæ similitudinem, beati, qui honorati ſunt, videntur; miſeri autem, qui inglorii.

32. Moleſtiæ, lætitiæ, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur; nec, si opiniones aliæ ſunt apud

alios, idcirco, qui canem & felem, ut deos, colunt, non eadem ſuperſtitione, quâ ceteræ gentes, conflictantur. Quæ autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum & beneficii memorem diligit? quæ ſuperbos, quæ maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos non aſpernatur, non odit? Quibus ex rebus quum omne genus hominum ſociatum inter ſe eſſe intelligatur, illud extremum eſt, quòd rectè vivendi ratio meliores efficit. Quæ si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus priùs. ATT. Nos verò nihil; ut pro utroque reſpondeam.

XII. M. Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes, juſtos naturâ nos eſſe factos. Atque hoc in omni hac diſputatione sic intelligi volo, jus, quod dicam, naturâ eſſe; tantam autem eſſe corruptelam malæ conſuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exſtinguantur a natura dati, exorianturque & confirmentur vitia contraria. Quòd si, quo modo eſt naturâ, sic judicio, homines, *humani* (ut ait poëta) *nihil a ſe alienum putarent*, coleretur jus æquè ab omnibus: quibus enim ratio a natura data eſt, iiſdem etiam recta ratio data eſt: ergo & lex, quæ eſt recta ratio in jubendo & vetando: si lex, jus quoque. At om-

nibus ratio : jus igitur datum eſt omnibus : rectéque Socrates exſecrari eum ſolebat, qui primus utilitatem a natura ſejunxiſſet: id enim querebatur caput eſſe exitiorum omnium.

34. Unde eſt illa Pythagorea vox τὰ τῶν φίλων κοινὰ, καὶ φιλίαν ἰσότητα. Ex quo perſpicitur, quum hanc benevolentiam tam latè longéque diffuſam vir ſapiens in aliquem pari virtute præditum contulerit, tum illud effici, quod quibuſdam incredibile videatur, sit autem neceſſarium, ut nihilò ſeſe plus, quàm alterum diligat: quid enim eſt, quod differat, quum sint cuncta paria? Quòd si intereſſe quippiam tantulum modò potuerit, jam amicitiæ nomen occiderit; cujus eſt ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quàm alteri, maluerit, nulla sit. Quæ præmuniuntur omnia reliquo ſermoni disputationique noſtræ, quò faciliùs jus in natura eſſe positum, intelligi possit. De quo quum perpauca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo hæc omnis nata eſt oratio.

XIII. Q. Tu verò jam perpauca ſcilicet: ex iis enim, quæ dixiſti, Attico videtur, mihi quidem certè, ex natura ortum eſſe jus. ATT. An mihi aliter videri possit, quum hæc jam perfecta sint: primùm, quasi muneribus deorum nos eſſe

dentur, nimias edet ruinas: quam quidem ego placare cupio, ſubmovere non audeo.

*** *Deſunt hîc nonnulla, fortaſſe de peccati conſcientia & ſcelerum pœnis..*

XIV. Nam & in iis sine illius ſuffimentis expiati ſumus. At verò ſcelerum in homines atque impietatum nulla expiatio eſt. Itaque pœnas luunt, non tam judiciis (quæ quondam nuſquam erant, hodie multifariam nulla ſunt; ubi ſunt tamen, perſæpe falſa ſunt) quàm conſcientiâ; ut eos agitent inſectenturque furiæ, non ardentibus tædis, sicut in fabulis, ſed angore conſcientiæ, fraudiſque cruciatu. Quòd si homines ab injuria, pœna, non natura arcere deberet, quænam ſollicitudo vexaret impios, ſublato ſuppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a ſe commiſſum eſſe facinus, aut juſti ſui doloris cauſam aliquam fingeret, defensionemque facinoris a naturæ jure aliquo quæreret. Quæ si appellare audent impii, quo tandem ſtudio colentur a bonis? Quòd si pœna, si metus ſupplicii, non ipſa turpitudo, deterret ab injurioſa facinoroſaque vita; nemo eſt injuſtus: at incauti potiùs habendi ſunt improbi.

41. Tum autem qui non ipſo honeſto movemur, ut boni viri simus, ſed utilitate

tate aliquâ atque fructu, callidi ſumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet niſi teſtem & judicem? quid in deſerto loco nactus, quem multo auro ſpoliare poſsit, imbecillum atque ſolum? noſter quidem hic naturâ juſtus vir ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is verò, qui nihil alterius causâ facit, & metitur ſuis commodis omnia, videtis, credo, quid ſit acturus. Quòd ſi negabit ſe illi vitam erepturum, & aurum ablaturum, numquam ob eam cauſam negabit, quod id naturâ turpe judicet; ſed quòd metuat, ne emanet, id eſt, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modò docti, verùm etiam agreſtes erubeſcant!

XV. Jàm verò illud ſtultiſsimum, exiſtimare omnia juſta eſſe, quæ ſcita ſint in populorum inſtitutis, aut legibus. Etiamne, ſi quæ leges ſint tyrannorum? ſi triginta illi Athenis leges imponere voluiſſent, aut, ſi omnes Athenienſes delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges juſtæ haberentur? nihilò, credo, magis illâ, quam interrex noſter tulit, ut dictator quem vellet civium, indictâ cauſâ, impunè poſſet occidere. Eſt enim unum jus, quo devincta eſt hominum ſocietas, & quod lex conſtituit una; quæ lex eſt recta ratio imperandi atque prohiben-

di; quam qui ignorat, is eſt injuſtus, sive eſt illa ſcripta uſpiam, sive nuſquam. Quòd si juſtitia eſt obtemperatio ſcriptis legibus inſtitutiſque populorum, & si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda ſunt; negliget leges, eaſque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuoſam putabit fore. Ita fit ut nulla sit omnino juſtitia, si neque naturâ eſt; & ea, quæ propter utilitatem conſtituitur, utilitate aliâ convellitur.

43. Atqui, si natura confirmatura jus non erit, virtutes omnes tollantur: ubi enim liberalitas, ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ voluntas poterit exsiſtere? nam hæc naſcentur ex eo, quòd naturâ propensi ſumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris eſt: neque ſolùm in homines obſequia, ſed etiam in deos cæremoniæ religioneſque tolluntur; quas non metu, ſed eâ conjunctione, quæ eſt homini cum deo, conſervandas puto.

XVI. Quòd si populorum jussis, si principum decretis, si ſententiis judicum, jura conſtituerentur; jus eſſet latrocinari: jus, adulterare: jus, teſtamenta falſa ſupponere, si hæc ſuffragiis, aut ſcitis multitudinis probarentur. Quæ si tanta poteſtas eſt ſtultorum ſententiis atque jussis, ut eorum ſuffragiis rerum natura vertatur;

cur non ſanciunt, ut, quæ mala perniciosaque ſunt, habeantur pro bonis ac ſalutaribus? aut cur, quum jus ex injuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala, nullâ aliâ nisi naturæ normâ dividere poſſumus. Nec ſolùm jus & injuria a natura dijudicantur, ſed omnino omnia honeſta ac turpia; nam & communis intelligentia nobis notas res efficit eas, quas in animis noſtris inchoavit, ut honeſta in virtute ponantur, in vitiis turpia.

45. Hæc autem in opinione exiſtimare, non in naturâ posita, dementis eſt. Nam nec arboris, nec equi virtus quæ dicitur (in quo abutimur nomine) in opinione sita eſt, ſed in natura. Quod si ita eſt; honeſta quoque & turpia naturâ dijudicanda ſunt. Nam si opinione univerſa virtus, eâdem ejus etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem, &, ut ita dicam, catum, non ex ipsius habitu, ſed ex aliqua re externa judicet? Eſt enim virtus perfecta ratio; quod certè in natura eſt: igitur omnis honeſtas eodem modo.

XVII. Nam ut vera & falſa, ut conſequentia & contraria, ſuâ ſponte, non alienâ judicantur; sic conſtans & perpetua ratio vitæ, quæ eſt virtus, itemque inconſtantia, quod eſt vitium, ſuâ naturâ probatur. Nos ingenia juvenum naturâ ju-

dicamus; non item virtutes & vitia, quæ exſiſtunt ab ingeniis, judicabuntur? an ea non aliter? honeſta & turpia non ad naturam referri neceſſe erit? Quod laudabile bonum eſt, in ſe habeat quod laudetur neceſſe eſt: ipſum enim bonum, non eſt opinionibus, ſed naturâ: nam ni ita eſſet; beati quoque opinione eſſent; quo quid dici poteſt ſtultius? Quare quum & bonum, & malum naturâ judicetur, & ea ſint principia naturæ; certè honeſta quoque & turpia ſimili ratione dijudicanda; & ad naturam referenda ſunt.

47. Sed perturbat nos opinionum varietas, hominumque diſſensio: & quia non idem contingit in ſensibus, hos naturâ certos putamus; illa, quæ aliis sic, aliis ſecus, nec iiſdem ſemper uno modo videntur, ficta eſſe ducimus: quod eſt longè aliter. Nam ſenſus noſtros non parens, non nutrix, non magiſter, non poëta, non ſcena depravat, non multitudinis conſenſus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiæ, vel ab iis, quos modò enumeravi, qui teneros & rudes quum acceperunt, inficiunt, & flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni ſenſu implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cujus blanditiis corrupti, quæ naturâ bona ſunt, quia dulcedine hac & ſcabie carent, non cernimus ſatis.

XVIII. Sequitur (ut concluſa mihi jam hæc ſit omnis ratio) id quod ante oculos ex iis eſt, quæ dicta ſunt, & jus, & omne honeſtum ſuâ ſponte eſſe expetendum. Etenim omnes viri boni ipſam æquitatem & jus ipſum amant; nec eſt viri boni, errare, & diligere quod per ſe non ſit diligendum. Per ſe igitur jus eſt expetendum & colendum : quod si jus eſt; etiam juſtitia: sic in ea reliquæ quoque virtutes per ſe colendæ ſunt. Quid liberalitas? gratuitane eſt, an mercenaria? si sine præmio benigna eſt, gratuita; si cum mercede, conducta: nec eſt dubium, quin is, qui liberalis benignuſve dicitur, officium, non fructum ſequatur. Ergo item juſtitia nihil exprimit præmii, nihil pretii : per ſe igitur expetitur; eademque omnium virtutum cauſa, atque ſententia eſt.

49. Atque etiam si emolumentis, non ſuâ ſponte virtus expenditur, una erit virtus, quæ malitia rectiſſimè dicetur. Ut enim quiſque maximè ad ſuum commodum refert quæcumque agit, ita minimè eſt vir bonus; ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim benificus, si nemo alterius causâ benignè facit? ubi gratus, si non eum ipſum, cui referunt gratiam, cernunt grati? ubi illa ſancta amicitia, si

non ipſe amicus per ſe amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deſerendus & abjiciendus eſt, deſperatis emolumentis & fructibus: quo quid poteſt dici immanius? Quòd si amicitia per ſe colenda eſt; ſocietas quoque hominum, & æqualitas, & juſtitia, per ſe expetenda. Quod ni ita eſt, omnino juſtitia nulla eſt: id enim injuſtissimum ipſum eſt, juſtitiæ mercedem quærere.

XIX. Quid verò de modeſtia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? infamiæne metu non eſſe petulantes; an legum & judiciorum? Innocentes ergo & verecundi ſunt, ut bene audiant, & ut rumorem bonum colligant? Erubeſcunt pudici etiam de pudicitia loqui. Ac me nimis iſtorum philoſophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi judicio ipſo notatum, putant.

51. Quid enim? poſſumus eos, qui a ſtupro arcentur infamiæ metu, pudicos dicere, quum ipſa infamia propter rei turpitudinem conſequatur? nam quid aut laudari ritè, aut vituperari poteſt, si ab ejus natura receſſeris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis; animi deformitas non habebit? cujus turpitudo ex ipsis vi-

tiis facillimè percipi poteſt: quid enim fœdius avaritiâ, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate & ſtultitiâ dici poteſt? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miſeros eſſe dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici poteſt.

52. Poſtremò, si propter alias res virtus expetitur, melius eſſe aliquid, quàm virtutem, neceſſe eſt. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? quæ &, quum adſunt, perparva ſunt; &, quàm diu affutura sint, certum ſciri nullo modo poteſt: an (quod turpissimum dictu eſt) voluptatem? at in ea quidem ſpernenda & repudianda, virtus vel maximè cernitur. Videtiſne, quanta ſeries rerum ſententiarumque sit; atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longiùs, nisi me retinuiſſem.

XX. Q. Quò tandem? libenter enim, frater, ad iſtam orationem tecum prolaberer. M. Ad finem bonorum, quò referuntur, & cujus apiſcendi causâ ſunt facienda omnia: controverſam rem, & plenam diſſensionis inter doctissimos, ſed aliquando tamen judicandam. Att. Quî iſtuc fieri poteſt, L. Gellio mortuo? M.

Quid tandem id ad rem? Att. Quia me Athenis audire ex Phædro meo memini, Gellium, familiarem tuum, quum pro conſule ex prætura in Græciam veniſſet, Athenis philoſophos, qui tum erant, in locum unum convocaſſe, ipsiſque magnopere auctorem fuiſſe, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum: quòd si eſſent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere, poſſe rem convenire: & simul operam ſuam illis eſſe pollicitum, si poſſet inter eos aliquid convenire. M. Joculare iſtuc quidem, Pomponi, & a multis ſæpe deriſum: ſed ego planè vellem me arbitrum inter antiquam Academiam & Zenonem datum. Att. Quo tandem iſtuc modo? M. Quia de re una ſolùm dissident, de ceteris mirificè congruunt. Att. Ain' tandem? unane eſt ſolùm diſſensio? M. Quæ quidem ad rem pertineat, una: quippe quum antiqui omnes, quod ſecundùm naturam eſſet, quo juvaremur in vita, bonum eſſe decreverint; hic, nisi quod honeſtum eſſet, nihil putarit bonum. Att. Perparvam verò controversiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia? M. Probè quidem ſentis, si re, ac non verbis dissiderent.

XXI. Att. Ergo aſſentiris Antiocho familiari meo (magiſtro enim non audeo dicere) quocum vixi, & qui me ex noſtris

pene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. M. Vir iſte fuit ille quidem prudens & acutus, & in ſuo genere perfectus, mihique, ut ſcis, familiaris; cui tamen ego aſſentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, controverſiam totam iſtam poſſe ſedari.

55. Att. Quî iſtuc tandem vides? M. Quia, si, ut Chius Ariſto dixit, ſolum bonum eſſe diceret, quod honeſtum eſſet, malumque, quod turpe; ceteras res omnes planè pares, ac ne minimùm quidem, utrùm adeſſent, an abeſſent, intereſſe; valde a Xenocrate & Ariſtotele, & ab illa Platonis familia diſcreparet; eſſetque inter eos de re maxima, & de omni vivendi ratione diſſensio. Nunc verò quum decus, quod antiqui ſummum bonum eſſe dixerunt, hic ſolum bonum dicat; item dedecus, quod illi ſummum malum, hic ſolum: divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appellet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: ſentit idem, quod Xenocrates, quod Ariſtoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, ſed verborum diſcordia, controverſia nata eſt de finibus; in qua quoniam uſucapionem XII tabulæ inter quinque pedes eſſe voluerunt, depaſci veterem poſſeſſionem Academiæ ab hoc acuto homi-

ne non sinemus; nec Maniliâ lege ſinguli, ſed ex iis tres arbitri fines regemus.

56. Q. Quamnam igitur ſententiam dicimus? M. Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit; iiſque parere. Q. Præclarè, frater, jam nunc a te verba uſurpantur civilis juris & legum; quo de genere exſpecto diſputationem tuam: nam iſta quidem magna dijudicatio eſt, ut ex te ipſo ſæpe cognovi. Sed certè res ita ſe habent, ut ex natura vivere, ſummum bonum sit, id eſt, vitâ modicâ & aptâ, virtute perfrui: aut naturam ſequi, & ejus quasi lege vivere, id eſt, nihil, quantum in ipſo sit, prætermittere, quò minùs ea, quæ natura poſtulet, conſequatur, quòd inter hæc velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc dijudicari neſcio an umquam, ſed hoc ſermone certè non poteſt, si quidem id, quod ſuſcepimus, perfecturi simus.

XXII. Att. At ego huc declinabam nec invitus. Q. Licebit aliàs: nunc id agamus, quod cœpimus, quum præſertim ad id nihil pertineat hæc de ſummo malo bonoque diſſensio. M. Prudentissimè, Quinte, dicis: nam quæ a me adhuc dicta ſunt, ***

58. Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondæ, neque Zaleuci, nec noſtras XII tabulas, nec plebiſcita de-

ſidero : ſed te exiſtimo quum populis, tum etiam ſingulis hodierno ſermone leges vivendi & diſciplinam daturum. M. Eſt hujus verò diſputationis, Quinte, proprium id, quod exſpectas : atque utinam eſſet etiam facultatis meæ ! Sed profectò ita ſe res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem, legem eſſe oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium ſapientia ſit ; a cujus amore Græco verbo philoſophia nomen invenit, quâ nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præſtabilius hominum vitæ datum eſt : hæc enim una nos quum ceteras res omnes, tum, quod eſt difficillimum, docuit, ut noſmet ipſos noſceremus : cujus præcepti tanta vis, tanta ſententia eſt, ut ea non homini cuipiam, ſed Delphico deo tribueretur.

59. Nam qui ſe ipſe norit, primùm aliquid ſentiet ſe habere divinum, ingeniumque in ſe ſuum, ſicut ſimulacrum aliquod, dedicatum putabit ; tantoque munere deorum ſemper dignum aliquid & faciet, & ſentiet : &, quum ſe ipſe perſpexerit, totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura ſubornatus in vitam venerit, quantaque inſtrumenta habeat ad obtinendam adipiſcendamque ſa-

pientiam : quoniam principiò rerum omnium quasi adumbratas intelligentias animo ac mente conceperit ; quibus illuſtratus, ſapientiâ duce, bonum virum, & ob eam ipſam cauſam cernat ſe beatum fore.

XXIII. Nam quum animus, cognitis perceptiſque virtutibus, a corporis obſequio indulgentiaque diſceſſerit, voluptatemque, ſicut labem aliquam decoris, oppreſſerit, omnemque mortis doloriſque timorem effugerit, ſocietatemque caritatis coierit cum ſuis, omneſque naturâ conjunctos, ſuos duxerit, cultumque deorum, & puram religionem ſuſceperit, & exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda, & rejicienda contraria; quæ virtus ex providendo eſt appellata prudentia: quid eo dici, aut excogitari poterit beatius?

61. Idemque quum cœlum, terras, maria, rerumque omnium naturam perſpexerit, eaque unde generata, quò recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale & caducum, quid divinum æternumque sit, viderit, ipſumque ea moderantem & regentem pene prehenderit, ſeſeque non unis circumdatum mœnibus, popularem alicujus definiti loci, ſed civem totius mundi, quaſi unius urbis, agnoverit: in hac ille ma-

gnificentia rerum, atque in hoc conſpectu & cognitione naturæ, dii immortales! quàm ipſe ſe noſcet? quod Apollo præcepit Pythius: quàm contemnet, quàm deſpiciet, quàm pro nihilo putabit ea, quæ vulgò dicuntur amplissima?

XXIV. Atque hæc omnia, quasi ſepimento aliquo, vallabit differendi ratione, veri & falsi judicandi ſcientiâ, & arte quadam intelligendi, quid quamque rem ſequatur, & quid sit cuique contrarium. Quumque ſe ad civilem ſocietatem natum ſenſerit, non ſolùm illâ ſubtili diſputatione sibi utendum putabit, ſed etiam fusâ latiùs perpetuâ oratione, quâ regat populos, quâ ſtabiliat leges, quâ caſtiget imprôbos, quâ tueatur bonos, quâ laudet claros viros; quâ præcepta ſalutis & laudes aptè ad perſuadendum edat ſuis civibus; quâ hortari ad decus, revocare a flagitio, conſolari possit afflictos; factaque & conſulta fortium & ſapientum, cum improborum ignominia, ſempiternis monumentis prodere. Quæ quum tot res tantæque sint, quæ ineſſe in homine perſpiciantur ab iis, qui ſe ipsi velint noſſe, earum parens eſt, educatrixque ſapientia.

63. ATT. Laudata quidem a te graviter & verè. Sed quorſum hæc pertinent? M. Primùm ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam ſumus; quæ tanta eſſe volumus:

non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio & libenter, &, ut ſpero, rectè, quòd eam, cujus ſtudio teneor, quæque me eum, quicumque ſum, effecit, non poſſum silentio præterire. Att. Verò facis & meritò, & ipſe: fuitque id, ut dicis, in hoc ſermone faciendum.

DE LEGIBUS,

LIBER SECUNDUS.

CIVITATIS jus, aut ad res & rationes hominum, aut ad religiones & cæremonias Deorum, comparatum eſt: hoc divinum, illud humanum dicimus. Sed quum divini potior sit & antiquior cura (deum enim ut colamus in lucem editi ſumus, religionemque ac pietatem natura nobis inſevit) Cicero meritò a religionis conſtitutione incœpit, & eam in hunc librum contulit. Cujus diſputationem ab ultima lege, quæ mens Dei eſt ratione cogentis & vetantis, & ab humana, quæ ratio eſt ſapientis, legi divinæ conſentiens, ut a capite, arceſſit: nam ab his, ut fontibus, jura noſtra fluunt, eóque referri debent. Addit deinde, Platonis more, legis procæmium: ei legem de religione ſubjungit, quam a Numa Pontificumque

Rom. decretis educit. Poſtremò hujus ſuasionem & explicationem reddit. TURNEBUS.

I. ATTICUS. Sed viſne, quoniam & ſatis jam ambulatum eſt, & tibi aliud dicendi initium ſumendum eſt, locum mutemus, & in inſula, quæ eſt in Fibreno (nam opinor illi alteri flumini nomen eſſe) ſermoni reliquo demus operam, ſedentes? M. Sanè quidem: nam illo loco libentiſſimè ſoleo uti, sive quid mecum ipſe cogito, sive aut ſcribo, aut lego.

2. ATT. Equidem qui nunc primùm huc venerim, ſatiari non queo; magnificaſque villas & pavimenta marmorea, & laqueata tecta contemno: ductus verò aquarum, quos iſti Nilos & Euripos vocant, quis non, quum hæc videat, irriſerit? Itaque, ut tu paulò antè de lege & de jure diſſerens, ad naturam referebas omnia, sic in his ipsis rebus, quæ ad requietem animi delectationemque quæruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar (nihil enim his in locis nisi ſaxa & montes cogitabam; idque ut facerem, & orationibus inducebar tuis, & versibus) ſed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contrà miror, te, quum Româ abſis, uſquam potiùs eſſe.

3. M. Ego verò, quum licet plures dies abeſſe, præſertim hoc tempore anni, & amœnitatem hanc & ſalubritatem ſequor; raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque cauſa delectat, quæ te non attingit ita. Att. Quæ tandem iſta cauſa eſt? M. Quia, si verum dicimus, hæc eſt mea, & hujus fratris mei germana patria: hinc enim orti ſtirpe antiquissimâ: hîc ſacra, hîc genus, hîc majorum multa veſtigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem eſt, lautius ædificatam patris noſtri ſtudio; qui quum eſſet infirmâ valetudine, hîc ferè ætatem egit in litteris: ſed hoc ipſo in loco quum avus viveret, & antiquo more parva eſſet villa, ut illa Curiana in Sabinis, me ſcito eſſe natum. Quare ineſt neſcio quid, & latet in animo ac ſenſu meo, quo me plus hic locus fortaſſe delectet: siquidem etiam ille ſapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem ſcribitur repudiaſſe.

II. Att. Ego verò tibi iſtam juſtam cauſam puto, cur huc libentiùs venias, atque hunc locum diligas. Quin ipſe, verè dicam, ſum illi villæ amicior modò factus, atque huic omni ſolo, in quo tu ortus & procreatus es: movemur enim neſcio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus, aut admiramur, adſunt veſtigia: me quidem ipſæ illæ noſtræ Athenæ

non tam operibus magnificis exquiſitiſque antiquorum artibus delectant, quàm recordatione ſummorum virorum, ubi quisque habitare, ubi ſedere, ubi diſputare sit ſolitus; ſtudioſéque eorum etiam ſepulcra contemplor. Quare iſtum, ubi tu es natus, plus amabo poſthac locum.

5. M. Gaudeo igitur, me incunabula pene mea tibi oſtendiſſe. Att. Equidem me cognoſſe admodum gaudeo: ſed illud tamen quale eſt, quod paulò antè dixiſti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam eſſe veſtram? numquid duas habetis patrias? an eſt una illa patria communis? nisi fortè ſapienti illi Catoni fuit patria non Roma, ſed Tuſculum. M. Ego mehercule & illi, & omnibus municipibus duas eſſe cenſeo patrias; unam naturæ, alteram civitatis: ut ille Cato, quum eſſet Tuſculi natus, in populi Romani civitatem ſuſceptus eſt: itaque, quum ortu Tuſculanus eſſet, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris: ut veſtri Attici, poſtquam Theſeus eoſdem migrare ex agris, & in aſtu, quod appellatur, omnes ſe conferre jussit, & Sunii erant iidem & Attici; sic nos & eam patriam ducimus, ubi nati; & illam, quâ excepti ſumus. Sed neceſſe eſt, caritate eam præſtare, in qua reipublicæ nomen & univerſæ civita-

tis eſt; pro qua mori, & cui nos totos dedere, & in qua noſtra omnia ponere, & quasi conſecrare debemus. Dulcis autem non multò ſecus eſt ea, quæ genuit, quàm illa, quæ excepit: itaque ego hanc meam eſſe patriam prorſus numquam negabo, dum illa sit major, & hæc in ea contineatur.

III. Att. Rectè igitur Magnus ille noster, me audiente, poſuit in judicio, quum pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam noſtram juſtissimas huic municipio gratias agere poſſe, quòd ex eo duo ſui conſervatores exſtitiſſent; ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, eſſe patriam tuam. Sed ventum in inſulam eſt. Hac verò nihil eſt amœnius. Etenim hoc quasi roſtro funditur Fibrenus, & diviſus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapidéque dilapſus citò in unum confluit, & tantum complectitur, quod ſatis sit modicæ palæſtræ loci: quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret ſedem ad disputandum, ſtatim præcipitat in Lirem, &, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obſcurius, Liremque multò gelidiorem facit: nec enim ullum hòc frigidius flumen attigi, quum ad multa acceſſerim, ut vix pede tentare id possim: quod in Phædro Platonis facit Socrates.

7. M. Eſt verò ita: ſed tamen huic amœnitate, quemadmodum ex Quinto ſæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, conceſſerit. Q. Eſt ita, ut dicis: cave enim putes Attici noſtri Amaltheo plataniſque illis quidquam eſſe præclarius. Sed, si videtur, considamus hîc in umbra, atque ad eam partem ſermonis, ex qua egressi ſumus, revertamur. M. Præclarè exigis, Quinte: at ego effugiſſe arbitrabar: ſed tibi horum nihil deberi poteſt. Q. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Jove Muſarum primordia,*

sicut in Arati carmine orsi ſumus. Q. Quorſum iſtuc? M. Quia nunc itidem ab eodem, & a ceteris diis immortalibus ſunt nobis agendi capienda primordia. Q. Optimè verò, frater; & fieri sic decet.

IV. M. Videamus igitur rurſus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore ſermonis, ignoremuſque vim ſermonis ejus, quo jura nobis definienda sint. Q. Sanè quidem, hercule; & eſt iſta recta docendi via. M. Hanc igitur video ſapientissimorum fuiſſe ſententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec ſcitum aliquod eſſe populorum,

ſed æternum quiddam, quod univerſum mundum regeret, imperandi, prohibendique ſapientiâ. Ita principem legem illam & ultimam, mentem eſſe dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis dei, ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, rectè eſt laudata: eſt enim ratio, menſque ſapientis, ad jubendum, & ad deterrendum idonea.

9. Q. Aliquoties jam iſte locus a te tactus eſt: ſed antè, quàm ad populares leges venias, vim iſtius cœleſtis legis explana, si placet; ne æſtus nos conſuetudinis abſorbeat, & ad ſermonis morem usitati trahat. M. A parvis enim, Quinte, didicimus, SI IN JUS VOCAT, atque ejuſmodi alias, leges nominare: ſed verò intelligi sic oportet, & hæc, & alia juſſa ac vetita populorum, vim non habere ad rectè facta vocandi, & a peccatis avocandi: quæ vis non modò ſenior eſt, quàm ætas populorum & civitatum, ſed æqualis illius, cœlum atque terras tuentis & regentis dei.

10. Neque enim eſſe mens divina sine ratione poteſt, nec ratio divina non hanc vim in rectis praviſque ſanciendis habere: nec, quia nuſquam erat ſcriptum, ut contra omnes hoſtium copias in ponte unus assiſteret, a tergoque pontem interſcindi juberet, idcirco minùs Coclitem illum

que diſtinctio, ad illam antiquissimam; & rerum omnium principem expreſſa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quæ ſupplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

VI. Q. Præclarè intelligo: nec verò jam aliam eſſe ullam legem puto non modò habendam, ſed ne appellandam quidem. M. Igitur tu Titias & Apuleias leges nullas putas? Q. Ego verò ne Livias quidem. M. Et rectè, quæ præſertim uno verſiculo ſenatûs, puncto temporis, ſublatæ sint: lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari poteſt.

15. Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quæ numquam abrogentur? M. Certè, si modò acceptæ a vobis duobus erunt. Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philoſophorum omnium, qui princeps de republica conſcripsit, idemque ſeparatim de legibus ejus, id mihi credo eſſe faciendum; ut priusquam ipſam legem recitem, de ejus legis laude dicam: quod idem & Zaleucum, & Charondam feciſſe video; quum quidem illi non ſtudii & delectationis, ſed reipublicæ causâ leges civitatibus ſuis ſcripſerint: quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit eſſe, perſuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. Q. Quid, quòd Zaleucum

iſtum

iſtum negat ullum fuiſſe Timæus? M. At Theophraſtus auctor haud deterior, meâ quidem ſententiâ (meliorem multi) nominat; commemorant verò ipsius cives, noſtri clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem: loquimur, quod traditum eſt.

VII. Sit igitur jam hoc a principio perſuaſum civibus, dominos eſſe omnium rerum, ac moderatores deos; eaque quæ gerantur, eorum geri ditione, ac numine; eoſdemque optimè de genere hominum mereri; &, qualis quiſque sit, quid agat, quid in ſe admittat, quâ mente, quâ pietate colat religiones, intueri; piorumque & impiorum habere rationem. His enim rebus imbutæ mentes, haud ſanè abhorrebunt ab utili, & a vera ſententia. Quid enim eſt verius, quam neminem eſſe oportere tam ſtultè arrogantem, ut in ſe rationem & mentem putet ineſſe, in cœlo mundoque non putet? aut ea, quæ vix ſummâ ingenii ratione comprehendat, nullâ ratione moveri putet? quem verò aſtrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum eſſe cogant; hunc hominem omnino numerare quî decet? Quumque omnia, quæ rationem habent, præſtent iis, quæ sint rationis expertia;

nefaſque ſit dicere, ullam rem præſtare naturæ omnium rerum; rationem ineſſe in ea confitendum eſt. Utiles eſſe autem opiniones has, quis neget, quum intelligat, quàm multa firmentur jurejurando; quantæ ſalutis ſint fœderum religiones; quàm multos divini ſupplicii metus a ſcelere revocarit; quámque ſancta ſit ſocietas civium inter ipſos, diis immortalibus interpoſitis tum judicibus, tum teſtibus?

17. Habes legis procœmium: ſic enim hoc appellat Plato. Q. Habeo verò, frater: & in hoc admodum delector, quòd in aliis rebus aliiſque ſententiis verſaris, atque ille: nihil enim tam diſſimile eſt, quàm vel ea, quæ antè dixiſti, vel hoc ipſum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. M. Vellem fortaſſe: quis enim id poteſt, aut umquam poterit imitari? nam ſententias interpretari perfacile eſt. Quod quidem ego facerem, niſi planè eſſe vellem meus: quid enim negotii eſt, eadem propè verbis iiſdem converſa dicere? Q. Prorſus aſſentior. Verùm, ut modò tute dixiſti, te eſſe malo tuum. Sed jam exprome, ſi placet, iſtas leges de religione.

18. M. Expromam equidem, ut potero: &, quoniam & locus & ſermo familiaris eſt, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id eſt? M. Sunt certa legum

verba, Quinte, neque ita priſca, ut in veteribus XII ſacratiſque legibus; & tamen, quò plus auctoritatis habeant, paulò antiquiora, quàm hic ſermo eſt. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, conſequar. Leges autem a me edentur non perfectæ; nam eſſet infinitum: ſed ipſæ ſummæ rerum atque ſententiæ. Q. Ita verò neceſſe eſt: quare audiamus.

VIII. M. *Ad divos adeunto caſtè: pietatem adhibento: opes amovento. Qui ſecus faxit, deus ipſe vindex erit. Separatim nemo habessit deos: neve novos, ſed nec advenas, nisi publicè adſcitos, privatim colunto. Conſtructa a patribus delubra habento: lucos in agris habento, & larum ſedes. Ritus familiæ patrumque ſervanto. Divos, & eos, qui cœleſtes ſemper habiti, colunto, & ollos, quos endo cœlo merita vocaverint, Herculem, Liberum, Æſculapium, Caſtorem, Pollucem, Quirinum: aſt olla, propter quæ datur homini adſcenſus in cœlum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem; earumque laudum delubra ſunto: nec ulla vitiorum ſacra ſolemnia obeunto. Feriis jurgia amovento, eaſque in famulis, operibus patratis, habento: itáque, ut cadant in annuis amfractibus, deſcriptum eſto: certaſque fruges, certaſque baccas ſacerdotes publicè libanto: hoc certis ſacrificiis, ac diebus. Itemque alios ad dies ubertatem lactis, fœtuſque*

ſervanto : idque ne committi poſſit, ad eam rem & rationem, curſus annuos ſacerdotes finiunto : quæque quoique divo decoræ grat æque ſint hoſtiæ, providento : diviſque aliis alii ſacerdotes, omnibus pontifices, ſingulis flamines ſunto. Virgines Veſtales in urbe cuſtodiunto ignem foci publici ſempiternum.

20. *Quoque hæc privatim & publicè modo rituque fiant, diſcunto ignari a publicis ſacerdotibus : eorum autem duo genera ſunto ; unum, quod præſit cæremoniis & ſacris : alterum, quod interpretetur fatidicorum & vatum effata incognita, quum ſenatus populuſque adſciverit. Interpretes autem Jovis optimi maximi publici augures ſignis & auſpiciis poſtea vidento : diſciplinam tenento.*

21. *Sacerdotes vineta virgetaque, & ſalutem populi auguranto. Quique agent rem duelli, quique popularem, auſpicium præmonento, ollique obtemperanto. Divorumque iras providento, iiſque apparento. Cælique fulgura regionibus ratis temperanto : urbemque, & agros, & templa liberata, & effata habento : quæque augur injuſta, nefaſta, vitioſa, dira defixerit, irrita infectaque ſunto : quique non paruerit, capitale eſto.*

IX. *Fœderum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, judices duo ſunto : bella diſceptanto. Prodigia, portenta ad Etruſcos aruſpices, ſi ſenatus juſſerit, deferunto : Etruriaque principes diſciplinam doceto.*

Quibus divis creverint, procuranto: iidemque fulgura atque obſtita pianto. Nocturna mulierum ſacrificia ne ſunto, præter olla, quæ pro populo rite fiant; neve quem initianto, niſi ut aſſolet Cereri, Græco ſacro.

22. *Sacrum commiſſum, quod neque expiari poterit, impiè commiſſum eſt: quod expiari poterit, publici ſacerdotes expianto. Ludis publicis, quod ſive curriculo, ſive certatione corporum fiat, popularem lætitiam in cantu & fidibus, & tibiis moderanto; eamque cum divûm honore junguntò. Ex patriis ritibus optuma coluntò. Præter Idææ matris famulos, eoſque juſtis diebus, ne quis ſtipem cogito. Sacrum, ſacrove commendatum qui clepſerit rapſeritve, parricida eſto. Perjurii pœna divina, exitium; humana, dedecus. Inceſtum pontifices ſupremo ſupplicio ſanciunto. Impius ne audeto placare donis iram deorum. Cautè vota reddunto. Pœna violati juris eſto. Ne quis agrum conſecrato: auri, argenti, eboris ſacrandi modus eſto. Sacra privata perpetua manento. Deorum Manium jura, ſancta ſunto. Hos letho datos, divos habento. Sumptum in ollos luctumque minuunto.*

X. ATT. Concluſa quidem eſt a te magna lex, ſanè quàm breviter; &, ut mihi quidem videtur, non multum diſcrepat iſta conſtitutio religionum a legibus Numæ noſtriſque moribus. M. An cenſes, quum

in illis de republica libris perſuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum noſtram veterem illam fuiſſe optimam, non neceſſe eſſe optimæ reipublicæ leges dare conſentaneas? Att. Immo prorſus ita cenſeo. M. Ergo adeo exſpectate leges, quæ genus illud optimum reipublicæ contineant; &, si quæ fortè a me hodie rogabuntur, quæ non sint in noſtra republica, nec fuerint, tamen erant ferè in more majorum, qui tum, ut lex, valebat.

24. Att. Suade igitur, si placet, iſtam ipſam legem, ut ego, UTI ROGAS, possim edicere. M. Ain' tandem, Attice, non es edicturus aliter? Att. Prorſus majorem quidem rem nullam ſciſcam aliter: in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. M. Atque mea quidem ſententia eſt. At, ne longum fiat, videte. Att. Utinam quidem! quid enim agere malumus? M. *Caſtè* jubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo ſunt omnia: nec tollit caſtimoniam corporis; ſed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori præſtet, obſerveturque, ut caſtò corpore adeatur, multò eſſe in animis id ſervandum magis. Nam illud vel aſpersione aquæ, vel dierum numero tollitur; animi labes nec diuturnitate vaneſcere, nec amnibus ullis elui poteſt.

25. Quòd autem *pietatem* adhiberi, *opes* amoveri jubet, ſignificat probitatem gratam eſſe deo; ſumptum eſſe removendum: quid eſt enim, quum paupertatem divitiis etiam inter homines eſſe æqualem velimus, cur eam, ſumptu ad ſacra addito, deorum aditu arceamus? præſertim quum ipsi deo nihil minùs gratum futurum sit, quàm non omnibus patere ad ſe placandum & colendum viam. Quòd autem non judex, ſed deus ipſe *vindex* conſtituitur, præſentis pœnæ metu religio confirmari videtur. Suoſque deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, & ignotas cæremonias etiam ſacerdotibus. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerunt ipsi. Patrum delubra eſſe in urbibus cenſeo: nec ſequor magos Perſarum; quibus auctoribus Xerxes inflammaſſe templa Græciæ dicitur, quòd parietibus includerent deos, quibus omnia deberent eſſe patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum eſſet & domus.

XI. Meliùs Græci, atque noſtri: qui, ut augerent pietatem in deos, eaſdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt: affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus: siquidem & illud bene dictum eſt a Pythagora, doctiſſimo viro,

Tum maximè & pietatem, & religionem verſari in animis, quum rebus divinis operam daremus; & quod Thales, qui ſapientissimus in ſeptem fuit, Homines exiſtimare oportere, omnia quæ cernerentur, deorum eſſe plena: fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis eſſent maximè religiosis. Eſt enim quadam opinione ſpecies deorum in oculis, non ſolùm in mentibus.

27. Eamdemque rationem luci habent in agris: neque ea, quæ a majoribus prodita eſt quum dominis, tum famulis, poſita in fundi villæque conſpectu, religio Larum repudianda eſt. Jam ritus familiæ patrumque ſervare, id eſt (quoniam antiquitas proximè accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri. Quòd autem ex hominum genere conſecratos, ſicut Herculem & ceteros, coli lex jubet, indicat omnium quidem animos immortales eſſe, ſed fortium bonorumque divinos.

28. Bene verò, quòd Mens, Pietas, Virtus, Fides, conſecratur manu: quarum omnium Romæ dedicata publicè templa ſunt; ut illa qui habeant (habent autem omnes boni) deos ipſos in animis ſuis collocatos putent. Nam illud vitioſum Athenis, quòd, Cylonio ſcelere expiato, Epimenide Crete ſuadente, fecerunt Con-

tumeliæ fanum & Impudentiæ. Virtutes enim, non vitia, conſecrare decet. Araque vetus ſtat in Palatio, Febris: & altera Eſquiliis, Malæ Fortunæ; quæ omnia ejusmodi deteſtanda atque repudianda ſunt. Quòd si fingenda ſunt nomina, Vicæ Potæ potiùs vincendi, potiundique, Staſſandique cognomina, Statoris, &, Invicti Jovis, rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriæ: quoniamque exſpectatione rerum bonarum, erigitur animus, rectè etiam a Calatino Spes conſecrata eſt: Fortunaque sit vel *Hujuſce diei*, nam valet in omnes dies; vel *Reſpiciens*, ad opem ferendam; vel *Fors*, in quo incerti caſus significantur magis; vel *Primigenia*, a gignendo; *Comes*; tum ***

Deſunt hîc alia Fortunæ cognomina.

XII. Feriarum feſtorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium & jurgiorum; in ſervis, operum & laborum; quas compoſitor anni conferre debet & ad perfectionem operum ruſticorum: quod tempus, ut ſacrificiorum libamenta ſerventur, fœtuſque pecorum, quæ dicta in lege ſunt, diligenter habenda ratio intercalandi eſt; quod inſtitutum peritè a Numa, poſteriorum pontificum negligentiâ diſſolutum eſt. Jam illud ex inſtitutis pon-

tificum & aruſpicum non mutandum eſt; quibus hoſtiis immolandum cuique deo, cui majoribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, ſinguli ſingulorum ſacerdotes, & reſpondendi juris, & cum fide tuendarum religionum facultatem afferunt. Quumque Veſta, quaſi focus urbis, ut Græco nomine eſt appellata (quod nos propè idem Græcum interpretatum nomen tenemus) conſepta ſit; ei colendæ virgines præsint, ut advigiletur faciliùs ad cuſtodiam ignis, & ſentiant mulieres in natura feminarum omnem caſtitatem peti.

30. Quod ſequitur verò, non ſolùm ad religionem pertinet, ſed etiam ad civitatis ſtatum, ut sine iis, qui ſacris publicè præſunt, religioni privatæ ſatisfacere non posſint: continet enim, reipublicæ consilio & auctoritate optimatium ſemper populum indigere. Deſcriptioque ſacerdotum nullum juſtæ religionis genus prætermittit: nam ſunt ad placandos deos alii conſtituti, qui ſacris præsint ſolennibus; ad interpretanda alii prædicta vatum; neque multi tamen, ne eſſet infinitum, neve ea ipſa, quæ ſuſcepta publicè eſſent, quisquam extra collegium noſſet.

31. Maximum autem & præſtantiſſimum in republica jus eſt augurum; & cum auctoritate conjunctum: neque verò

hoc, quia ſum ipſe augur, ita ſentio, ſed quia sic exiſtimare nos eſt neceſſe. Quid enim majus eſt, si de jure quærimus, quàm poſſe a ſummis imperiis & ſummis poteſtatibus comitiatus & concilia, vel inſtituta dimittere, vel habita reſcindere? quid gravius, quàm rem ſuſceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE dixerit? quid magnificentius, quàm poſſe decernere, ut magiſtratu ſe abdicent conſules? quid religiosius, quàm cum populo, cum plebe agendi jus, aut dare, aut non dare? quid? legem, si non jure rogata eſt, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, conſulis & auguris: nihil domi, nihil foris per magiſtratus geſtum, sine eorum auctoritate poſſe cuiquam probari?

XIII. ATT. Age, jam iſta video, fateorque eſſe magna: ſed eſt in collegio veſtro inter Marcellum & Appium, optimos augures, magna diſſensio (nam eorum ego in libros incidi) quum alteri placeat, auſpicia iſta ad utilitatem eſſe reipublicæ composita; alteri diſciplina veſtra quasi divinare videatur prorſus poſſe. Hac tu de re, quæro quid ſentias. M. Egone? divinationem, quam Græci μαντικὴν appellant, eſſe cenſeo; & hujus hanc ipſam partem, quæ eſt in avibus ceteriſque signis diſciplinæ noſtræ; quòd quum ſummos deos eſſe concedamus, eorumque mente mundum regi,

& eorumdem benignitatem hominum conſulere generi, & poſſe nobis signa rerum futurarum oſtendere, non video cur eſſe divinationem negem.

33. Sunt autem ea, quæ poſui, ex quibus id, quod volumus, efficitur & cogitur. Jam verò permultorum exemplorum & noſtra eſt plena reſpublica, & omnia regna, omneſque populi, cunctæque gentes, augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidiſſe. Neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuiſſet, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuiſſent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximéque Pisidarum, nisi vetuſtas ea certa eſſe docuiſſet: nec verò Romulus noſter auſpicatò urbem condidiſſet, neque Attii Navii nomen memoriâ floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixiſſent. Sed dubium non eſt, quin hæc disciplina & ars augurum evanuerit jam & vetuſtate & negligentiâ. Itaque neque illi aſſentior, qui hanc ſcientiam negat umquam in noſtro collegio fuiſſe; neque illi, qui eſſe etiam nunc putat: quæ mihi videtur apud majores fuiſſe dupliciter, ut ad reipublicæ tempus nonnumquam, ad agendi consilium ſæpiſſime pertineret.

34. Att. Credo, hercle, ita eſſe, iſti-

que rationi potiſſimùm aſſentior. Sed redde cetera. M. Reddam verò, &, si potero, brevi.

XIV. Sequitur enim de jure belli; in quo & ſuſcipiendo, & gerendo, & deponendo jus ut plurimùm valet, & fides: horumque ut publici interpretes eſſent, lege ſancimus. Jam de aruſpicum religione, de expiationibus & procurationibus ſatis ſuperque in ipſa lege dictum puto. ATT. Aſſentior, quoniam omnis hæc in religione verſatur oratio. M. At verò, quod ſequitur, quomodo aut tu aſſentiare, aut ego reprehendam, ſanè quæro, Tite.

35. ATT. Quid tandem eſt? M. De nocturnis ſacrificiis mulierum. ATT. Ego verò aſſentior; excepto præſertim in ipſa lege ſolenni ſacrificio ac publico. M. Quid ergo aget Iacchus Eumolpidæque noſtri, & auguſta illa myſteria, ſiquidem ſacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, ſed omnibus bonis firmiſque populis leges damus.

36. ATT. Excipis, credo, illa, quibus ipſi initiati ſumus. M. Ego verò excipiam. Nam mihi quum multa eximia divinaque videntur Athenæ tuæ peperiſſe, atque in vita hominum attuliſſe, tum nihil melius illis myſteriis, quibus ex agreſti immanique vita exculti ad humanitatem, & mitigati ſumus: *Initia*que ut appellantur, ita

re verâ principia vitæ cognovimus; neque ſolùm cum lætitia vivendi rationem accepimus, ſed etiam cum ſpe meliore moriendi. Quid autem mihi diſpliceat in nocturnis, poëtæ indicant comici. Quâ licentiâ Romæ datâ, quidnam egiſſet ille, qui in ſacrificium cogitatam libidinem intulit, quò ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit? ATT. Tu verò iſtam Romæ legem rogato: nobis noſtras ne ademeris.

XV. M. Ad noſtra igitur revertor; quibus profectò diligentissimè ſanciendum eſt, ut mulierum famam multorum oculis lux clara cuſtodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romæ initiantur. Quo in genere ſeveritatem majorum ſenatûs vetus auctoritas de Bacchanalibus, & conſulum, exercitu adhibito, quæſtio animadverſioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores fortè videamur, in media Græcia Diagondas Thebanus lege perpetuâ ſuſtulit. Novos verò deos, & in his colendis nocturnas pervigilationes sic Ariſtophanes, facetissimus poëta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius, & quidam alii dii peregrini judicati, e civitate ejiciantur. Publicus autem ſacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus fœdis damnet, atque impiam judicet.

38. Jam ludi publici quoniam ſunt caveâ circoque diviſi, ſint corporum certatione (curſu, & pugilatione, & luctatione) curriculiſque equorum uſque ad certam victoriam circo conſtitutis; caveæ cantu, ac fidibus & tibiis; dummodo ea moderata ſint, ut lege præſcribitur: aſſentior enim Platoni, nihil tam facilè in animos teneros atque molles influere, quàm varios canendi ſonos: quorum dici vix poteſt quanta ſit vis in utramque partem. Namque & incitat languentes, & languefacit excitatos, & tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum ſervare modum; quarum mores lapsi ad mollitiem, pariter ſunt immutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelâque depravati, ut quidam putant; aut, quum ſeveritas eorum ob alia vitia cecidiſſet, tum fuit in auribus animiſque mutatis etiam huic mutationi locus.

39. Quamobrem ille quidem ſapientiſſimus Græciæ vir, longéque doctiſſimus, valde hanc labem veretur: negat enim mutari poſſe muſicas leges ſine mutatione legum publicarum. Ego nec tam valde id timendum, nec planè contemnendum puto. Illa quidem, quæ ſolebant quondam compleri ſeveritate jucundâ Livianis & Nævianis modis; nunc, ut eadem exſultent; cervices oculóſque pariter cum mo-

dorum flexionibus torqueant. Graviter olim iſta vindicabat vetus illa Græcia, longè providens, quàm ſensim pernicies illapſa civium animos, malis ſtudiis, maliſque doctrinis repentè totas civitates everteret; si quidem illa ſevera Lacedæmon nervos jussit, quos plures quàm ſeptem haberet, in Timothei fidibus demi.

XVI. Deinceps in lege eſt, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo quum conſuierent Athenienſes Apollinem Pythium, quas potissimùm religiones tenerent; oraculum editum eſt, *Eas quæ eſſent in mare majorum.* Quò quum iterum veniſſent, majorumque morem dixiſſent ſæpe eſſe mutatum, quæsiviſſentque, quem morem potissimùm ſequerentur e variis; reſpondit, *Optimum.* Et profectò ita eſt, ut id habendum sit antiquissimum & deo proximum, quod sit optimum. Stipem ſuſtulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idææ Matris excepimus: implet enim ſuperſtitione animos, & exhaurit domos. Sacrilego pœna eſt, neque ei ſoli, qui ſacrum abſtulerit, ſed etiam ei, qui ſacro commendatum; quod & nunc multis fit in fanis. Alexander in Cilicia depoſuiſſe apud Solos in delubro pecuniam dicitur; & Atheniensis Cliſthenes Junoni Samiæ, civis egregius, quum rebus timeret ſuis, filiarum dotes credidit. Sed jam

de perjuriis: de inceſtis nihil ſanè hoc quidem loco diſputandum eſt.

41. *Donis impii ne placare audeant deos.* Platonem audiant, qui vetat dubitare, quâ ſit mente futurus deus; quum vir nemo bonus ab improbo ſe donari velit. Diligentia votorum ſatis in lege dicta eſt, ac voti ſponsio, quâ obligamur deo. Pœna verò violatæ religionis juſtam recuſationem non habet. Quid ego hìc ſceleratorum utar exemplis? quorum ſunt plenæ tragœdiæ. Quæ ante oculos ſunt, ea potiùs attingantur: etsi hæc commemoratio vereor ne ſupra hominis fortunam eſſe videatur; tamen, quoniam mihi ſermo eſt apud vos, nihil reticebo; velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potiùs videri, quàm grave. *** *Paucula deſunt.*

XVII. Omnia tum perditorum civium ſcelere, diſceſſu meo, religionum jura polluta ſunt: vexati noſtri Lares familiares: in eorum ſedibus exædificatum templum Licentiæ: pulſus a delubris is, qui illa ſervarat. Circumſpicite celeriter animo (nihil enim attinet quemquam nominari) qui ſint rerum exitus conſecuti. Nos, qui illam cuſtodem urbis, omnibus ereptis noſtris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non ſumus, eamque ex noſtra domo in ipsius patris domum detulimus, judicia ſenatûs, Italiæ, gentium denique omnium,

conſervatæ patriæ conſecuti ſumus ; quo quid accidere potuit homini præclarius ? Quorum ſcelere religiones tum proſtratæ afflictæque ſunt, partim ex illis diſtracti ac dissipati jacent : qui verò ex iis & horum ſcelerum principes fuerunt, & præter ceteros in omni religione impii, non ſolùm vitâ cruciati atque dedecore, verùm etiam ſepulturâ ac juſtis exſequiarum caruerunt.

43. Q. Equidem iſta agnoſco, frater, & meritas diis gratias ago : ſed nimis ſæpe ſecus aliquantò videmus evadere. M. Non enim, Quinte, rectè exiſtimamus, quæ pœna divina sit ; & opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus : morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione judicii, hominum miſerias ponderamus ; quæ fateor humanà eſſe & multis bonis viris accidiſſe : ſceleris autem eſt pœna triſtis ; & præter eos eventus, qui ſequuntur, per ſe ipſa maxima eſt. Vidimus eos, qui nisi odiſſent patriam, numquam inimici nobis fuiſſent, ardentes quum cupiditate, tum metu, tum conſcientiâ ; quid agerent, modò timentes ; vicissim contemnentes religiones ; judicia perrupta ab iiſdem ; corrupta hominum, non deorum.

44. Reprimam jam, & non inſequar longiùs, eóque minùs, quò plus pœnarum habeo, quàm petivi : tantùm ponam, dupli-

cem pœnam eſſe divinam, quòd conſtaret & ex vexandis vivorum animis, & eâ famâ mortuorum, ut eorum exitium & judicio vivorum & gaudio comprobetur.

XVIII. *Agri* autem *ne conſecrentur.* Platoni prorſus aſſentior, qui, si modò interpretari potuero, his ferè verbis utitur. » Terra igitur, ut focus domiciliorum, » ſacra deorum omnium eſt: quocirca ne » quis iterum idem conſecrato. Aurum au- » tem & argentum in urbibus & privatim, » & in fanis invidioſa res eſt. Tum ebur » ex inani corpore extractum, haud ſatis » caſtum donum deo. Jam æs atque fer- » rum duelli inſtrumenta, non fani. Ligne- » um autem quod qui voluerit, uno è » ligno dedicato, itemque lapideum, in » delubris communibus. Textile ne ope- » rosius, quàm mulieris opus menſtruum. » Color autem albus, præcipuè decorus » deo eſt tum in ceteris, tum maximè in » textili. Tincta verò absint, nisi a belli- » cis insignibus. Divinissima autem dona, » aves & formæ ab uno pictore uno ab- » ſolutæ die: itemque cetera hujus exem- » pli dona ſunto ». Hæc illi placent: ſed ego cetera non tam reſtrictè præfinio, vel hominum vitiis, vel ſubsidiis temporum victus. Terræ cultum ſegniorem ſuſpicor fore, si ad eam tuendam, ferroque ſubigendam, ſuperſtitionis aliquid acceſſerit.

46. Att. Habeo iſta. Nunc de ſacris perpetuis, & de Manium jure reſtat. M. O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi iſta exciderant. Att. Ita credo; ſed tamen hòc magis eas res & memini & exſpecto, quòd & ad pontificium jus & ad civile pertinent. M. Verò; & apertissima ſunt iſtis de rebus & reſponſa & ſcripta multa; & ego in hoc omni ſermone noſtro, quod ad cumque legis genus me diſputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipsius generis jus civile noſtrum: ſed ita, locus ipſe ut notus sit, ex quo ducatur quæque pars juris; ut non difficile sit, qui paulùm modò ingenio possit moveri, quæcumque nova cauſa conſultatiove acciderit, ejus tenere jus, quum ſcias a quo sit capite repetendum.

XIX. Sed juriſconſulti, sive erroris objiciendi causâ, quò plura & difficiliora ſcire videantur; sive, quod similius veri eſt, ignoratione docendi (nam non ſolùm ſcire aliquid, artis eſt, ſed quædam ars etiam docendi) ſæpe, quod positum eſt in una cognitione, id in infinita diſpartiuntur: velut in hoc ipſo genere, quàm magnum illud Scævolæ faciunt, pontifices ambo, & iidem juris peritissimi? Sæpe, inquit Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum eſſe, nisi qui jus civile cognosſet, Totumne? quid ita? quid enim ad ponti-

ſicem, de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino? Ergo, quod cùm religione conjunctum eſt: id autem quantulùm eſt? de ſacris, credo, de votis, de feriis, de ſepulcris, & si quid ejuſmodi eſt. Cur igitur hæc tanta facimus, quum cetera perparva sint? De ſacris autem, qui locus patet latiùs, hæc sit una ſententia, ut conſerventur ſemper, & deinceps familiis prodantur, &, ut in lege poſui, *perpetua* sint *ſacra*.

48. Hoc uno posito, hæc jura pontificum auctoritate conſecuta ſunt, ut, ne morte patrisfamiliâs ſacrorum memoria occideret, iis eſſent ea adjuncta, ad quos ejuſdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod eſt ad cognitionem diſciplinæ ſatis, innumerabilia naſcuntur, quibus implentur juriſconſultorum libri: quæruntur enim, qui adſtringantur ſacris. Heredum cauſa juſtissima eſt: nulla eſt enim perſona, quæ ad vicem ejus, qui e vita emigraverit, propiùs accedat. Deinde qui morte teſtamentove ejus tantumdem capiat, quàntum omnes heredes. Id quoque ordine: eſt enim ad id, quod propoſitum eſt, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint, quum moritur, uſu ceperit plurimùm possidendo. Quarto, si nemo sit qui ullam rem ceperit; de creditoribus ejus, qui plurimùm ſervet. Extrema illa perſona eſt,

ut is, qui ei, qui mortuus ſit, pecuniam debuerit, neminique eam ſolverit, perinde habeatur, quaſi eam pecuniam ceperit.

XX. Hæc nos a Scævola didicimus; non ita deſcripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis ſacris adſtringi: hereditate; aut, ſi majorem partem pecuniæ capiat; aut, ſi major pars pecuniæ legata eſt, ſi inde quippiam ceperit. Sed pontificem ſequamur.

50. Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quòd pontifices pecuniam ſacris conjungi volunt; iiſdemque ferias & cæremonias adſcribendas putant. Atque etiam dant hoc Scævolæ, quod eſt partitio: ut, ſi in teſtamento deducta, ſcripta non ſit, ipſique minus ceperint, quàm omnibus heredibus relinquatur, ſacris ne alligentur. In donatione hoc iidem ſecus interpretantur: & quod paterfamiliâs in ejus donatione, qui in ipſius poteſtate eſſet, approbavit; ratum eſt; quod eo inſciente factum eſt, ſi id is non approbat, ratum non eſt.

51. His propoſitis, quæſtiunculæ multæ naſcuntur; quas qui non intelligat, ſi ad caput referat, per ſe ipſe facilè perſpiciat. Veluti ſi minus quis cepiſſet, ne ſacris alligaretur; ac pòſt de ejus heredibus aliquis exegiſſet pro ſua parte id, quod ab eo, cujus ipſe heres eſſet, prætermiſſum fuiſſet; eaque pecunia non minor eſſet fac-

ta cum ſuperiore exactione, quàm heredibus omnibus eſſet relicta ; qui eam pecuniam exegiſſet, ſolum sine coheredibus, ſacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quàm sine religione capere liceat, is per æs & libram heredem teſtamenti ſolvat; propterea quòd eo loco res eſt, ita ſolutâ hereditate, quasi ea pecunia legata non eſſet.

XXI. Hoc ego loco multiſque aliis quæro a vobis, Scævolæ pontifices maximi, & homines, meo quidem judicio, acutissimi, quid sit, quod ad jus pontificium civile appetatis : civilis enim juris ſcientiâ pontificium quodam modo tollitis : nam ſacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nullâ lege, conjuncta ſunt. Itaque si vos tantummodo pontifices eſſetis, pontificalis maneret auctoritas : ſed quòd iidem juris civilis eſtis peritissimi, hac ſcientiâ illam eluditis. Placuit P. Scævolæ & Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperet, quantum omnes heredes, ſacris alligari.

53. Habeo jus pontificium. Quid huc acceſſit ex jure civili? partitionis caput, ſcriptum cautè, ut centum nummi deducerentur. Inventa eſt ratio, cur pecunia ſacrorum moleſtiâ liberaretur. Quòd si hoc, qui teſtamentum faciebat, cavere noluiſſet, admonet juriſconſultus hic quidem ipſe

Mucius, pontifex idem, ut minùs capiat, quàm omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant qui quid cepiſſet, adſtringi. Rurſus ſacris liberantur. Hoc verò nihil ad pontificium jus, & e medio eſt jure civili, ut per æs & libram heredem teſtamenti ſolvant, & eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non eſſet, si is, cui legatum eſt, ſtipulatus eſt id ipſum, quod legatum eſt, ut ea pecunia ex ſtipulatione debeatur; sitque ea non *alligata ſacris.*

54. *Venio nunc ad Manium jura, quæ majores noſtri & ſapientissimè inſtituerunt, & religiosissimè coluerunt: Februario autem menſe, qui tunc extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut ſcriptum a Siſenna eſt, Decembri facere ſolebat. Cujus ego rei cauſam quum mecum quærerem, Brutum reperiebam idcirco a more majorum diſcessiſſe (nam Siſennam video cauſam, cur is vetus inſtitutum non ſervarit, ignorare; Brutum autem majorum inſtitutum temerè neglexiſſe non sit mihi veri simile)* doctum hominem ſanè, cujus fuit Accius perfamiliaris: ſed menſem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem ſequebatur. Hoſtiâ autem maximâ parentare, pietati eſſe adjunctum putabat.

XXII. Jam tanta religio eſt ſepulcrorum, ut extera ſacra & gentem inferri fas

negent

negent eſſe ; idque apud majores noſtros A. Torquatus in gente Popilia judicavit. Nec verò tam denicales, quæ a nece appellatæ ſunt, quia residentur mortuis, quàm ceterorum cœleſtium quieti dies, *feriæ* nominarentur, nisi majores eos, qui ex hac vita migraſſent, in deorum numero eſſe voluiſſent. Eas in eos dies conferre jus, quibus neque ipsius, neque publicæ feriæ sint : totaque hujus juris compositio pontificalis magnam religionem cæremoniamque declarat. Neque neceſſe eſt ediſſeri a nobis, quæ finis funeſtæ familiæ ; quod genus ſacrificii Lare vervecibus fiat ; quemadmodum os rejectum terræ obtegatur ; quæque in porca contracta jura sint ; quo tempore incipiat ſepulcrum eſſe, & religione teneatur.

56. At mihi quidem antiquiſſimum ſepulturæ genus id fuiſſe videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur : redditur enim terræ corpus, & ita locatum ac situm, quasi operimento matris obducitur : eodemque ritu in eo ſepulcro, quod procul ad Fontis aras, regem noſtrum Numam conditum accepimus ; gentemque Corneliam uſque ad memoriam noſtram hac ſepulturâ ſcimus esſe uſam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem, dissipari jussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quàm si tam ſapiens fuiſſet, quàm fuit vehemens.

57. Quod haud ſcio an timens ſuo corpori poſſe accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari: declarat enim Ennius de Africano, *Hic eſt ille ſitus*. Verè: nam siti dicuntur ii, qui conditi ſunt: nec tamen eorum antè ſepulcrum eſt, quàm juſta facta & corpus incenſum eſt. Et quod nunc communiter in omnibus ſepultis penitus, humati dicuntur; id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contegeret: eumque morem jus pontificale confirmat. Nam priuſquam in eos injecta gleba eſt, locus ille, ubi crematum eſt corpus, nihil habet religionis: injectâ glebâ, tum & illic humatus eſt, & gleba vocatur; ac tum denique multa religioſa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus eſſet, decrevit P. Mucius, familiam puram, quòd os ſupra terram non exſtaret: porcam heredi eſſe contractam, & habendas triduum ferias, & porco feminâ piaculum pati: si in mari mortuus eſſet, eadem, præter piaculum & ferias.

XXIII. Att. Video, quæ sint in pontificio jure. Sed quæro, quidnam sit in legibus. M. Pauca ſanè, Tite, &, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem ſpectant, quàm ad jus ſepulcrorum. *Hominem mortuum*, inquit lex in XII tabulis, *in urbe ne ſepelito, neve urito*. Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*,

indicat, non qui uratur, ſepeliri, ſed qui humetur. ATT. Quid, qui poſt XII in urbe ſepulti ſunt, clari viri? M. Credo, Tite, fuiſſe, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis cauſâ tributum eſt, ut Publicolæ, ut Tuberto, quod eorum poſteri jure tenuerunt; aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis cauſâ, ſoluti legibus, conſecuti ſunt. Sed in urbe ſepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non eſſe jus in loco publico fieri ſepulcrum. Noſtis extra portam Collinam, ædem Honoris: & aram in eo loco fuiſſe, memoriæ proditum eſt: ad eam quum lamina eſſet inventa, & in ea ſcriptum, DOMINA HONORIS; ea cauſa fuit ædis hujus dedicandæ. Sed quum multa in eo loco ſepulcra fuiſſent, exarata ſunt: ſtatuit enim collegium, locum publicum non potuiſſe privatâ religione obligari.

59. Jam cetera in XII minuendi ſumptus lamentationeſque funeris, tranſlata de Solonis ferè legibus. *Hoc plus*, inquit, *ne facito. Rogum aſciâ ne polito.* Noſtis, quæ ſequuntur. Diſcebamus enim pueri XII, ut carmen neceſſarium; quas jam nemo diſcit. Extenuato igitur ſumptu, tribus riciniis, & vinculis purpuræ, & decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem. *Mulieres genas ne radunto, neve leſſum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes, Sex. Ælius, L. Acilius non ſatis ſe intelligere dixerunt, ſed

ſuſpicari veſtimenti aliquod genus funebris: L. Ælius, leſſum, quaſi lugubrem ejulationem, ut vox ipſa ſignificat: quod eò magis judico verum eſſe, quia lex Solonis id ipſum vetat. Hæc laudabilia, & locupletibus ferè cum plebe communia. Quod quidem maximè e natura eſt, tolli fortunæ diſcrimen in morte.

XXIV. Cetera item funebria, quibus luctus augetur, Duodecim ſuſtulerunt. *Homini*, inquit, *mortuo ne oſſa legito, quò poſt funus faciat.* Excipit bellicam peregrinamque mortem. Hæc præterea ſunt in legibus de unctura; quibus *ſervilis unctura* tollitur, omniſque *circumpotatio.* Quæ & rectè tolluntur, neque tollerentur, nisi fuiſſent. *Ne ſumptuoſa reſperſio, ne longæ coronæ, ne acerræ* prætereant. Illa jam ſignificatio eſt, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quòd *coronam virtute partam*, & ei, qui peperiſſet, & ejus parenti, sine fraude eſſe lex impositam jubet: credoque, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures ſternerentur; id quoque ne fieret, lege ſanctum eſt. Qua in lege quum eſſet, *Neve aurum addito*, quàm humanè excipit altera lex, *Quoi auro dentes vincti eſcunt, aſt im cum illo ſepelire urereve, ſe fraude eſto.* Et ſimul illud videtote, aliud habitum eſſe, ſepelire, & urere.

61. Duæ ſunt præterea leges de ſepulcris;

quarum altera privatorum ædificiis, altera ipsis ſepulcris cavet. Nam quòd *rogum buſtumve novum* vetat *propiùs ſexaginta pedes adjici ædes alienas, invito domino*; incendium videtur arcere. Quòd autem *forum*, id eſt, veſtibulum ſepulcri, *buſtumve*, *uſucapi* vetat; tuetur jus ſepulcrorum. Hæc habemus in duodecim; ſanè ſecundùm naturam, quæ norma legis eſt. Reliqua ſunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominuſque funeris utatur accenſo atque lictoribus. *Honoratorum virorum laudes in concione memorantor, eaſque etiam cantu ad tibicinem proſequuntor*; cui nomen *neniæ*: quo vocabulo etiam Græcis cantus lugubres nominantur.

XXV. Q. Gaudeo noſtra jura ad naturam accommodari; majorumque ſapientiâ admodum delector. M. Sed credo, Quinte, ut ceteri ſumptûs, sic etiam ſepulcrorum modum rectè requiri: quos enim ad ſumptus progreſſa jam iſta res sit, in C. Figuli ſepulcro vides. Sed credo minimam olim iſtius rei fuiſſe cupiditatem, alioquin multa exſtarent exempla majorum. Noſtræ quidem legis interpretes, quo capite jubentur ſumptus & luctum removere a deorum Manium jure, hoc intelligunt, in primis ſepulcrorum magnificentiam eſſe minuendam.

63. Nec hæc a ſapientiſsimis legum ſcriptoribus neglecta ſunt: nam & Athenis jam

ille mos a Cecrope, ut aiunt, permanſit, hoc jus terrá humandi, quam quum proximi injecerant, obductaque terra erat, frugibus obſerebatur; ut ſinus & gremium quaſi matris mortuo tribueretur; ſolum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulæ, quas inibant parentes coronati: apud quas de mortui laude, quum quid veri erat, prædicatum; nam mentiri nefas habebatur: ac juſta confecta erant.

64. Poſteaquam, ut ſcribit Phalereus, ſumptuoſa fieri funera & lamentabilia cœpiſſent, Solonis lege ſublata ſunt: quam legem eiſdem prope verbis noſtri decemviri in undecimam tabulam conjecerunt. Nam de tribus riciniis, & pleraque alia Solonis ſunt: de lamentis verò expreſſa verbis ſunt, *Mulieres genas ne radunto, neve leſſum funeris ergo habento.*

XXVI. De ſepulcris autem nihil eſt apud Solonem ampliùs, quàm, *Ne quis ea deleat, neve alienum inferat*: pœnaque eſt, *Si quis buſtum* (nam id puto appellari τύμβον) *aut monumentum*, inquit, *aut columnam violarit, dejecerit, fregerit.* Sed pòſt aliquantò propter has amplitudines ſepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege ſanctum eſt, *ne quis ſepulcrum faceret operoſius, quàm quod decem homines effecerint triduo.* Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi; nec de mortui

laude, nisi in publicis ſepulturis, nec ab alio, nisi qui publicè ad eam rem conſtitutus eſſet, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quò lamentatio minueretur: habet enim luctum concurſus hominum.

66. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rurſus idem Demetrius, increbuiſſe eam funerum ſepulcrorumque magnificentiam, quæ nunc ferè Romæ eſt; quam conſuetudinem lege minuit ipſe: fuit enim hic vir, ut ſcitis, non ſolùm eruditissimus, ſed etiam civis e republica maximè, tuendæque civitatis peritissimus. Iſte igitur ſumptum minuit non ſolùm pœnâ, ſed etiam tempore: ante lucem enim jussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum: nam ſuper terræ tumulum noluit quid ſtatui, nisi columellam tribus cubitis ne altiorem, aut menſam, aut labellum: & huic procurationi certum magiſtratum præfecerat.

XXVII. Hæc igitur Athenienſes tui. Sed videamus Platonem, qui juſta funerum rejicit ad interpretes religionum; quem nos morem tenemus: de ſepulcris autem dicit hæc. » Vetat ex agro culto, eove, qui coli » possit, ullam partem ſumi ſepulcro: ſed, » quæ natura agri tantummodo efficere pos- » sit, ut mortuorum corpora sine detrimen- » to vivorum recipiat, ea potissimùm ut

» compleatur: quæ autem terra fruges fer-
» re, &, ut mater, cibos ſuppeditare poſ-
» ſit, eam ne quis nobis minuat, neve vi-
» vus, neve mortuus.

68. » Exſtrui autem vetat ſepulcrum al-
» tius, quàm quod quinque diebus homines
» quinque abſolverint: nec e lapide excita-
» ri plus, nec imponi, quàm quod capiat
» laudem mortui, inciſam ne plus quatuor
» heroicis verſibus; » quos *longos* appellat Ennius. Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de ſepulcris ſummi viri; a quo iterum funerum ſumptus præfinitur ex cenſibus a minis quinque uſque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum, & reliquâ poſt mortem tranquillitate bonorum, pœnis impiorum.

69. Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. Q. Nos verò, frater, & copioſè quidem: ſed perge ad cetera. M. Pergam equidem: & quoniam libitum eſt vobis me ad hæc impellere, hodierno ſermone conficiam, ſpero; hoc præſertim die: video enim Platonem idem feciſſe, omnemque orationem ejus de legibus peroratam eſſe uno æſtivo die. Sic igitur faciam, & dicam de magiſtratibus: id enim eſt profectò, quod conſtitutâ religione rempublicam contineat maximè. Att. Tu verò dic, & iſtam rationem, quam cœpiſti, tene.

DE LEGIBUS,

LIBER TERTIUS.

CONSTITUTO *religionum jure, deinceps civitatis gubernatores rectoresque deſcribit. Nam quum nihil reipublicæ* ἀναρχίᾳ *sit exitialius, quæ florentissimas nationes, imperiaque potentissima interdum ſubvertit; ſecundùm Deos nihil prius ducere legiſlator debet, quàm ut rectè & ordine magiſtratuum deſcriptionem componat. Primùm ergo in legis exordio magiſtratum definit, eique cives ut pareant hortatur. Deinde legem de magiſtratuum deſcriptione, poteſtate, imperio ſancit. Subjungit, ut libro ſecundo, ejus interpretationem & æquitatem; quod legiſlatorem Plato facere jubet. Poſtremò præparationem addit ad libros ſequentes, qui desiderantur.* TURNEBUS.

I. MARCUS. Sequar igitur, ut inſtitui, divinum illum virum; quem quadam admiratione commotus, ſæpius fortaſſe laudo, quàm neceſſe eſt. ATT. Platonem videlicet dicis. M. Iſtum ipſum, Attice. ATT. Tu verò eum nec nimis valde umquam, nec nimis ſæpe laudaveris: nam hoc mihi etiam noſtri illi, qui neminem, niſi ſuum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. M. Bene hercle faciunt: quid enim eſt elegantiâ tuâ dignius? cujus & vita, & oratio conſecuta mihi videtur difficillimam illam ſocietatem gravitatis cum humanitate. ATT. Sanè gaudeo, quòd te interpellavi, quandoquidem tam præclarum mihi dediſti judicii tui teſtimonium. Sed perge, ut cœperas. M. Laudemus igitur priùs legem ipſam veris & propriis generis ſui laudibus. ATT. Sanè quidem, ſicut de religionum lege feciſti.

2. M. Videtis igitur, magiſtratûs hanc eſſe vim, ut præsit, præſcribatque recta, & utilia, & conjuncta cum legibus. Ut enim magiſtratibus leges, ita populo præſunt magiſtratus; veréque dici poteſt, magiſtratum legem eſſe loquentem, legem autem mutum magiſtratum.

3. Nihil porrò tam aptum eſt ad jus conditionemque naturæ (quod quum dico, legem a me dici, nihilque aliud intel-

ligi volo) quàm imperium; ſine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum univerſum genus ſtare, nec rerum natura omnis, nec ipſe mundus poteſt: nam & hic deo paret, & huic obediunt maria terræque, & hominum vita jussis ſupremæ legis obtemperat.

II. Atque, ut ad hæc citeriora veniam, & notiora nobis; omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt: quod genus imperii primùm ad homines juſtissimos & ſapientissimos deferebatur, idque in republica noſtra maximè valuit, quoad ei regalis poteſtas præfuit: deinde etiam deinceps poſteris prodebatur; quod & in his etiam, qui nunc regnantur, manet. Quibus autem regia poteſtas non placuit, non ii nemini, ſed non ſemper uni parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quæque de optima republica ſentiremus, in ſex libris antè diximus; accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis ſtatum.

5. Magiſtratibus igitur opus eſt; ſine quorum prudentia ac diligentia eſſe civitas non poteſt: quorum deſcriptione omnis reipublicæ moderatio continetur. Neque ſolum iis præſcribendus eſt imperandi, ſed etiam civibus obtemperandi modus: nam & qui bene imperat, paruerit ali-

quando neceſſe eſt; & qui modeſtè paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus eſſe. Itaque oportet & eum, qui paret, ſperare ſe aliquo tempore imperaturum; & illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi eſſe parendum. Nec verò ſolùm ut obtemperent obediantque magiſtratibus, ſed etiam ut eos colant diligantque, præſcribimus, ut Charondas in ſuis facit legibus. Noſter verò Plato Titanum e genere ſtatuit eos, qui, ut illi cœleſtibus, sic hi adverſentur magiſtratibus. Quæ quum ita sint, ad ipſas jam leges veniamus, si placet. ATT. Mihi verò & iſtud, & ordo iſte rerum placet.

III. M. *Juſta imperia ſunto; iiſque cives modeſtè, ac sine recuſatione parento. Magiſtratus nec obedientem & noxium civem multâ, vinculis, verberibuſve coërceto, ni par, majorve poteſtas, populuſve prohibessit; ad quos provocatio eſto. Quum magistratus judicassit inrogassitve; per populum multæ, pœnæ certatio eſto. Militiæ ab eo, qui imperabit, provocatio ne eſto; quodque is, qui bellum geret, imperassit, jus ratumque eſto. Minores magiſtratus, partiti juris, plures in plera ſunto. Militiæ, quibus jussi erunt, imperanto, eorumque tribuni ſunto. Domi pecuniam publicam cuſtodiunto: vincula ſontium ſervanto: capitalia vindicanto: æs, argentum, aurumve publicè signanto:*

lites contractas judicanto: quodcumque ſenatus creverit, agunto.

7. *Suntoque ædiles curatores urbis, annonæ, ludorumque ſolennium: olliſque ad honoris amplioris gradum is primus adſcenſus eſto. Cenſores populi ævitates, ſoboles, familias, pecuniaſque cenſento: urbis templa, vias, aquas, ærarium, vectigalia tuento: populique partes in tribus diſtribuunto: exin pecunias, ævitates, ordines partiunto: equitum peditumque prolem deſcribunto: cœlibes eſſe prohibento: mores populi regunto: probrum in ſenatu ne relinquunto: bini ſunto: magiſtratum quinquennium habento: reliqui magiſtratus annui ſunto: eaque poteſtas ſemper eſto.*

8. *Juris diſceptator, qui privata judicet, judicarive jubeat, prætor eſto: is juris civilis cuſtos eſto: huic poteſtate pari, quotcumque ſenatus creverit populuſve juſſerit, tot ſunto. Regio imperio duo ſunto: iique præeundo, judicando, conſulendo prætores, judices, conſules appellantor: militiæ, ſummum jus habento, nemini parento: ollis ſalus populi ſuprema lex eſto. Eumdem magiſtratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito. Ævitatem annali lege ſervanto. Aſt quando duellum gravius, diſcordiæve civium eſcunt, œnus, ne amplius ſex menſes, si ſenatus creverit, idem juris, quod duo conſules, teneto; iſque ave ſiniſtrâ dictus, populi ma-*

giſter eſto. Equitem cumque qui regat habeto pari jure cum eo, quicumque erit juris diſceptator. Aſt quando conſul is eſt, magiſterve populi; reliqui magiſtratus ne ſunto.

9. *Auſpicia patrum ſunto; olliique ex ſe produnto, qui comitiatu creare conſules rite poſsint. Imperia, poteſtates, legationes; quum ſenatus creverit populuſve juſſerit, ex urbe exeunto: duella juſta juſtè gerunto: ſociis parcunto: ſe & ſervos continento: populi ſui gloriam augento: domum cum laude redeunto: rei ſuæ ergo ne quis legatus eſto. Plebes quos pro ſe contra vim, auxilii ergo, decem creassit, tribuni ejus ſunto; quodque ii prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum eſto; ſanctique ſunto: neve plebem orbam tribunis relinquunto. Omnes magiſtratus auſpicium judiciumque habento; ex quois ſenatus eſto: ejus decreta rata ſunto: aſt ni poteſtas par majorve prohibessit, ſenatûs conſulta perſcripta ſervanto. Is ordo vitio vacato: ceteris ſpecimen eſto. Creatio magiſtratuum, judicia, populi juſſa, vetita, quum ſuffragio ſciſcentur, optimatibus nota, plebi libera ſunto.*

IV. *At si quid erit, quod extra magiſtratus coeratore œſus sit, qui cœret populus creato, eique jus cœrandi dato. Cum populo patribuſque agendi jus eſto conſuli, prætori, magiſtro populi equitumque, eique, quem produnt patres conſulum rogandorum ergo:*

tribuniſque, quos sibi plebes rogassit, jus eſto cum patribus agendi: iidem, ad plebem, quod uſus erit, ferunto. Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica ſunto.

II. *Senatori, qui nec aderit, aut cauſa, aut culpa eſto. Loco ſenator, & modo orato: cauſas populi teneto. Vis in populo abeſto. Par majorve poteſtas plus valeto. Aſt qui turbassit in agendo, fraus actoris eſto. Interceſſor rei malæ, ſalutaris civis eſto. Qui agent, auſpicia ſervanto: auguri publico parento: promulgata, propoſita, in ærario cognita, agunto: nec plus, quàm de singulis rebus conſulunto: rem populum docento: doceri a magiſtratibus privatiſque patiunto. Privilegia ne irroganto. De capite civis, nisi per maximum comitiatum, ollosque, quos cenſores in partibus populi locassint, ne ferunto: donum ne capiunto, nec danto, neve petendâ, neve gerendâ, neve geſtâ poteſtate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiæ pœna par eſto. Cenſores fidè legem cuſtodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eò magis lege liberi ſunto.*

V. Lex recitata eſt. Diſcedite, & tabellam jubebo dari. Q. Quàm brevi, frater, in conſpectu poſita eſt a te omnium magiſtratuum deſcriptio: ſed ea pene noſtræ civitatis; etsi a te paulùm allatum eſt novi. M. Rectiſsimè, Quinte, animadver-

tis : hæc eſt enim, quam Scipio laudat in libris, & quam maximè probat temperationem reipublicæ ; quæ effici non potuiſſet, nisi tali deſcriptione magiſtratuum : nam sic habetote, magiſtratibus, iiſque, qui præsint, contineri rempublicam, & ex eorum compositione, quod cujuſque reipublicæ genus sit, intelligi. Quæ res quum ſapientissimè moderatissiméque conſtituta eſſet a majoribus noſtris, nihil habui, ſanè non multum, quod putarem novandum in legibus. . . . . . .

13. Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege feciſti admonitu & rogatu meo, sic de magiſtratibus, ut diſputes, quibus de causis maximè placeat iſta deſcriptio. M. Faciam, Attice, ut vis ; & locum iſtum totum, ut a doctissimis Græciæ quæsitum & diſputatum eſt, explicabo ; &, ut inſtitui, noſtra jura attingam. Att. Iſtud maximè exſpecto diſſerendi genus. M. Atqui pleraque ſunt dicta in illis libris, quum de optima republica quæreretur. Sed hujus loci de magiſtratibus ſunt propria quædam a Theophraſto primùm, deinde a Dione Stoico quæsita ſubtiliùs.

VI. Att. Ain' tandem ? etiam a Stoïcis iſta tractata ſunt ? M. Non ſanè, nisi ab eo, quem modò nominavi, & poſtea a magno homine, & in primis erudito, Panætio. Nam veteres verbo tenus, acutè illi qui-

dem, ſed non ad hunc uſum popularem atque civilem, de republica diſſerebant. Ab Academica familia magis iſta manarunt, Platone principe: pòſt Ariſtoteles illuſtravit omnem hunc civilem in diſputando locum, Heraclideſque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophraſtus verò inſtitutus ab Ariſtotele, habitavit, ut ſcitis, in eo genere rerum: ab eodemque Ariſtotele doctus Dicæarchus, huic rationi ſtudioque non defuit. Pòſt a Theophraſto Phalereus ille Demetrius, de quo feci ſuprà mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modò in ſolem atque in pulverem, ſed in ipſum diſcrimen aciemque produxit. Nam & mediocriter doctos magnos in republica viros, & doctiſsimos homines non nimis in republica verſatos, multos commemorare poſſumus. Qui verò utrâque re excelleret, ut doctrinæ ſtudiis & regendâ civitate princeps eſſet, quis facilè, præter hunc, inveniri poteſt?

VII. Att. Puto poſſe, & quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut cœperas. M. Quæſitum igitur ab illis eſt, placeretne unum in civitate eſſe magiſtratum, cui reliqui parerent; quod exactis regibus intelligo placuiſſe noſtris majoribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, poſtea non tam regni, quàm regis vitiis, repudiatum eſt;

nomen tantùm videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magiſtratibus imperabit.

16. Quare nec ephori Lacedæmone sine cauſa a Theopompo oppositi regibus, nec apud nos conſulibus tribuni. Nam illud quidem ipſum, quod in jure positum eſt, habet conſul, ut ei reliqui magiſtratus omnes pareant, excepto tribuno, qui pòſt exſtitit, ne id, quod fuerat, eſſet: hoc enim primùm minuit conſulare jus, quòd exſtitit ipſe, qui eo non teneretur; deinde quòd attulit auxilium reliquis non modò magiſtratibus, ſed etiam privatis, conſuli non parentibus.

17. Q. Magnum dicis malum: nam, iſtâ poteſtate natâ, gravitas optimatium cecidit, convaluitque jus multitudinis. M. Non eſt ita, Quinte: non enim jus illud ſolùm ſuperbius populo, ſed violentius videri neceſſe erat: quò poſteaquam modica & ſapiens temperatio accessit, converſa lex in omnes eſt ***

Deeſt hujus legis explicatio a principio ad hæc verba n. 9.

VIII. *Domum cum laude redeunto.* Nihil enim, præter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hoſtibus, neque a ſociis reportandum. Jam illud apertum profectò eſt, nihil eſſe turpius, quàm quemquam legari nisi reipublicæ causâ. Omitto

quemadmodum iſti ſe gerant atque geſſerint, qui legatione hereditates, aut ſyngraphas ſuas perſequuntur. In hominibus eſt hoc fortaſſe vitium. Sed quæro, quid reapſe sit turpius, quàm sine procuratione ſenator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicæ munere? quod quidem genus legationis ego conſul, quamquam ad commodum ſenatûs pertinere videbatur, tamen approbante ſenatu frequentissimo, nisi mihi levissimus tribunus plebis tum intercessiſſet, ſuſtuliſſem: tamen minui tempus, &, quod erat infinitum, annuum feci: ita turpitudo manet, diuturnitate ſublatâ. Sed jam, si placet, de provinciis decedatur, in urbemque redeatur. ATT. Nobis verò placet; ſed iis, qui in provinciis ſunt, minimè placet.

19. M. At verò, Tite, si pareant his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo ſuâ dulcius; nec laboriosius moleſtiuſque provinciâ. Sed ſequitur lex, quæ ſancit eam tribunorum plebis poteſtatem, quæ in republica noſtra; de qua diſſeri nihil neceſſe eſt. Q. At mehercule ego, frater, quæro, de iſta poteſtate quid ſentias: nam mihi quidem peſtifera videtur, quippe quæ in ſeditione, & ad ſeditionem nata sit: cujus primum ortum si recordari volumus, inter arma civium, & occupatis, & obſessis urbis locis, procreatum videmus: deinde

quum eſſet citò ablegatus, tamquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multóque tetrior & fœdior natus eſt.

IX. Quæ enim ille non edidit? qui primùm, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima ſummis paria fecit, turbavit, miſcuit: quum afflixiſſet principum gravitatem, numquam tamen conquievit. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quæ jam priſca ſunt, relinquam; quid juris bonis viris Tib. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio antè, D. Brutum & P. Scipionem conſules, quos & quantos viros! homo omnium infimus & ſordidissimus, tribunus plebis, C. Curiatius in vincula conjecit; quod antè factum non erat. C. verò Gracchus ruinis & iis sicis, quas ipſe ſe projeciſſe in forum dixit, quibus digladiarentur inter ſe cives, nonne omnem reipublicæ ſtatum permutavit? Quid jam de Saturnini ſupplicio, reliquiſque dicam? quos ne depellere quidem a ſe sine ferro potuit reſpublica?

21. Cur autem aut vetera, aut aliena proferamus potiùs, quàm & noſtra, & recentia? quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuiſſet, ut cogitaret umquam de ſtatu noſtro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunitium exacuiſſet in nos? quem quum homines ſcelerati ac perditi,

non modò ulla in domo, ſed nulla in gente reperirent, gentes ſibi in tenebris reipublicæ perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium, & ad immortalitatem memoriæ glorioſum, neminem in nos mercede ullâ tribunum potuiſſe reperiri, niſi cui ne eſſe quidem licuiſſet tribuno.

22. Sed ille quas ſtrages edidit? eas videlicet, quas sine ratione, ac sine ullâ ſpe bona furor edere potuit impuræ belluæ, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in iſta quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis ſuâ lege injuriæ faciendæ poteſtatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque noſtrum ceteris rebus omnibus, ſemper ampliſſimis ſummiſque effero laudibus; de tribunitia poteſtate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare poſſum.

X. M. Vitia quidem tribunatûs præclarè, Quinte, perſpicis. Sed eſt iniqua in omni re accuſanda, prætermissis bonis, malorum enumeratio, vitiorumque ſelectio. Nam iſto quidem modo vel conſulatus vituperio eſt, si conſulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in iſta ipſa poteſtate ineſſe quiddam mali: ſed bonum, quod eſt quæſitum in ea, sine iſto malo non haberemus. Nimia poteſtas eſt tribunorum plebis: quis negat?

ſed vis populi multò ſævior multóque vehementior, quæ ducem quòd habet, interdum lenior eſt, quàm si nullum haberet. Dux enim ſuo periculo progredi cogitat; populi impetus periculi rationem ſui non habet.

24. At aliquando incenditur. Et quidem ſæpe ſedatur: quod enim eſt tam deſperatum collegium, in quo nemo e decem ſanâ mente sit? Quin ipſum Tib. Gracchum non ſolùm nectus, ſed etiam ſublatus interceſſor fregerat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quòd poteſtatem intercedendi collegæ abrogavit? Sed tu ſapientiam majorum in hoc vide. Conceſsâ plebi a patribus iſtâ poteſtate, arma ceciderunt; reſtincta ſeditio eſt: inventum eſt temperamentum, quo tenuiores cum principibus æquari ſe putarint; in quo uno fuit civitatis ſalus. At duo Gracchi fuerunt. Et præter eos quamvis enumeres multos licet, quum deni creentur: nonnullos in omni memoria reperies pernicioſos tribunos; leves, etiam non bonos fortaſſe plures. Invidiâ quidem ſummus ordo caret: plebes de ſuo jure periculoſas contentiones nullas facit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi re, non verbo danda libertas: quæ tamen sic data eſt, ut multis præclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet.

XI. Noſtra autem cauſa, quæ, optime & dulciſsime frater, incidit in tribunitiam poteſtatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu: non enim plebs incitata noſtris rebus invidit; ſed vincula ſoluta ſunt, & ſervitia incitata, adjuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peſte certamen fuit, ſed cum graviſsimo reipublicæ tempore; cui ſi non ceſsiſſem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tuliſſet. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modò liber, ſed etiam ſervus libertate dignus fuit, cui noſtra ſalus cara non eſſet?

26. Quòd ſi is caſus fuiſſet rerum, quas pro ſalute reipublicæ geſsimus, ut non omnibus gratus eſſet; & ſi nos multitudinis vis furentis inflammatâ invidiâ pepuliſſet; ſi tribunus aliquis in me populum, ſicut Gracchus in Lænatem, Saturninus in Metellum, incitaſſet; ferremus, ô Quinte frater, conſolarenturque nos non tam philoſophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quàm clariſsimi viri, qui illâ urbe pulsi, carere ingratâ civitate, quàm manere in improba maluerunt. Pompeium verò quòd una iſta in re non ita valde probas, vix ſatis mihi illud videris attendere, non ſolùm ei, quid eſſet optimum, videndum fuiſſe, ſed etiam quid neceſſarium: ſenſit enim deberi non poſſe

huic civitati illam poteſtatem: quippe quam tantopere populus noſter ignotam expetiſſet, quî poſſet carere cognitâ? ſapientis autem civis fuit, cauſam nec pernicioſam, & ita popularem, ut non poſſet obsiſti, perniciosè populari civi non relinquere. Scis ſolere, frater, in hujuſmodi ſermone, ut transiri aliò possit, AD MODUM, dici.

XII. Att. Prorſus ita eſt. Q. Haud equidem aſſentior: tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perſeveras tu quidem, & in tua vetere ſententia permanes. Q. Nunc mehercule. Att. Ego ſanè a Quinto noſtro diſſentio. Sed ea, quæ reſtant, audiamus. M. Deinceps igitur omnibus magiſtratibus auſpicia & judicia dantur: judicia, ut eſſet populi poteſtas, ad quam provocaretur; auſpicia, ut multos inutiles comitiatus, probabiles impedirent moræ: ſæpe enim populi impetum injuſtum auſpiciis dii immortales repreſſerunt. Ex his autem, qui magiſtratum ceperunt, quòd ſenatus efficitur, populare id ſanè, neminem in ſummum locum, nisi per pŏpulum, venire, ſublatâ cooptatione cenſoriâ: ſed præſtò eſt hujus vitii temperatio, quòd ſenatûs lege noſtrâ confirmatur auctoritas.

28. Sequitur enim: *Ejus decreta rata ſunto*. Nam ita ſe res habet, ut, si ſenatus dominus sit publici concilii, quodque is creverit, defendant omnes; &, si ordines

reliqui,

reliqui, principis ordinis conſilio rempublicam gubernari velint, poſſit, ex temperatione juris, quum poteſtas in populo, auctoritas in ſenatu sit, teneri ille moderatus & concors civitatis ſtatus, præſertim si proximæ legi parebitur. Nam proximum eſt, *Is ordo vitio careto: ceteris ſpecimen eſto.* Q. Præclara verò, frater, iſta lex eſt, & latè patet, ut vitio careat ordo; & cenſorem quærit interpretem. ATT. Ille verò, etsi tuus totus eſt ordo, gratissimamque memoriam retinet conſulatûs tui, pace tuâ dixerim, non modò cenſores, ſed etiam judices omnes poteſt defatigare.

XIII. M. Omitte iſta, Attice: non enim de hoc ſenatu, nec his de hominibus, qui nunc ſunt, ſed de futuris, si qui fortè his legibus parere voluerint, hæc habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quiſquam vitii particeps: id autem difficile factu eſt, nisi educatione quadam & diſciplinâ; de qua dicemus aliquid fortaſſe, si quid fuerit loci, aut temporis. ATT. Locus certè non deerit, quoniam tenes ordinem legum; tempus verò largitur longitudo diei. Ego autem, etiam si præterieris, repetam a te iſtum de educatione & de diſciplina locum. M. Tu verò & iſtum, Attice, & si quem alium præterii.

30. *Ceteris ſpecimen eſto.* Quod si eſt,

tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum & vitiis infici ſolet tota civitas; sic emendari & corrigi continentiâ. Vir magnus & nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur quàm commodissimè respondiſſe, quum eſſet objecta magnificentia villæ Tuſculanæ, duo ſe habere vicinos; ſuperiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum quum eſſent magnificæ villæ, concedi sibi oportere, quod iis, qui inferioris ordinis eſſent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipſum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. Quis enim ferret iſtos, quum videret eorum villas signis & tabulis refertas, partim publicis, partim etiam ſacris & religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, eiſdem tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali eſt peccare principes (quamquam eſt magnum hoc per ſe ipſum malum) quantum illud, quòd permulti imitatores principum exſiſtunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualeſcumque ſummi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuiſſe; quæcumque mutatio morum in principes exſtiterit, eamdem in populo ſecutam: idque haud paulò eſt verius, quàm quod Platoni noſtro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis, mutari civitatum ſtatus.

Ego autem nobilium vitâ victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quò perniciosiùs de republica merentur vitiosi principes, quòd non ſolùm vitia concipiunt ipsi, ſed ea infundunt in civitatem; neque ſolùm obſunt, quòd ipsi corrumpuntur, ſed etiam quòd corrumpunt, pluſque exemplo, quàm peccato nocent.

32. Atque hæc lex dilatata in ordinem cunctum, coanguſtari etiam poteſt: pauci enim, atque admodum pauci, honore & gloriâ amplificati, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere poſſunt. Sed hæc & nunc ſatis, & in illis libris tractata ſunt diligentiùs: quare ad reliqua veniamus. Proximum autem eſt de ſuffragiis; quæ jubeo *nota eſſe optimatibus, populo libera.* Att. Ita mehercule attendi, nec ſatis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba iſta velint.

XV. M. Dicam, Tite, & verſabor in re difficili, ac multum & ſæpe quæsita, ſuffragia in magiſtratu mandando, aut reo judicando, aut lege aut rogatione ſciſcenda, clam, an palam ferre, melius eſſet. Att. An etiam id dubium eſt? Q. Vereor, ne a te rurſus diſſentiam. M. Non facies, Quinte: nam ego in iſta ſum ſententia, quâ te fuiſſe ſemper ſcio, nihil ut fuerit in ſuffragiis voce melius; ſed, obtineri an possit, videndum eſt.

34. Q. Frater, bonâ tuâ veniâ dixerim, iſta ſententia maximè & fallit imperitos, & obeſt ſæpiſſime reipublicæ, quum aliquid verum & rectum eſſe dicitur, ſed obtineri, id eſt, obſiſti poſſe populo, negatur. Primùm enim obſiſtitur, qûum agitur ſeverè: deinde vi opprimi in bonâ caûſa eſt melius, quàm malæ cedere. Quis autem non ſentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abſtuliſſe? quam populus liber numquam deſideravit; idem, oppreſſus dominatu ac potentiâ principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentiſſimis hominibus exſtant vocis, quàm tabellæ. Quamobrem ſuffragandi nimia libido in non bonis cauſis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus quid quiſque ſentiret, tabella vitioſum occultaret ſuffragium.

XVI. Itaque iſti rationi neque lator quiſquam eſt inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ: quarum prima de magiſtratibus mandandis; ea eſt Gabinia, lata ab homine ignoto & ſordido. Secuta biennio pòſt Caſſia eſt, de populi judicio; ea a nobili homine lata eſt, L. Caſſio, ſed, pace familiæ dixerim, diſſidente a bonis, atque omni rumuſculos populares ratione aucupante. Carbonis eſt tertia de jubendis legibus ac vetandis, ſeditioſi atque improbi civis; cui ne

reditus quidem ad bonos, ſalutem a bonis potuit afferre.

36. Uno in genere relinqui videbatur vocis ſuffragium, quod ipſe Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque judicio Cœlius tabellam, doluitque, quoad vixit, ſe, ut opprimeret C. Popilium, nocuiſſe & reipublicæ. Et avus quidem noſter ſingulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, reſtitit Marco Gratidio, cujus in matrimonio ſororem, aviam noſtram, habebat, ferenti legem tabellariam: excitabat enim fluctus in ſimpulo, ut dicitur, Gratidius, quos poſt filius ejus Marius in Ægæo excitavit mari. Ac noſtro quidem avo, quum res eſſet ad ſe delata, Scaurus conſul, *Utinam*, inquit, *Marce Cicero, iſto animo atque virtute in ſumma republica nobiſcum verſari, quàm in municipali maluiſſes.*

37. Quamobrem, quoniam non recognoſcimus nunc leges populi Romani, ſed aut repetimus ereptas, aut novas ſcribimus; non quid ab hoc populo obtineri possit, ſed quid optimum ſit, tibi dicendum puto. Nam Cassiæ legis culpam Scipio tuus ſuſtinet, quo auctore lata eſſe dicitur. Tu, ſi tabellariam tuleris, ipſe præſtabis: nec enim mihi placet, nec Attico noſtro, quantum e vultu ejus intelligo.

XVII. Att. Mihi verò nihil umquam

populare placuit; eamque optimam rempublicam eſſe duco, quam hic conſul conſtituerat, quæ ſit in poteſtatem optimorum. M. Vos demum, ut video, legem antiquaſtis ſine tabella. Sed ego, etsi ſatis dixit pro ſe in illis libris Scipio, tamen libertatem iſtam largior populo, ut & auctoritate valeant, & utantur boni. Sic enim a me recitata lex eſt de ſuffragiis. *Optimatibus nota: plebi libera ſunto.* Quæ lex hanc ſententiam continet, ut omnes leges tolleret, quæ poſtea latæ ſunt, quæ tegunt omni ratione ſuffragium, ne quis inſpiciat tabellam, ne roget, ne appellet.

39. Pontes etiam lex Maria fecit anguſtos. Quæ si opposita ſunt ambitiosis, ut ſunt ferè, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat ſanè populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dummodo hæc optimo cuique & gravissimo civi oſtendatur, ultroque offeratur, uti in eo sit ipſo libertas, in quo populo poteſtas honeſtè bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modò, Quinte, dictum eſt, ut minùs multos tabella condemnet, quàm ſolebat vox, quia populo licere ſatis eſt. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati, aut gratiæ traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta ſuffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quæri in ſuffragiis,

quid optimi viri ſentiant? Quamobrem lege noſtrâ libertatis ſpecies datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis cauſa tollitur.

XVIII. Deindè ſequitur, quibus jus ſit cum populo agendi, aut cum ſenatu: gravis, &, ut arbitror, præclara lex. *Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica ſunto*; id eſt, modeſta atque ſedata. Actor enim moderatur, & fingit non modò mentem ac voluntates, ſed penè vultus eorum, apud quos agit; quod eſt in ſenatu non difficile: eſt enim ſenator is, cujus non ad auditorem referatur animus, ſed qui per ſe ipſe ſpectari velit. Huic juſſa tria ſunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, quum frequens ordo eſt: ut loco dicat, id eſt, rogatus: ut modo, ne sit infinitus; nam brevitas non modò ſenatoris, ſed etiam oratoris magna laus eſt in ſententia. Nec eſt umquam longâ oratione utendum, nisi, aut peccante ſenatu, quod fit ambitione ſæpiſſimè, nullo magiſtratu adjuvante, tolli diem utile eſt; aut quum tanta cauſa eſt, ut opus ſit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noſter Cato eſt.

41. Quodque addit, *Cauſas populi teneto*, eſt ſenatori neceſſarium noſſe rempublicam; idque latè patet: quid habeat

militum, quid valeat ærario, quos ſocios reſpublica habeat, quos amicos, quos ſtipendiarios, quâ quiſque ſit lege, conditione, fœdere: tenere conſuetudinem decernendi, noſſe exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne ſcientiæ, diligentiæ, memoriæ eſſe, ſine quo paratus eſſe ſenator nullo pacto poteſt.

42. Deinceps ſunt cum populo actiones: in quibus primum & maximum, *Vis abeſto*: nihil eſt enim exitioſius civitatibus, nihil tam contrarium juri & legibus, nihil minùs civile & humanum, quàm, compoſitâ & conſtitutâ republicâ, quidquam agi per vim. Parere jubet interceſſori; quo nihil præſtantius: impediri enim bonam rem melius, quàm concedi malæ.

XIX. Quòd verò actoris jubeo eſſe fraudem, id totum dixi ex Craſsi, ſapientiſſimi hominis, ſententiâ, quem eſt ſenatus ſecutus, quum decreviſſet, C. Claudio conſule de Cn. Carbonis ſeditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, ſeditionem non poſſe fieri, quippe cui liceat concilium, ſimul atque interceſſum, turbarique cœptum ſit, dimittere. Quod qui permovet, quum agi nihil poteſt, vim quærit; cujus impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: *Interceſſor rei malæ, ſalutaris civis eſto.* Quis non ſtudioſè reipublicæ ſubvenerit, hac tam præclarâ legis voce laudatus?

43. Sunt deinde poſita deinceps, quæ habemus etiam in publicis inſtitutis atque legibus: *Auſpicia ſervanto, auguri parento.* Eſt autem boni auguris, meminiſſe maximis reipublicæ temporibus præſtò esſe debere, Jovique optimo maximo ſe conſiliarium atque adminiſtrum datum, ut ſibi eos, quos in auſpicio eſſe juſſerit; cœlique partes ſibi definitas eſſe traditas, e quibus ſæpe opem reipublicæ ferre posſit. Deinde de promulgatione, de ſingulis rebus agendis, de privatis, magiſtratibusve audiendis.

44. Tum leges præclarissimæ de XII tabulis tralatæ duæ; quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Nondum cognitis ſeditiosis, tribunis plebis ne cogitatis quidem, admirandum tantum majores in poſterum providiſſe: in privatos homines leges ferri noluerunt: id eſt enim privilegium; quo quid eſt injuſtius? quum legis hæc vis sit, ſcitum eſſe & juſſum in omnes: ferri de ſingulis, nisi centuriatis comitiis, noluerunt; deſcriptus enim populus cenſu, ordinibus, ætatibus, plus adhibet ad ſuffragium consilii, quàm fusè in tribus convocatus.

45. Quò veriùs in cauſa noſtra vir magni ingenii, ſummâque prudentiâ, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum eſſe

de nobis. Præter enim quàm quòd comitia illa eſſent armis geſta ſervilibus, præterea neque tributa capitis comitia rata eſſe poſſent, neque ulla privilegii: quòcirca nihil nobis opus eſſe lege, de quibus nihil omnino actum eſſet legibus. Sed viſum eſt & nobis, & clariſſimis viris melius, de quo ſervi & latrones ſciviſſe ſe aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam quid ſentiret, oſtendere.

XX. Sequuntur de captis pecuniis, & de ambitu leges. Quæ quum magis judiciis, quàm verbis ſancienda ſint, adjungitur, *Noxiæ pæna par eſto*, ut in ſuo vitio quiſque plectatur: vis, capite: avaritia, multâ: honoris cupiditas, ignominiâ ſanciatur. Extremæ leges ſunt nobis non uſitatæ; reipublicæ, neceſſariæ. Legum cuſtodiam nullam habemus: itaque hæ leges ſunt, quas apparitores noſtri volunt; a librariis petimus; publicis litteris consignatam memòriam publicam nullam habemus. Græci hoc diligentiùs, apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi ſolùm litteras (nam id quidem etiam apud majores noſtros erat) ſed etiam facta hominum obſervabant, ad legeſque revocabant.

47. Hæc detur cura cenſoribus; quandoquidem eos in republica ſemper volumus eſſe. Apud eoſdem, qui magiſtra-

tui abierint, edant & exponant, quid in magiſtratu geſſerint; deque iis cenſores præjudicent. Hoc in Græcia fit, publicè conſtitutis accuſatoribus. Qui quidem graves eſſe non poſſunt, nisi ſint voluntarii. Quocirca melius eſt, rationes referri, cauſamque exponi cenſoribus: integram tamen legem accuſatori judicioque ſervari. Sed ſatis jam diſputatum eſt de magiſtratibus, nisi fortè quid desideratis. ATT. Si nos tacemus, locus ipſe nos admonet, quid tibi sit deinde dicendum. M. Mihine? de judiciis arbitror, Pomponi: id eſt enim junctum magiſtratibus.

48. ATT. Quid? de jure populi Romani, quemadmodum inſtituiſti, dicendum nihil putas? M. Quid tandem hoc loco eſt, quod requiras? ATT. Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica verſantur, turpissimum puto. Nam, ut modò a te dictum eſt, leges a librariis lego; sic animadverto, pleroſque magiſtratus ignoratione juris ſui tantum ſapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de ſacrorum alienatione dicendum putaſti, quoniam de religione leges propoſueras; faciendum tibi eſt, ut, magiſtratibus lege conſtitutis, de poteſtate, tum de jure diſputes.

49. M. Faciam breviter, si conſequi potuero: nam pluribus verbis ſcripsit ad

patrem tuum M. Junius ſodalis, peritè, meo quidem judicio, & diligenter. At de jure naturæ cogitare per nos, atque dicere debemus; de jure populi Romani, quæ relicta ſunt & tradita. Att. Sic profectò cenſeo; & id ipſum, quod dicis, exſpecto.

DE OFFICIIS

AD M. FILIUM,

LIBER PRIMUS.

QUÆSTIO de Officiis communis eſt omnium philoſophorum, ſed his pene propria, qui ſummum bonum honeſtate metiuntur, nempe Academicorum, Peripateticorum, & Stoicorum, qui in conſtituendo ſummo bono verbis magis, quàm re diſcrepabant. Sequitur in hac quæſtione Cicero potiſſimùm Stoicos, & quinque facit genera deliberationis in conſilio capiendo: primum, honeſtumne factu ſit, an turpe, quod in deliberationem cadit; alterum, conducatne, an noceat; reliqua verò, ubi cum honeſto pugnat id, quod utile videtur, & quum aliud alio ho-

neſtius aut utilius videtur, utrum alteri ſit præponendum. In tres igitur partes totam diſputationem distribuit, quarum prima eſt de honeſto, altera de utili, ſed dupliciter utraque; tertia de comparatione eorum. Primùm formam quamdam honeſti exhibet a natura humana ductam, ejusque quatuor partes facit, ſapientiam, juſtitiam, temperantiam, & fortitudinem, ſeu magnitudinem animi, ex quibus ſingulis certa quædam officia naſcuntur; ac de his quatuor partibus fusè disputat, & quomodo ab iis officia ducantur, oſtendit. Subjicit de comparatione honeſti, de duobus honestis utrum honeſtius. Ernestus.

De his libris Plinius in præfatione: Quæ volumina ejus ediſcenda, non modò in manibus habenda noſti. *Cœpit eos ſcribere Cicero poſt interfectum Cæſarem; quum ſolus conſul eſſet Antonius. Epiſt. 13. libri 15. ad Atticum: ſed abſolvit Hirtio & Panſâ coſſ. paulò ante mortem*

ſuam, ut cognoſcitur ex libro 16. *earumdem epiſtolarum.* MURETUS.

I. QUAMQUAM te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis inſtitutisque philoſophiæ, propter ſummam & doctoris auctoritatem, & urbis; quorum alter te ſcientiâ augere poteſt, altera exemplis; tamen, ut ipſe ad meam utilitatem ſemper cum Græcis Latina conjunxi, neque id in philoſophia ſolùm, ſed etiam in dicendi exercitatione feci; idem tibi cenſeo faciendum, ut par ſis in utriuſque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos (ut videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus noſtris; ut non modò Græcarum litterarum rudes, ſed etiam docti, aliquantum ſe arbitrentur adeptos & ad dicendum, & ad judicandum.

2. Quamobrem diſces tu quidem à principe hujus ætatis philoſophorum, & diſces, quamdiu voles; tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non pœnitebit. Sed tamen noſtra legens, non multum à Peripateticis diſſidentia, quoniam utrique, & Socratici, & Platonici eſſe volumus; de rebus ipſis utere tuo judicio; nihil enim impedio: orationem autem Latinam profectò legendis noſtris ef-

ficies pleniorem. Nec verò arroganter hoc dictum exiſtimari velim: nam philoſophandi ſcientiam concedens multis; quod eſt oratoris proprium, aptè, diſtinctè, ornatè dicere, quoniam in eo ſtudio ætatem conſumpsi, si id mihi aſſumo, videor id meo jure quodam modo vindicare.

3. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non ſolùm orationes meas, ſed hos etiam de philoſophia libros, qui ſe jam illis ferè æquarunt, ſtudiosè legas. Vis enim dicendi major eſt in illis; ſed hoc quoque colendum eſt æquabile & temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Græcorum adhuc contigiſſe, ut idem utroque in genere laboraret, ſequereturque & illud forenſe dicendi, & hoc quietum diſputandi genus; nisi fortè Demetrius Phalereus in hoc numero haberi poteſt, diſputator ſubtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophraſti diſcipulum possis agnoſcere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium; utrumque certè ſecuti ſumus. Equidem & Platonem exiſtimo, si genus forenſe dicendi tractare voluiſſet, gravissimè & copiosissimè potuiſſe dicere; & Demoſthenem, si illa, quæ a Platone didicerat, tenuiſſet, & pronuntiare voluiſſet, ornatè ſplendidè-

quae facere potuiſſe : eodemque modo de Ariſtotele & Iſocrate judico ; quorum uterque ſuo ſtudio delectatus, contempſit alterum.

II. Sed quum ſtatuiſſem ſcribere ad te aliquid hoc tempore, & multa poſthac, ab eo ordiri volui maximè quod & ætati tuæ eſſet aptissimum, & auctoritati meæ graviſſimum. Nam quum multa ſint in philoſophia & gravia, & utilia, accuratè copioſéque a philoſophis diſputata, patere latiſſimè videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis & præcepta ſunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis, neque privatis ; neque forenſibus, neque domeſticis in rebus ; neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio poteſt : in eoque colendo ſita vitæ eſt honeſtas omnis, & in negligendo turpitudo.

5. Atque hæc quidem quæſtio communis eſt omnium philoſophorum : quis eſt enim, qui nullis officii præceptis tradendis philoſophum ſe audeat dicere ? Sed ſunt nonnullæ diſciplinæ, quæ propoſitis bonorum & malorum finibus officium omne pervertunt : nam qui ſummum bonum ſic inſtituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum ; idque ſuis commodis, non honeſtate metitur ; hic ſi ſibi ipſe conſentiat, & non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere poſſit,

nec juſtitiam, nec liberalitatem. Fortis verò, dolorem ſummum malum judicans; aut temperans, voluptatem ſummum bonum ſtatuens, eſſe certè nullo modo poteſt.

6. Quæ quamquam ita sint in promptu, ut res diſputatione non egeat, tamen ſunt a nobis alio loco diſputata. Hæ diſciplinæ igitur si sibi conſentaneæ eſſe velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii præcepta firma, ſtabilia, conjuncta naturæ, tradi poſſunt, nisi aut ab iis, qui ſolam, aut ab iis, qui maximè honeſtatem propter ſe dicant expetendam. Itaque propria eſt ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum; quoniam Ariſtonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem exploſa ſententia eſt: qui tamen haberent jus ſuum diſputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquiſſent, ut ad officii inventionem aditus eſſet. Sequemur igitur hoc quidem tempore, & hac in quæſtione potiſſimum Stoicos, non ut interpretes; ſed, ut ſolemus, e fontibus eorum, judicio arbitrioque noſtro, quantum, quoque modo videbitur, hauriemus. Placet igitur, quoniam omnis diſputatio de officio futura eſt, antè definire, quid sit officium; quod a Panætio prætermiſſum eſſe miror: omnis enim, quæ a ratione ſuſcipitur de aliqua re, inſtitu-

tio, debet a definitione proficiſci; ut intelligatur, quid ſit id, de quo diſputetur.

III. Omnis de officio duplex eſt quæſtio: unum genus eſt, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod poſitum eſt in præceptis, quibus in omnes partes uſus vitæ conformari poſſit. Superioris generis hujuſmodi exempla ſunt: omniane officia perfecta ſint; num quod officium aliud alio majus ſit; & quæ ſunt generis ejuſdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea, quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minùs apparet, quia magis ad inſtitutionem vitæ communis ſpectare videntur: de quibus eſt nobis his libris explicandum.

8. Atque etiam alia diviſio eſt officii: nam & medium quoddam officium, dicitur, & perfectum. Perfectum officium, rectum (opinor) vocemus, quod Græci κατόρθωμα, hoc autem commune καθῆκον vocant. Atque ea ſic definiunt, ut, rectum quod ſit, id perfectum officium eſſe definiant; medium autem officium id eſſe dicant, quod, cur factum ſit, ratio probabilis reddi poſſit.

9. Triplex igitur eſt, ut Panætio videtur, conſilii capiendi deliberatio: nam, honeſtumne factu ſit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit; in quo conſiderando ſæpe animi in contrarias

ſententias diſtrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut conſultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus & ſe possint juvare & ſuos, conducat id necne, de quo deliberant; quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus eſt, quum pugnare videtur cum honeſto id, quod videtur eſſe utile: quum enim utilitas ad ſe rapere, honeſtas contrà revocare ad ſe videtur, fit ut diſtrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi.

10. Hac diviſione (quum præterire aliquid maximum vitium in dividendo ſit) duo prætermiſſa ſunt. Nec enim ſolùm utrùm honeſtum, an turpe ſit, deliberari ſolet, ſed etiam, duobus propoſitis honeſtis, utrum honeſtius: itemque duobus propoſitis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit eſſe rationem, in quinque partes diſtribui debere reperitur. Primùm igitur eſt de honeſto, ſed dupliciter: tum pari ratione de utili: pòſt de comparatione eorum differendum.

IV. Principiò generi animantium omni eſt a natura tributum, ut ſe, vitam, corpuſque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, omniaque, quæ ſint ad vivendum neceſſaria, anquirat, & paret,

ut paſtum, ut latibula, ut alia ejuſdem generis. Commune item animantium omnium eſt conjunctionis appetitus, procreandi causâ, & cura quædam eorum, quæ procreata ſunt. Sed inter hominem & belluam hoc maximè intereſt, quòd hæc tantum, quantum ſenſu movetur, ad id ſolum, quod adeſt, quodque præſens eſt, ſe accommodat paululum admodum ſentiens præteritum, aut futurum. Homo autem (quòd rationis eſt particeps, per quam conſequentia cernit, cauſas rerum videt, earumque progreſſus, & quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, & rebus præſentibus adjungit, atque annectit futuras) facilè totius vitæ curſum videt, ad eamque degendam præparat res neceſſarias.

12. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini, & ad orationis, & ad vitæ ſocietatem; ingeneratque in primis præcipuum quemdam amorem in eos, qui procreati ſunt; impellitque, ut hominum cœtus celebrari inter ſe, & a ſe obiri velit; ob eaſque cauſas ſtudeat parare ea, quæ ſuppeditent & ad cultum, & ad victum; nec ſibi ſoli, ſed conjugi, liberis, ceteriſque, quos caros habeat, tuerique debeat: quæ cura exſuſcitat etiam animos, & majores ad rem gerendam facit.

13. In primiſque hominis eſt propria veri inquiſitio atque inveſtigatio. Itaque quum ſumus neceſſariis negotiis curiſque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiſcere; cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium ad beatè vivendum neceſſariam ducimus: ex quo intelligitur, quod verum, ſimplex, ſincerumque ſit, id eſſe naturæ hominis aptiſſimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta eſt appetitio quædam principatûs, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, niſi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis causâ, juſtè & legitimè imperanti: ex quo animi magnitudo exſiſtit, humanarumque rerum contemptio.

14. Nec verò illa parva vis naturæ eſt rationiſque, quòd unum hoc animal ſentit quis ſit ordo; quid ſit, quod deceat; in factis dictiſque qui modus. Itaque eorum ipſorum, quæ adſpectu ſentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venuſtatem, convenientiam partium ſentit: quam ſimilitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multò etiam magis pulchritudinem, conſtantiam, ordinem in conſiliis factiſque conſervandum putat; cavetque, ne quid indecorè effeminatéve faciat; tum in omnibus & opinionibus, & factis, ne quid libidinosè

aut faciat aut cogitet: quibus ex rebus conſlatur & efficitur id, quod quærimus, honeſtum; quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honeſtum sit; quodque verè dicimus, etiam si a nullo laudetur, naturâ eſſe laudabile.

V. Formam quidem ipſam, Marce fili, & tamquam faciem honeſti vides; quæ si oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret ſapientiæ. Sed omne, quod honeſtum eſt, id quatuor partium oritur ex aliqua: aut enim in perſpicientia veri, ſolertiaque verſatur; aut in hominum ſocietate tuenda, tribuendoque ſuum cuique, & rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæque dicuntur, ordine & modo, in quo ineſt modeſtia & temperantia.

15. Quæ quatuor quamquam inter ſe colligata atque implicata ſunt, tamen ex singulis certa officiorum genera naſcuntur: velut ex ea parte, quæ prima deſcripta eſt, in qua ſapientiam & prudentiam ponimus, ineſt indagatio atque inventio veri; ejuſque virtutis hoc munus eſt proprium.

16. Ut enim quiſque maximè perſpicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissimè & celerrimè poteſt & videre, & explicare rationem, is pru-

dentissimus & ſapientissimus rite haberi ſolet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet, & in qua verſetur, ſubjecta eſt veritas.

17. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositæ ſunt ad eas res parandas tuendaſque, quibus actio vitæ continetur: ut & ſocietas hominum, conjunctioque ſervetur; & animi excellentia magnitudoque tum in augendis opibus, utilitatibuſque & sibi. & ſuis comparandis, tum multò magis in his ipsis deſpiciendis eluceat. Ordo autem, & conſtantia, & moderatio, & ea, quæ ſunt his similia, verſantur in eo genere, ad quod adhibenda eſt actio quædam, non ſolùm mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in vita, modum quemdam & ordinem adhibentes, honeſtatem & decus conſervabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos honeſti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione conſiſtit, maximè naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur & ducimur ad cognitionis & ſcientiæ cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus; labi autem, errare, neſcire, decipi, & malum, & turpe ducimus. In hoc genere & naturali, & honeſto, duo vitia vitanda ſunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque

que temerè aſſentiamur; quod vitium effugere qui volet (omnes autem velle debent) adhibebit ad conſiderandas res & tempus, & diligentiam.

19. Alterum eſt vitium, quòd quidam nimis magnum ſtudium, multàmque operam in res obſcuras atque difficiles conferunt, eaſdemque non neceſſarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honeſtis & cognitione dignis operæ curæque ponetur, id jure laudabitur: ut in aſtrologia C. Sulpicium audivimus; in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus; multos in dialecticis, plures in jure civili: quæ omnes artes in veri inveſtigatione verſantur: cujus ſtudio a rebus gerendis abduci, contra officium eſt. Virtutis enim laus omnis in actione consiſtit: a qua tamen ſæpe fit intermissio; multique dantur ad ſtudia reditus: tum agitatio mentis, quæ numquam acquieſcit, poteſt nos in ſtudiis cognitionis etiam sine opera noſtra continere. Omnis autem cogitatio motuſque animi, aut in consiliis capiendis de rebus honeſtis, & pertinentibus ad bene beatéque vivendum, aut in ſtudiis ſcientiæ, cognitioniſque verſatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissimè patet ea ratio, quâ ſocietas hominum inter ipſos, & vitæ quasi communitas con-

tinetur: cujus partes duæ ſunt: juſtitia, in qua virtutis ſplendor eſt maximus, ex qua boni viri nominantur; & huic conjuncta beneficentia, quam eamdem vel benignitatem, vel liberalitatem appellari licet. Sed juſtitiæ primum munus eſt, ut ne cui quis noceat, nisi laceſſitus injuriâ: deinde, ut communibus utatur pro communibus, privatis ut ſuis.

21. Sunt autem privata nulla naturâ: ſed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoriâ, ut qui bello potiti ſunt; aut lege, pactione, conditione, ſorte: ex quo fit, ut ager Arpinas, Arpinatium dicatur; Tuſculanus, Tuſculanorum. Similiſque eſt privatarum poſſeſſionum deſcriptio: ex quo, quia ſuum cujuſque fit, eorum, quæ naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, id quiſque teneat: e quo si qui sibi appetet, violabit jus humanæ ſocietatis.

22. Sed quoniam (ut præclarè ſcriptum eſt a Platone) non nobis ſolùm nati ſumus, ortuſque noſtri partem patria vindicat, partem amici; atque ita placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad uſum hominum omnia creari, homines autem hominum causâ eſſe generatos, ut ipsi inter ſe, aliis alii prodeſſe poſſent; in hoc naturam debemus ducem ſequi, commu-

nes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo: tum artibus, tum operâ, tum facultatibus devincire hominum inter homines ſocietatem.

23. Fundamentum eſt autem juſtitiæ fides; id eſt, dictorum, conventorumque conſtantia & veritas: ex quo (quamquam hoc videbitur fortaſſe cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui ſtudioſè exquirunt, unde verba sint ducta) credamus, quia fiat, quod dictum eſt, appellatam fidem. Sed injuſtitiæ genera duo ſunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus inſertur, si possint, non propulſant injuriam. Nam, qui injuſtè impetum in quempiam facit, aut irâ, aut aliquâ perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur ſocio: qui autem non defendit, nec obsiſtit, si poteſt, injuriæ, tam eſt in vitio, quàm si parentes, aut amicos, aut patriam deſerat.

24. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi causâ de induſtria inferuntur, ſæpe a metu proficiſcuntur, quum is, qui nocere alteri cogitat, timet ne, nisi id fecerit, ipſe aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiſcantur ea, quæ concupiverunt; in quo vitio latissimè patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiæ quum ad uſus vitæ neceſſarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major eſt animus, in iis pecuniæ cupiditas ſpectat ad opes, & ad gratificandi facultatem; ut nuper M. Craſſus negabat, ullam ſatis magnam pecuniam eſſe ei, qui in republica princeps vellet eſſe, cujus fructibus exercitum alere non poſſet. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantia & copia; quibus rebus effectum eſt, ut infinita pecuniæ cupiditas eſſet. Nec verò rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda: ſed fugienda ſemper injuria eſt.

26. Maximè autem adducuntur plerique ut eos juſtitiæ capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriæ cupiditatem inciderint. Quod enim eſt apud Ennium,

Nulla ſancta ſocietas, nec fides regni eſt:

id latiùs patet: nam quidquid ejuſmodi eſt, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit ſanctam ſervare ſocietatem. Declaravit id modò temeritas C. Cæſaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipſe opinionis errore finxerat, principatum. Eſt autem in hoc genere moleſtum, quòd in maximis animis, ſplendidiſſimiſque in-

geniis plerumque exſiſtunt honoris, imperii, potentiæ, gloriæ cupiditates: quò magis cavendum eſt, ne quid in eo genere peccetur.

27. Sed in omni injuſtitia permultum intereſt, utrùm perturbatione aliquâ animi, quæ plerumque brevis eſt, & ad tempus; an conſultò, & cogitata fiat injuria. Leviora enim ſunt, quæ repentino aliquo motu accidunt, quàm ea, quæ meditata & præparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria ſatis dictum eſt.

IX. Prætermittendæ autem defensionis, deſerendique officii plures ſolent eſſe cauſæ. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut ſumptus ſuſcipere nolunt; aut etiam negligentiâ, pigritiâ, inertiâ; aut ſuis ſtudiis quibuſdam occupationibuſve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, deſertos eſſe patiantur. Itaque videndum eſt, ne non ſatis sit id, quod apud Platonem eſt in philoſophos dictum, quòd in veri inveſtigatione verſentur, quódque ea, quæ plerique vehementer expetunt, de quibus inter ſe digladiari ſolent, contemnant, & pro nihilo ducant, propterea juſtos eſſe. Nam dum alterum juſtitiæ genus aſſequuntur, inferendâ ne cui noceant injuriâ; in alterum incidunt: diſcendi enim ſtudio impediti, quos tueri debent, deſerunt. Itaque eos ad rempublicam ne ac-

ceſſuros quidem putant, nisi coactos; æquius autem erat id voluntate fieri: nam hoc ipſum ita juſtum eſt, quod rectè fit, si eſt voluntarium.

29. Sunt etiam, qui aut ſtudio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, ſuum ſe negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injuſtitiæ genere vacant; in alterum incurrunt: deſerunt enim vitæ ſocietatem, quia nihil conferunt in eam ſtudii, nihil operæ, nihil facultatum.

30. Quoniam igitur duobus generibus injuſtitiæ propoſitis, adjunximus cauſas utriuſque generis, eaſque res antè conſtituimus, quibus juſtitia continetur; facilè, quod cujuſque temporis officium sit, poterimus, nisi noſmet ipſos valde amabimus, judicare. Eſt enim difficilis cura rerum alienarum: quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a ſe alienum putat.* Sed tamen, quia magis ea percipimus atque ſentimus, quæ nobis ipsis aut proſpera, aut adverſa eveniunt, quàm illa, quæ ceteris, quæ quasi longo intervallo interjecto videmus; aliter de illis, ac de nobis judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum sit, an iniquum: æquitas enim lucet ipſa per ſe; dubitatio cogitationem significat injuriæ.

X. Sed incidunt ſæpe tempora, quum ea, quæ maximè videntur digna eſſe juſto homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria; ut non reddere depoſitum, etiam promiſſum non facere, quæque pertinent ad veritatem, & ad fidem, ea migrare interdum, & non ſervare, ſit juſtum. Referri enim decet ad ea, quæ propoſui in principio, fundamenta juſtitiæ: primùm, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati ſerviatur.

32. Quum tempora commutantur, commutatur officium; & non ſemper eſt idem. Poteſt enim accidere promiſſum aliquod, & conventum, ut id effici ſit inutile, vel ei, cui promiſſum ſit, vel ei, qui promiſerit. Nam si, ut in fabulis eſt, Neptunus, quod Theſeo promiſerat, non feciſſet, Theſeus filio Hippolyto non eſſet orbatus. Ex tribus enim optatis, ut ſcribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promiſſa igitur ſervanda ſunt ea, quæ ſint iis, quibus promiſeris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quàm illi proſint, cui promiſeris, contra officium eſt, majus anteponi minori: ut, si conſtitueris te cuipiam advocatum in rem præſentem eſſe venturum, atque interim graviter ægro-

tare filius cœperit, non sit contra officium, non facere quod dixeris; magiſque ille, cui promiſſum sit, ab officio diſcedat, si ſe deſtitutum queratur. Jam illis promissis ſtandum non eſſe, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo promiſerit? Quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus.

33. Exsiſtunt etiam ſæpe injuriæ calumniâ quadam, & nimis callidâ, ſed malitiosâ juris interpretatione: ex quo illud, *Summum jus, ſumma injuria*, factum eſt jam tritum ſermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur, ut ille, qui, quum triginta dierum eſſent cum hoſte pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quòd dierum eſſent pactæ, non noctium induciæ. Ne noſter quidem probandus, si verum eſt, Q. Fabium Labeonem, ſeu quem alium (nihil enim præter auditum habeo) arbitrum Nolanis & Neapolitanis de finibus a ſenatu datum, quum ad locum veniſſet, cum utriſque ſeparatim locutum, ut ne cupidè quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quàm progredi mallent. Id quum utrique feciſſent, aliquantum agri in medio relictum eſt. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudi-

cavit. Decipere hoc quidem eſt, non judicare: quocirca in omni re fugienda eſt talis ſolertia.

XI. Sunt autem quædam officia etiam adverſus eos ſervanda, a quibus injuriam acceperis. Eſt enim ulciſcendi & puniendi modus: atque haud ſcio, an ſatis sit eum, qui laceſſierit, injuriæ ſuæ pœnitere; ut & ipſe ne quid tale poſthac, & ceteri sint ad injuriam tardiores.

34. Atque in republica maximè conſervanda ſunt jura belli. Nam quum sint duo genera decertandi, unum per diſceptationem, alterum per vim; quumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum eſt ad poſterius, si uti non licet ſuperiore.

35. Quare ſuſcipienda quidem bella ſunt ob eam cauſam, ut sine injuria in pace vivatur: partâ autem victoriâ, conſervandi ſunt ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt; ut majores noſtri Tusculanos, Æquos, Volſcos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem & Numantiam funditus ſuſtulerunt. Nollem Corinthum: ſed credo aliquid ſecutos, opportunitatem loci maximè, ne poſſet aliquando ad bellum faciendum locus ipſe adhortari. Meâ quidem ſententiâ, paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, ſemper eſt conſulendum:

in quo si mihi eſſet obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam, quæ nunc nulla eſt, haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, conſulendum eſt; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percuſſerit, recipiendi ſunt: in quo tantopere apud noſtros juſtitia culta eſt, ut ii, qui civitates, aut nationes devictas bello in fidem recepiſſent, earum patroni eſſent more majorum.

36. Ac belli quidem æquitas ſanctissimè fetiali populi Romani jure perſcripta eſt: ex quo intelligi poteſt, nullum bellum eſſe juſtum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum antè sit & indictum. Hoſtilius imperator tenebat provinciam; in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Hoſtilio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansiſſet, Cato ad Hoſtilium ſcripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, ſecundo eum obligaret militiæ ſacramento; quia, priore amiſſo, jure cum hoſtibus pugnare non poterat: adeo ſumma erat obſervatio in bello movendo. M. quidem Catonis ſenis epiſtola eſt ad M. filium, in qua ſcripsit, » Se audiſſe, eum miſſum factum eſſe a

» conſule, quum in Macedonia Perſico » bello miles eſſet. Monet igitur ut ca» veat, ne prœlium ineat: negat enim » jus eſſe, qui miles non ſit, pugnare » cum hoſte.

XII. Equidem illud etiam animadverto, quòd qui proprio nomine perduellis eſſet, is hoſtis vocaretur, lenitate verbi triſtitiam rei mitigatam. Hoſtis enim apud majores noſtros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulæ: AUT STATUS DIES CUM HOSTE. Itemque, ADVERSUS HOSTEM ÆTERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc manſuetudinem addi poteſt? eum quicum bella geras, tam molli nomine appellari? Quamquam id nomen durius jam effecit vetuſtas: a peregrino enim receſſit, & propriè in eo, qui arma contrà ferret, remanſit.

38. Quum verò de imperio decertatur, belloque quæritur gloria, cauſas omnino ſubeſſe tamen oportet eaſdem, quas dixi paulò antè juſtas cauſas eſſe bellorum: ſed ea bella, quibus imperii gloria propoſita eſt, minùs acerbè gerenda ſunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, ſi eſt inimicus; aliter, ſi competitor: cum altero certamen honoris & dignitatis eſt; cum altero capitis & famæ: ſic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum ini-

micis gerebatur, uter eſſet, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho, de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Annibal, reliqui juſtiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa præclara:

Nec mi aurum poſco, nec mi pretium dederitis:
Nec cauponantes bellum, ſed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Voſne velit, an me regnare hera, quidve ferat,
Fors,
Virtute experiamur. Et hoc ſimul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum eſt;
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis diis.

XIII. Regalis ſanè & digna Æacidarum gente ſententia. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hoſti promiſerint, eſt in eo ipſo fides conſervanda: ut primo Punico bello Regulus captus a Pœnis, quum de captivis commutandis Romam miſſus eſſet, juraſſetque ſe rediturum; primùm, ut venit, captivos reddendos in ſenatu non cenſuit: deinde, quum retineretur a propinquis, & ab amicis, ad ſupplicium redire maluit quàm fidem hoſti datam fallere.

40. Ac de bellicis quidem officiis ſatis dictum eſt. Meminerimus autem, etiam

adversùs infimos juſtitiam eſſe ſervandam. Eſt autem infima conditio & fortuna ſervorum; quibus, non malè præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis: operam exigendam; juſta præbenda.

41. Quum autem duobus modis, id eſt, aut vi, aut fraude fiat injuria: fraus, quasi vulpeculæ; vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum: ſed fraus odio digna majore. Totius autem injuſtitiæ nulla capitalior eſt, quàm eorum, qui quum maximè fallunt, id agunt, ut viri boni eſſe videantur. De juſtitia ſatis dictum eſt.

XIV. Deinceps (ut erat propositum) de beneficentia ac liberalitate dicatur; quâ quidem nihil eſt naturæ hominis accommodatius: ſed habet multas cautiones. Videndum eſt enim primùm ne obsit benignitas, & iis ipsis, quibus benignè videbitur fieri, & ceteris: deinde, ne major benignitas sit, quàm facultates: tum ut pro dignitate cuique tribuatur: id enim eſt juſtitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda ſunt omnia. Nam & qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodeſſe velle videantur, non benefici, neque liberales, ſed perniciosi atque aſſentatores judicandi ſunt: & qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem ſunt injuſtitia, ut si in ſuam rem aliena convertant.

43. Sunt autem multi, & quidem cupidi ſplendoris & gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur; hique arbitrantur ſe beneficos in ſuos amicos viſum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abeſt ab officio, ut nihil magis officio possit eſſe contrarium. Videndum eſt igitur, ut eâ liberalitate utamur, quæ prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ, & C. Cæſaris pecuniarum tranſlatio a juſtis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil eſt enim liberale, quod non idem juſtum.

44. Alter erat locus cautionis, ne benignitas major eſſet, quàm facultates; quòd, qui benigniores volunt eſſe, quàm res patitur, primùm in eo peccant, quòd injuriosi ſunt in proximos: quas enim copias his & ſuppeditari æquius eſt, & relinqui, eas transferunt ad alienos. Ineſt autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi & auferendi per injuriam, ut ad largiendum ſuppetant copiæ. Videre etiam licet pleroſque non tam naturâ liberales, quàm quâdam gloriâ ductos, ut benefici videantur, facere multa, quæ proficiſci ab oſtentatione magis, quàm a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati eſt conjunctior, quàm aut liberalitati, aut honeſtati.

45. Tertium eſt propositum, ut in be-

neficentia delectus eſſet dignitatis; in quo & mores ejus erunt ſpectandi, in quem beneficium conferetur, & animus erga nos, & communitas ac ſocietas vitæ, & ad noſtras utilitates officia antè collata: quæ ut concurrant omnia, optabile eſt; sin minùs, plures cauſæ majoreſque ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, plenéque ſapientibus, ſed cum iis, in quibus præclarè agitur, si ſunt simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino eſſe negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat; colendum autem eſſe ita quemque maximè, ut quiſque maximè virtutibus his lenioribus erit ornatus, modeſtiâ, temperantiâ, hac ipsâ, de qua jam multa dicta ſunt, juſtitiâ. Nam fortis animus, & magnus in homine non perfecto, nec ſapiente, ferventior plerumque: illæ viritutes virum bonum videntur potiùs attingere.

47. Atque hæc in moribus. De benevolentia autem, quam quiſque habeat erga nos, primùm illud eſt in officio, ut ei plurimùm tribuamus, a quo plurimùm diligimur: ſed benevolentiam non adoleſcentulorum more, ardore quodam amoris, ſed ſtabilitate potiùs & conſtantiâ judicemus. Sin erunt merita, ut non ineun-

da, ſed referenda ſit gratia; major quædam cura adhibenda eſt: nullum enim officium referendâ gratiâ magis neceſſarium eſt.

48. Quòd si ea, quæ utenda acceperis, majore menſurâ, si modò possis, jubet reddere Hesiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? an imitari agros fertiles, qui multò plus afferunt, quàm acceperunt? Etenim si in eos, quos ſperamus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos eſſe debemus, qui jam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in noſtra poteſtate eſt: non reddere, viro bono non licet, modò id facere possit sine injuria.

49. Acceptorum autem beneficiorum ſunt delectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plurimùm debeatur: in quo tamen in primis, quo quiſque animo, ſtudio, benevolentiâ fecerit, ponderandum eſt. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine judicio, vel modo, in omnes repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æquè magna non ſunt habenda, atque ea, quæ judicio, consideratè, conſtanterque delata ſunt. Sed in collocando beneficio, & in referenda gratia, si ce-

tera paria sint, hoc maximè officii eſt, ut quiſque maximè opis indigeat, ita ei potiſſimùm opitulari: quod contrà fit a pleriſque: a quo enim plurimum ſperant, etiamsi ille his non eget, tamen ei potiſſimùm inſerviunt.

XVI. Optimè autem ſocietas hominum conjunctioque ſervabitur, si ut quiſque erit conjunctiſſimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quæ naturâ principia sint communitatis & ſocietatis humanæ, repetendum altiùs videtur. Eſt enim primum, quod cernitur in univerſi generis humani ſocietate: ejus autem vinculum eſt, ratio & oratio; quæ docendo, diſcendo, communicando, disceptando, judicando, conciliat inter ſe homines, conjungitque naturali quadam ſocietate. Neque ullâ re longiùs abſumus a natura ferarum; in quibus ineſſe fortitudinem ſæpe dicimus, ut in equis, in leonibus; juſtitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis & orationis expertes.

51. Ac latissimè quidem patens hominibus inter ipſos, omnibus inter omnes, ſocietas hæc eſt; in qua omnium rerum, quas ad communem hominum uſum natura genuit, eſt ſervanda communitas: ut quæ deſcripta ſunt legibus & jure civili, hæc ita teneantur, ut sit conſtitutum: e

quibus ipsis cetera sic obſerventur, ut in Græcorum proverbio eſt : *Amicorum eſſe omnia communia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ ſunt generis ejus, quod ab Ennio positum in una re, transferri in multas poteſt.

Homo qui erranti comiter monſtrat viam,
Quasi lumen de ſuo lumine accendat, facit ;
Nihilò minùs ut ipsi luceat, quum illi accenderit.

52. Una ex re ſatis præcipitur, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo ſunt illa communia, Non prohibere aquâ profluente ; Pati ab igne ignem capere, si quis velit ; Consilium fidele deliberanti dare : quæ ſunt iis utilia, qui accipiunt ; danti non moleſta. Quare & his utendum eſt, & ſemper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiæ parvæ singulorum ſunt ; eorum autem, qui his egeant, infinita eſt multitudo : vulgaris liberalitas referenda eſt ad illum Ennii finem, *Nihilò minùs ut ipsi luceat ;* ut facultas sit, quâ in noſtros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures ſunt ſocietatis hominum. Ut enim ab infinita illa diſcedatur, propior eſt ejuſdem gentis, nationis, linguæ, quâ maximè homines conjunguntur : interius etiam eſt, ejuſdem eſſe civitatis. Multa enim ſunt civibus in-

ter ſe communia; forum, fana, porticus, viæ, leges, jura, judicia, ſuffragia, conſuetudines præterea & familiaritates, multiſque cum multis res rationeſque contractæ. Arctior verò colligatio eſt ſocietatis propinquorum: ab illa enim immenſa ſocietate humani generis in exiguum anguſtumque concluditur.

54. Nam quum sit hoc naturâ commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima ſocietas in ipſo conjugio eſt: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem eſt principium urbis, & quasi ſeminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones: pòſt conſobrinorum, ſobrinorumque, qui, quum unâ domo jam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias exeunt. Sequuntur connubia & affinitates; ex quibus etiam plures propinqui: quæ propagatio & ſoboles origo eſt rerumpublicarum. Sanguinis autem conjunctio, benevolentiâ devincit homines & caritate: magnum eſt enim, eadem habere monumenta majorum, iiſdem uti ſacris, ſepulcra habere communia.

55. Sed omnium ſocietatum nulla præſtantior eſt, nulla firmior, quàm quum viri boni, moribus similes, ſunt familiaritate conjuncti. Illud enim honeſtum (quod ſæpe dicimus) etiam si in alio

cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id ineſſe videtur, amicos facit.

56. Et quamquam omnis virtus nos ad ſe allicit, facitque ut eos diligamus, in quibus ipſa ineſſe videatur; tamen juſtitia & liberalitas id maximè efficit: nihil autem eſt amabilius, nec copulatius, quàm morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem ſtudia ſunt, eædemque voluntates, in his fit, ut æquè quiſque altero delectetur, ac ſe ipſo; efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas eſt, quæ conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis; quæ mutua, & grata dum ſunt, inter quos ea ſunt, firmâ illi devinciuntur ſocietate.

57. Sed quum omnia ratione animoque luſtraris, omnium ſocietatum nulla eſt gravior, nulla carior, quàm ea, quæ cum republica eſt unicuique noſtrûm. Cari ſunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: ſed omnes omnium caritates patria una complexa eſt; pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quò eſt deteſtabilior iſtorum immanitas, qui lacerarunt omni ſcelere patriam, & in ea funditus delenda occupati & ſunt, & fuerunt.

58. Sed si contentio quædam & comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum

ſit officii, principes ſint patria & parentes, quorum beneficiis maximè obligati ſumus: proximi, liberi, totaque domus, quæ ſpectat in nos ſolos, neque aliud ullum poteſt habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuſcum etiam communis plerumque fortuna eſt. Qamobrem neceſſaria præſidia vitæ debentur iis maximè, quos antè dixi: vita autem, victuſque communis, conſilia, ſermones, cohortationes, conſolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiis vigent maximè: eſtque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit.

XVIII. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maximè neceſſe sit, & quid quiſque nobiſcum vel sine nobis aut possit conſequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Sunt quædam officia, quæ aliis magis, quàm aliis debeantur; ut vicinum citiùs adjuveris in fructibus percipiendis, quàm aut fratrem, aut familiarem. At, si lis in judicio sit, propinquum potiùs & amicum, quàm vicinum defenderis. Hæc igitur, & talia, circumſpicienda ſunt in omni officio; & conſuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum eſſe possimus, & addendo deducendoque vi-

dere, quæ reliqui ſumma fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas.

60. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magnâ laude dignum sine uſu & exercitatione conſequi poſſunt; sic officii conſervandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi; ſed rei magnitudo uſum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quæ ſunt in jure ſocietatis humanæ, quemadmodum ducatur honeſtum, ex quo aptum eſt officium, ſatis ferè diximus.

61. Intelligendum eſt autem, quum proposita sint genera quatuor, e quibus honeſtas officiumque manaret, ſplendidissimum videri, quod animo magno, elatoque, humanaſque res deſpiciente factum sit. Itaque in probris maximè in promptu eſt, si quid tale dici poteſt:

Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem;
Illa virago viri.

& si quid ejuſmodi:

Salmaci, da ſpolia, sine ſudore & ſanguine.

Contráque in laudibus, quæ magno animo, & fortiter excellenterque geſta ſunt, ea neſcio quomodo quasi pleniore ore

laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris: hinc noſter Cocles, hinc Decii, hinc Cn. & P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabileſque alii; maximéque ipſe populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem ſtudium bellicæ gloriæ, quòd ſtatuas quoque videmus ornatu ferè militari.

XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in periculis & laboribus, si juſtitiâ vacat, pugnatque non pro ſalute communi, ſed pro ſuis commodis, in vitio eſt: non enim modò id virtutis non eſt, ſed potiùs immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probè definitur a Stoicis fortitudo, quum eam, virtutem eſſe dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam conſecutus eſt insidiis & malitiâ, laudem eſt adeptus: nihil enim honeſtum eſſe poteſt, quod juſtitiâ vacat.

63. Præclarum igitur Platonis illud: Non ſolùm, inquit, ſcientia quæ eſt remota a juſtitia, calliditas potiùs, quàm ſapientia, eſt appellanda; verùm etiam animus paratus ad periculum, si ſuâ cupiditate, non utilitate communi, impellitur, audaciæ potiùs nomen habeat, quàm fortitudinis. Itaque viros fortes & magnanimos, eoſdem bonos & simplices; veritatis amicos

minimèque fallaces eſſe volumus : quæ ſunt ex media laude juſtitiæ.

64. Sed illud odioſum eſt, quòd in hac elatione & magnitudine animi, facillimè pertinacia & nimia cupiditas principatûs innaſcitur. Ut enim apud Platonem eſt, omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum eſſe cupiditate vincendi; sic, ut quiſque animi magnitudine maximè excellit, ita maximè vult princeps omnium, vel potiùs ſolus eſſe. Difficile autem eſt, quum præſtare omnibus concupieris, ſervare æquitatem, quæ eſt juſtitiæ maximè propria. Ex quo fit, ut neque diſceptatione vinci ſe, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur; exsiſtuntque in republica plerumque largitores, & factiosi, ut opes quàm maximas conſequantur, & sint vi potiùs ſuperiores, quàm juſtitiâ pares. Sed quò difficilius, hoc præclarius: nullum enim tempus eſt, quod juſtitiâ vacare debeat.

65. Fortes igitur & magnanimi ſunt habendi, non qui faciunt, ſed qui propulſant injuriam. Vera autem & ſapiens animi magnitudo honeſtum illud, quod maximè natura ſequitur, in factis positum, non in gloria judicat; principemque ſe eſſe mavult, quàm videri. Etenim qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non eſt habendus. Facillimè

mè autem ad res injuſtas impellitur, ut quiſque altissimo animo eſt, gloriæ cupiditate: qui locus eſt ſanè lubricus, quòd vix invenitur, qui laboribus ſuſceptis, periculiſque aditis, non quasi mercedem rerum geſtarum desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus, & magnus, duabus rebus maximè cernitur; quarum una in rerum externarum deſpicientia ponitur, quum perſuaſum sit, nihil hominem, nisi quod honeſtum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ ſuccumbere. Altera eſt res, ut, quum ita sis affectus animo, ut ſuprà dixi, res geras magnas illas quidem, & maximè utiles, ſed & vehementer arduas plenasque laborum & periculorum tum vitæ, tum multarum rerum, quæ ad vitam pertinent.

67. Harum rerum duarum ſplendor omnis & amplitudo, addo etiam utilitatem, in poſteriore eſt; cauſa autem & ratio efficiens magnos viros, eſt in priore. In eo enim eſt illud, quod excellentes animos, & humana contemnentes facit: id autem ipſum cernitur in duobus, si & ſolum id, quod honeſtum sit, bonum judices, & ab omni animi perturbatione liber sis. Nam & ea, quæ eximia pleriſque & præclara

videntur, parva ducere, eaque ratione ſtabili firmâque contemnere, fortis animi magnique ducendum eſt; & ea, quæ videntur acerba, quæ multa & varia in hominum vita fortunaque verſantur, ita ferre, ut nihil a ſtatu naturæ diſcedas, nihil a dignitate ſapientis, robuſti animi eſt, magnæque conſtantiæ.

68. Non eſt autem conſentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum ſe a labore præſtiterit, vinci a voluptate. Quamobrem & hæc videnda; & pecuniæ fugienda cupiditas: nihil enim eſt tam anguſti animi tamque parvi, quàm amare divitias; nihil honeſtius magnificentiuſque, quàm pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda eſt etiam gloriæ cupiditas, ut ſuprà dixi; eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet eſſe contentio. Nec verò imperia expetenda, ac potiùs, aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam.

69. Vacandum autem eſt omni animi perturbatione, tum cupiditate & metu, tum etiam ægritudine, & voluptate nimiâ, & iracundiâ; ut tranquillitas animi & ſecûritas adsit, quæ affert quum conſtantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem & ſunt, & fuerunt, qui eam,

quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis ſe removerint, ad otiumque confugerint. In his & nobiliſſimi philoſophi, longéque principes, & quidam homines ſeveri & graves, nec populi, nec principum mores ferre potuerunt; vixeruntque nonnulli in agris, delectati re ſuâ familiari. His idem propoſitum fuit, quod regibus, ut ne quâ re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur; cujus proprium eſt, sic vivere, ut velis.

XXI. Quare quum hoc commune sit potentiæ cupidorum cum iis, quos dixi, otioſis; alteri ſe adipiſci id poſſe arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint & ſuo, & parvo: in quo neutrorum omnino contemnenda eſt ſententia: ſed & facilior, & tutior, & minùs aliis gravis aut moleſta vita eſt otioſorum; fructuoſior autem hominum generi, & ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui ſe ad rempublicam & ad res magnas gerendas accommodaverunt.

71. Quapropter & iis forſitan concedendum sit, rempublicam non capeſſentibus, qui excellenti ingenio, doctrinæ ſeſe dediderunt; & iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliquâ graviore cauſâ impediti, a republica receſſerunt,

quum ejus adminiſtrandæ poteſtatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla ſit cauſa, si deſpicere ſe dicant ea, quæ plerique admirantur, imperia & magiſtratus, iis non modò non laudi, verùm etiam vitio dandum puto: quorum judicium in eo, quòd gloriam contemnunt & pro nihilo putant, difficile factu eſt non probare; ſed videntur labores & moleſtias tum offenſionum, tum repulſarum, quasi quamdam ignominiam timere, & infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi conſtent, voluptatem ſeverissimè contemnant, in dolore sint molliores: gloriam negligant, franguntur infamiâ: atque ea quidem non ſatis conſtanter.

72. Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjectâ omni cunctatione, adipiſcendi magiſtratus, & gerenda reſpublica eſt: nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo poteſt. Capeſſentibus autem rempublicam nihilò minùs, quàm philoſophis, haud ſcio an magis etiam, & magnificentia, & deſpicientia adhibenda eſt rerum humanarum, &, quam ſæpe dico, tranquillitas animi, atque ſecuritas; si quidem nec anxii futuri ſunt, & cum gravitate conſtantiaque victuri. Quæ eò faciliora ſunt philoſophis, quò minùs mul-

ta patent in eorum vita, quæ fortuna feriat, & quò minùs multis rebus egent; & quia, si quid adverſi eveniat, tam graviter cadere non poſſunt. Quocirca non ſine cauſa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quàm quietis; quò magis his & magnitudo animi eſt adhibenda, & vacuitas ab angoribus.

73. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modò conſideret, quàm illa res honeſta sit; ſed etiam, ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipſo conſiderandum eſt, ne aut temerè deſperet, propter ignaviam; aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, priùs, quàm aggrediare, adhibenda eſt præparatio diligens.

XXII. Sed quum plerique arbitrentur res bellicas majores eſſe, quàm urbanas, minuenda eſt hæc opinio: multi enim bella ſæpe quæſierunt propter gloriæ cupiditatem; atque id in magnis animis ingeniiſque plerumque contingit; eóque magis, si ſunt ad rem militarem apti, & cupidi bellorum gerendorum. Verè autem si volumus judicare, multæ res exſtiterunt urbanæ majores clarioreſque, quàm bellicæ.

75. Quamvis enim Themiſtocles jure laudetur, & sit ejus nomen, quàm Solo-

nis, illuſtrius, citeturque Salamis, clariſſimæ teſtis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solonis, ei, quo primùm conſtituit Areopagitas; non minùs præclarum hoc, quàm illud, judicandum eſt. Illud enim ſemel profuit, hoc ſemper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum inſtituta ſervantur. Et Themiſtocles quidem nihil dixerit, in quo ipſe Areopagum adjuverit; at ille verè, a ſe adjutum Themiſtoclem. Eſt enim bellum geſtum consilio ſenatûs ejus, qui a Solone erat conſtitutus.

76. Licet eadem de Pauſania, Lyſandroque dicere; quorum rebus geſtis quamquam imperium Lacedæmoniis dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus & diſciplinæ conferendi ſunt. Quin etiam ob has ipſas cauſas & parentiores habuerunt exercitus, & fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, quum verſaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbantur. Parvi enim ſunt foris arma, niſi eſt consilium domi. Nec plus Africanus, singularis & vir, & imperator, in exſcindenda Numantia reipublicæ profuit, quàm eodem tempore P. Nasica privatus, quum Tib. Gracchum interemit: quamquam hæc quidem res non ſolùm ex domeſtica eſt ra-

tione ; attingit etiam bellicam, quoniam vi, manuque confecta eſt : ſed tamen id ipſum geſtum eſt consilio urbano, sine exercitu.

77. Illud autem optimum eſt, in quo invadi ſolere ab improbis & invidis me audio :

Cedant arma togæ, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus nonne togæ arma ceſſere ? neque enim in republica periculum fuit gravius umquam, nec majus otium. Ita consiliis diligentiâque noſtrâ celeriter de manibus audacissimorum civium delapſa arma impia ceciderunt. Quæ res igitur geſta umquam in bello tanta ? qui triumphus conferendus ?

78. Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem & hereditas hujus gloriæ, & factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certè vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, fruſtra ſe triumphum tertium deportaturum fuiſſe, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, eſſet habiturus. Sunt ergo domeſticæ fortitudines non inferiores militaribus ; in quibus plus etiam, quàm in his, operæ ſtudiique ponendum eſt.

XXIII. Omnino illud honeſtum, quod

ex animo excelſo magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, & ita afficiendum eſt, ut obedire consilio rationique possit in exſequendis negotiis, & in labore tolerando. Honeſtum autem id, quod exquirimus, totum eſt positum in animi cura & cogitatione; in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicæ præſunt, quàm qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio ſæpe aut non ſuſcepta, aut confecta bella ſunt, nonnumquam etiam illata; ut M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo etiam mortui valuit auctoritas.

80. Quare expetenda quidem magis eſt decernendi ratio, quàm decertandi fortitudo: ſed cavendum, ne id bellandi magis fugâ, quàm utilitatis ratione faciamus. Bellum autem ita ſuſcipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quæsita videatur. Fortis verò & conſtantis eſt, non perturbari in rebus aſperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; ſed præſentis animi uti consilio, nec a ratione diſcedere.

81. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni eſt, præcipere cogitatione futura, & aliquantò antè conſtituere, quid accidere possit in utramque partem; &, quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum

ſit, *Non putaram.* Hæc ſunt opera magni animi, & excelsi, & prudentiâ conſilioque fidentis. Temerè autem in acie verſari, & manu cum hoſte confligere, immane quiddam & belluarum ſimile eſt: ſed quum tempus neceſſitaſque poſtulat, decertandum manu eſt, & mors ſervituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis autem diripiendiſque urbibus valdè considerandum eſt, ne quid temerè, ne quid crudeliter: idque viri magni eſt, rebus agitatis, punire ſontes; multitudinem conſervare; in omni fortuna, recta atque honeſta retinere. Ut enim ſunt, quemadmodum ſuprà dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant; sic reperies multos, quibus periculoſa & calida conſilia, quietis & cogitatis ſplendidiora, & majora videantur.

83. Numquam omnino periculi fugâ committendum eſt, ut imbelles timidique videamur: ſed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine cauſa; quò nihil poteſt eſſe ſtultius. Quapropter in adeundis periculis conſuetudo imitanda medicorum eſt, qui leviter ægrotantes leniter curant; gravioribus autem morbis periculoſas curationes & ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempeſtatem adverſam optare, dementis eſt; ſubvenire autem tempeſtati quavis ratio-

ne, ſapientis: eóque magis, si plus adipiſcare re explicatâ boni, quàm addubitatâ mali. Periculoſæ autem rerum actiones partim iis ſunt, qui eas ſuſcipiunt, partim reipublicæ. Itemque alii de vita, alii de gloria, & benevolentia civium in diſcrimen vocantur. Promptiores igitur debemus eſſe ad noſtra pericula, quàm ad communia, dimicareque paratiùs de honore & gloria, quàm de ceteris commodis.

84. Inventi autem multi ſunt, qui non modò pecuniam, ſed vitam etiam profundere pro patria parati eſſent; iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republicâ quidem poſtulante: ut Callicratidas, qui quum Lacedæmoniorum dux fuiſſet Peloponnesiaco bello, multaque feciſſet egregiè, evertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui claſſem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille reſpondit, Lacedæmoniis, claſſe illâ amiſsâ, aliam parare poſſe, ſe fugere sine ſuo dedecore non poſſe. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga medioeris fuit; illa peſtifera, quâ, quum Cleombrotus, invidiam timens, temerè cum Epaminonda conflixiſſet, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quantò Q. Maximus meliùs! de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando reſtituit rem :
Non ponebat enim rumores ante ſalutem :
Ergo magiſque magiſque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum eſt etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod ſentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audent dicere.

XXV. Omnino qui reipublicæ præfuturi ſunt, duo Platonis præcepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quæcumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum ſuorum; alterum, ut totum corpus reipublicæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deſerant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commissi ſunt, non ad eorum, quibus commiſſa eſt, gerenda eſt. Qui autem parti civium conſulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, ſeditionem atque diſcordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii ſtudiosi optimi cujuſque videantur, pauci univerſorum.

86. Hinc apud Athenienſes magnæ discordiæ; in noſtra republica non ſolùm ſeditiones, ſed peſtifera etiam bella civilia: quæ gravis & fortis civis, & in republica dignus principatu, fugiet atque oderit; tradetque ſe totum reipublicæ, neque opes, aut potentiam conſectabitur; totamque

eam ſic tuebitur, ut omnibus conſulat. Nec verò criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita juſtitiæ honeſtatique adhæreſcet, ut, dum ea conſervet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potiùs, quàm deſerat illa, quæ dixi.

87. Miſerrima eſt omnino ambitio, honorumque contentio: de qua præclarè apud eumdem eſt Platonem: » Similiter » facere eos, qui inter ſe contenderent, » uter potiùs rempublicam adminiſtraret, » ut si nautæ certarent, quis eorum po» tiſsimùm gubernaret. Idemque præcepit, ut eos adverſarios exiſtimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui ſuo judicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum, & Q. Metellum sine acerbitate diſſensio.

88. Nec verò audiendi, qui graviter iraſcendum inimicis putabunt, idque magnanimi & fortis viri eſſe cenſebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno & præclaro viro dignius placabilitate atque clementiâ. In liberis verò populis, & in juris æquabilitate, exercenda etiam eſt facilitas, & altitudo animi, quæ dicitur; ne, si iraſcamur aut intempeſtivè accedentibus, aut impudenter rogantibus, in moroſitatem inutilem & odioſam incidamus. Et tamen ita probanda eſt manſuetudo

atque clementia, ut adhibeatur, reipublicæ causâ, ſeveritas, sine qua adminiſtrari civitas non poteſt. Omnis autem & animadversio, & caſtigatio, contumeliâ vacare debet; neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis caſtigat, ſed ad reipublicæ utilitatem referri.

89. Cavendum eſt etiam, ne major pœna, quàm culpa sit; & ne iiſdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maximè eſt ira in puniendo: numquam enim iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ eſt. inter nimium & parum; quæ placet Peripateticis, & rectè placet, modò ne laudarent iracundiam, & dicerent utiliter a natura datam. Illa verò omnibus in rebus repudianda eſt; optandumque, ut ii, qui præſunt reipublicæ, legum similes sint, quæ ad puniendum non iracundiâ, ſed æquitate ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus proſperis, & ad voluntatem noſtram fluentibus, ſuperbiam, faſtidium, arrogantiamque magnopere fugiamus: nam ut adverſas res, sic ſecundas immoderatè ferre, levitatis eſt; præclaraque eſt æquabilitas in omni vita, & idem ſemper vultus, eademque frons, ut de Socrate, item de C. Lælio accepimus. Philippum quidem Macedo-

num regem, rebus geſtis & gloriâ ſuperatum a filio; facilitate & humanitate video ſuperiorem fuiſſe. Itaque alter ſemper magnus, alter ſæpe turpiſſimus fuit; ut rectè præcipere videantur, qui monent, ut quantò ſuperiores ſumus, tantò nos geramus ſummiſsiùs. Panætius quidem Africanum auditorem, & familiarem ſuum, ſolitum ait dicere, ut equos, propter crebras contentiones prœliorum ferocitate exſultantes, domitoribus tradere ſoleant, ut his facilioribus poſſint uti; ſic homines ſecundis rebus effrenatos, ſibique præfidentes, tamquam in gyrum rationis & doctrinæ duci oportere, ut perſpicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunæ.

91. Atque etiam in ſecundiſsimis rebus maximè eſt utendum conſilio amicorum, hiſque major etiam, quàm antè, tribuenda auctoritas: iiſdemque temporibus cavendum eſt, ne aſſentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos ſinamus; in quo falli facile eſt: tales enim nos tunc eſſe putamus, ut jure laudemur; ex quo naſcuntur innumerabilia peccata, quum homines inflati opinionibus, turpiter irridentur, & in maximis verſantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus.

92. Illud autem ſic eſt judicandum, maximas geri res, & maximi animi ab

iis, qui reſpublicas regant, quòd earum adminiſtratio latissimè pateat, ad plurimoſque pertineat: eſſe autem magni animi, & fuiſſe multos etiam in vita otioſa, qui aut inveſtigarent, aut conarentur magna quædam, ſeſeque ſuarum rerum finibus continerent; aut interjecti inter philoſophos, & eos, qui rempublicam adminiſtrarent, delectarentur re ſuâ familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus uſu ſuos; potiúſque & amicis impertientes, & reipublicæ, si quando uſus eſſet. Quæ primùm bene parta sit, nullo neque turpi quæſtu, neque odioſo: tum quàm plurimis, modò dignis, ſe utilem præbeat; deinde augeatur ratione, diligentiâ, parcimoniâ; nec libidini potiùs luxuriæque, quàm liberalitati & beneficentiæ pateat. Hæc præſcripta ſervantem licet magnificè, graviter, animoſéque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitæque hominum amicè.

XXVII. Sequitur, ut de una reliqua parte honeſtatis dicendum sit; in qua verecundia, & quasi quidam ornatus vitæ, temperantia & modeſtia, omniſque ſedatio perturbationum animi, & rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latinè *decorum* poteſt: Græcè enim πρέπον dicitur. Hujus vis ea eſt, ut ab ho-

neſto non queat ſeparari. Nam & quod decet, honeſtum eſt; & quod honeſtum eſt, decet.

94. Qualis autem differentia ſit honeſti & decori, faciliùs intelligi, quàm explanari poteſt: quidquid eſt enim, quod deceat, id tum apparet, quum antegreſſa eſt honeſtas. Itaque non ſolùm in hac parte honeſtatis, de qua hoc loco diſſerendum eſt, ſed etiam in tribus ſuperioribus, quid deceat, apparet: nam & ratione uti, atque oratione prudenter; & agere quod agas, conſideratè; omnique in re quid ſit veri, videre & tueri decet: contráque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quàm delirare & mente eſſe captum. Et juſta omnia, decora ſunt; injuſta contrà, ut turpia, ſic indecora. Similis & ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro & decorum videtur; quod contrà, id ut turpe, ſic indecorum.

95. Quare pertinet quidem ad omnem honeſtatem hoc, quod dico, decorum; & ita pertinet, ut non reconditâ quadam ratione cernatur, ſed ſit in promptu: eſt enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute poteſt, quàm re ſeparari. Ut venuſtas & pulchritudo corporis ſecerni non poteſt a valetudine; ſic hoc, de

quo loquimur decorum, totum illud quidem eſt cum virtute confuſum; ſed mente & cogitatione diſtinguitur.

96. Eſt autem ejus deſcriptio duplex: nam & generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honeſtate verſatur; & aliud huic ſubjectum, quod pertinet ad singulas partes honeſtatis. Atque illud ſuperius sic ferè definiri ſolet: Decorum id eſſe, quod conſentaneum sit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quæ autem pars ſubjecta generi eſt, eam sic definiunt, ut id decorum eſſe velint, quod ita naturæ conſentaneum sit, ut in eo moderatio & temperantia appareat cum ſpecie quadam liberali.

XXVIII. Hæc ita intelligi, exiſtimare poſſumus ex eo decoro, quod poëtæ ſequuntur; de quo alio loco plura dici ſolent. Sed tum ſervare illud poëtas dicimus, quod deceat, quum id, quod quaque perſonâ dignum eſt, & fit, & dicitur. Ut, si Æacus, aut Minos diceret,

Oderint dum metuant: aut, *Natis ſepulcro ipſe eſt parens*:

indecorum videretur; quòd eos fuiſſe justos accepimus. At Atreo dicente, plauſus excitantur: eſt enim digna perſonâ oratio. Sed poëtæ quid quemque deceat, ex per-

ſona judicabunt : nobis autem perſonam impoſuit ipſa natura, magna cum excellentia præſtantiaque animantium reliquarum.

98. Quocirca poëtæ in magna varietate perſonarum, etiam vitioſis quid conveniat, & quid deceat, videbunt; nobis autem quum a natura conſtantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint; quumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversùs homines geramus; efficitur, ut & illud, quod ad omnem honeſtatem pertinet, decorum, quàm latè fuſum sit, appareat; & hoc, quod ſpectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis aptâ compoſitione membrorum movet oculos, & delectat hoc ipſo, quòd inter ſe omnes partes cum quodam lepore conſentiunt; sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuſcum vivitur, ordine, & conſtantiâ, & moderatione dictorum omnium atque factorum.

99. Adhibenda eſt igitur quædam reverentia adversùs homines, & optimi cujuſque, & reliquorum : nam negligere quid de ſe quiſque ſentiat, non ſolùm arrogantis eſt, ſed etiam omnino diſſoluti. Eſt autem quod differat, in hominùm ratione habenda, inter juſtitiam & verecun-

diam. Juſtitiæ partes ſunt, non violare homines; verecundiæ, non offendere; in quo maximè perſpicitur vis decori. His igitur expoſitis, quale ſit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100. Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primùm habet viam, quæ deducit ad convenientiam conſervationemque naturæ: quam ſi ſequemur ducem, numquam aberrabimus; ſequemurque & id, quod acutum & perſpicax naturâ eſt; & id, quod ad hominum conſociationem accommodatum; & id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac ineſt parte, de qua diſputamus: neque enim ſolùm corporis, qui ad naturam apti ſunt, ſed multò etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati ſunt.

101. Duplex eſt enim vis animorum, atque naturæ: una pars in appetitu poſita eſt, quæ eſt ὁρμὴ Græcè, quæ hominem huc & illuc rapit; altera in ratione, quæ docet, & explanat, quid faciendum fugiendumque ſit: ita fit, ut ratio præſit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem actio vacare debet temeritate, & negligentiâ; nec verò agere quidquam, cujus non poſſit cauſam probabilem reddere. Hæc eſt enim ferè deſcriptio officii. Efficiendum autem eſt,

ut appetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam deſerant; ſintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis conſtantia, omniſque moderatio: nam qui appetitus longiùs evagantur, & tamquam exſultantes ſive cupiendo, ſive fugiendo, non ſatis a ratione retinentur, hi ſine dubio finem & modum tranſeunt: relinquunt enim & abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui ſunt ſubjecti lege naturæ: a quibus non modò animi perturbantur, ſed etiam corpora. Licet ora ipſa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliquâ, aut metu commoti ſunt, aut voluptate nimiâ geſtiunt; quorum omnium vultus, voces, motus, ſtatuſque mutantur.

103. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos ſedandoſque, excitandamque animadverſionem & diligentiam, ut ne quid temerè ac fortuito, inconſideratè, negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura ſumus, ut ad ludum & jocum facti eſſe videamur; ſed ad ſeveritatem potiùs, & ad quædam ſtudia graviora atque majora. Ludo autem & joco uti illo quidem licet; ſed ſicut ſomno & quietibus ceteris, tum quum gravibus ſeriiſque rebus ſatisfecerimus. Ip-

ſumque genus jocandi non profuſum, nec immodeſtum, ſed ingenuum & facetum eſſe debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, ſed eam, quæ ab honeſtis actionibus non ſit aliena; ſic in ipſo joco aliquod probi ingenii lumen eluceat.

104. Duplex omnino eſt jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitioſum, obſcœnum; alterum, elegans, urbanum, ingenioſum, facetum: quo genere non modò Plautus noſter, & Atticorum antiqua comœdia, ſed etiam philoſophorum Socraticorum libri referti ſunt: multaque multorum facetè dicta; ut ea, quæ a ſene Catone collecta ſunt, quæ vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur eſt diſtinctio ingenui & illiberalis joci: alter eſt, ſi tempore fit, ac remiſſo animo, libero dignus; alter ne homine quidem, ſi rerum turpitudini adhibetur verborum obſcœnitas. Ludendi etiam eſt quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem & campus noſter, & ſtudia venandi, honeſta exempla ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quæſtionem, ſemper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquiſque belluis antecedat. Illæ nihil ſen-

tiunt, nisi voluptatem, ad eamque ferantur omni impetu: hominis autem mens diſcendo alitur, & cogitando, ſemper aliquid aut anquirit, aut agit, videndique & audiendi delectatione ducitur. Quin etiam si quis eſt paulò ad voluptates propensior, modò ne sit ex pecudum genere (ſunt enim quidam homines non re, ſed nomine) ſed si quis eſt paulò erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat & dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam.

106. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non ſatis eſſe dignam hominis præſtantiâ, eamque contemni & rejici oportere: sin sit quiſquam qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum eſſe ejus fruendæ modum. Itaque victus cultuſque corporis ad valetudinem referantur, & ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam si considerare volumus, quæ sit in natura excellentia & dignitas; intelligemus, quàm sit turpe, diffluere luxuriâ, & delicatè ac molliter vivere; quámque honeſtum, parcè, continenter, ſeverè, ſobriè.

107. Intelligendum eſt etiam, duabus quasi nos a natura indutos eſſe perſonis; quarum una eſt communis, ex eo, quòd omnes participes ſumus rationis præſtantiæque ejus, quâ antecellimus beſtiis; a

qua omne honeſtum decorumque trahitur, & ex qua ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, quæ propriè singulis eſt tributa. Ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines ſunt (alios enim videmus velocitate ad curſum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem ineſſe, aliis venuſtatem) sic in animis exsiſtunt etiam majores varietates.

108. Erat in L. Craſſo, & in L. Philippo multus lepos: major etiam magisque de induſtria in C. Cæſare, Lucii filio. At iiſdem temporibus in M. Scauro, & in M. Druſo adoleſcente, singularis ſeveritas: in C. Lælio multa hilaritas: in ejus familiari Scipione ambitio major, vita triſtior. De Græcis autem, dulcem & facetum, feſtivique ſermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem εἴρωνα Græci nominaverunt, Socratem accepimus: contrà, Pythagoram & Periclem ſummam auctoritatem conſecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Annibalem, ex Pœnorum; ex noſtris ducibus Q. Maximum accepimus: facilè celare, tacere, dissimulare, insidiari, præcipere hoſtium consilia. In quo genere Græci Themistoclem & Pheræum Jaſonem ceteris anteponunt: in primiſque verſutum & callidum factum Solonis, qui, quò & tutior

vita ejus eſſet, & plus aliquantò reipublicæ prodeſſet, furere ſe ſimulavit.

109. Sunt his alii multum diſpares, simplices & aperti; qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deſerviant, dum, quod velint, conſequantur, ut Sullæ M. Craſſum videbamus. Quo in genere verſutissimum & patientissimum Lacedæmonium Lyſandrum accepimus; contráque Callicratidam, qui præfectus classi proximus poſt Lyſandrum fuit. Itemque in ſermonibus alium quemque, quamvis præpotens sit, efficere, ut unus de multis eſſe videatur: quod in Catulo, & in patre, & in filio; idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex majoribus natu hoc idem fuiſſe in P. Scipione Nasica; contráque patrem ejus, illum, qui Tib. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuiſſe ſermonis: ne Xenocratem quidem, ſeverissimum philoſophorum, ob eamque rem ipſam magnum clarumque fuiſſe. Innumerabiles aliæ dissimilitudines ſunt naturæ morumque, minimè tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda ſunt ſua cuique, non vitioſa, ſed tamen propria, quò faciliùs decorum illud, quod quærimus, retineatur: sic enim eſt faciendum,

dum, ut contra univerſam naturam nihil contendamus; eâ tamen conſervatâ, propriam naturam ſequamur; ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos ſtudia noſtra naturæ regulâ metiamur: neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam ſequi, quod aſſequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invitâ (ut aiunt) Minervâ, id eſt, adverſante & repugnante naturâ.

111. Omnino si quidquam eſt decorum, nihil eſt profectò magis, quàm æquabilitas univerſæ vitæ, tum singularum actionum; quam conſervare non possis, si aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim ſermone eo debemus uti, qui notus eſt nobis, ne, ut quidam, Græca verba inculcantes, jure optimo irrideamur; sic in actiones omnemque vitam nullam diſcrepantiam conferre debemus.

112. Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipſe conſciſcere alius debeat, alius in eadem cauſa non debeat. Num enim alia in cauſa M. Cato fuit, alia ceteri, qui ſe in Africa Cæſari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum eſſet, si ſe interemiſſent, propterea quòd eorum vita lenior, & mores fuerant faciliores; Catoni autem quum incredibilem tribuiſ-

ſet natura gravitatem, eamque ipſe perpetuâ conſtantiâ roboraviſſet, ſemperque in propoſito ſuſceptoque conſilio permanſiſſet, moriendum potiùs, quàm tyranni vultus adſpiciendus fuit.

113. Quàm multa paſſus eſt Ulyſſes in illo errore diuturno, quum & mulieribus (si Circe & Calypſo mulieres appellandæ ſunt) inſerviret, & in omni ſermone omnibus affabilem & jucundum ſe eſſe vellet? domi verò etiam contumelias ſervorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quàm illa perpeti maluiſſet.

114. Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quiſque habeat ſui; eaque moderari, nec velle experiri, quàm ſe aliena deceant: id enim maximè quemque decet, quod eſt cujuſque ſuum maximè. Suum igitur quiſque noſcat ingenium, acremque ſe & bonorum & vitiorum ſuorum judicem præbeat; ne ſcenici plus, quàm nos, videantur habere prudentiæ: illi enim non optimas, ſed ſibi accommodatiſſimas fabulas eligunt. Qui voce freti ſunt, Epigonos, Medumque; qui geſtu, Menalippam, Clytæmneſtram: ſemper Rupilius quem ego memini, Antiopam; non ſæpe Æſopus Ajacem. Ergo

hiſtrio hoc videbit in ſcena, quod non videbit ſapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimùm elaborabimus: sin aliquando necessitas nos ad ea detruſerit, quæ noſtri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decorè, at quàm minimùm indecorè facere possimus. Nec tam eſt enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, ſequamur, quàm ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis perſonis, quas ſuprà dixi, tertia adjungitur, quam caſus aliquis, aut tempus imponit; quarta etiam, quam nobiſmet ipsis judicio noſtro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ ſunt his contraria, in caſu sita, temporibus gubernantur; ipsi autem quam perſonam gerere velimus, a noſtra voluntate proficiſcitur: itaque ſe alii ad philoſophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant; ipſarumque virtutum in alia alius mavult excellere.

116. Quorum verò patres, aut majores aliquâ gloriâ præſtiterunt, ii ſtudent plerumque eodem in genere laudis excellere; ut Q. Mucius, P. filius, in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam

ſuam ; ut hic idem Africanus eloquentiâ cumulavit bellicam gloriam : quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuiſſet, quàm pater ; ad eam laudem, doctrinæ & ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omiſsâ imitatione majorum, ſuum quoddam inſtitutum conſequantur ; maximéque in eo plerumque elaborant ii, qui magna ſibi proponunt, obſcuris orti majoribus.

117. Hæc igitur omnia, quum quærimus quid deceat, complecti animo & cogitatione debemus. In primis autem conſtituendum eſt, quos nos, & quales eſſe velimus, & in quo genere vitæ ; quæ deliberatio eſt omnium difficillima. Ineunte enim adoleſcentiâ, quum eſt maxima imbecillitas consilii, tum id ſibi quiſque genus ætatis degendæ conſtituit, quod maximè adamavit. Itaque antè implicatur aliquo certo genere curſuque vivendi, quàm potuit, quid optimum eſſet, judicare.

118. Nam quòd Herculem Prodicium dicunt (ut eſt apud Xenophontem) quum primùm pubeſceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quiſque viam vivendi ſit ingreſſurus, datum eſt) exiſſe in ſolitudinem, atque ibi ſedentem, diu ſecum multumque dubitaſſe, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram

Virtutis, utram ingredi melius eſſet; hoc Herculi, Jovis ſatu edito, potuit fortaſſe contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique viſum eſt, atque ad eorum ſtudia inſtitutaque impellimur: plerique autem parentum præceptis imbuti, ad eorum conſuetudinem moremque deducimur: alii multitudinis judicio feruntur, quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maximè exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturæ, sive parentum diſciplinâ, rectam vitæ ſecuti ſunt viam.

XXXIII. Illud autem maximè rarum genus eſt eorum, qui aut excellente ingenii magnitudine, aut præclarâ eruditione atque doctrinâ, aut utrâque re ornati, ſpatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimùm vitæ curſum ſequi vellent; in qua deliberatione ad ſuam cujusque naturam consilium eſt omne revocandum. Nam quum in omnibus quæ aguntur, ex eo modo, quo quiſque natus eſt, ut ſuprà dictum eſt, quid deceat exquirimus; tum in tota vita conſtituenda, multò eſt ei rei cura major adhibenda, ut conſtare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare.

120. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna

proximam; utriuſque omnino ratio habenda eſt in deligendo genere vitæ; ſed naturæ magis: multò enim & firmior eſt, & conſtantior: ut fortuna nonnumquam tamquam ipſa mortalis, cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ ſuæ non vitioſæ genus, consilium vivendi omne contulerit, is conſtantiam teneat: id enim maximè decet: nisi fortè ſe intellexerit erraſſe in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (poteſt autem accidere) facienda morum inſtitutorumque mutatio eſt: eam mutationem, si tempora adjuvabunt, faciliùs commodiúſque faciemus; sin minùs, ſensim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, quæ minùs delectent, & minùs probentur, magis decere cenſent ſapientes ſensim diſſuere, quàm repentè præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum eſt, ut id bono consilio feciſſe videamur.

121. Sed quoniam paulò antè dictum eſt, imitandos eſſe majores; primùm illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quædam imitari possint, ut ſuperioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis eſſe, quàm ille fuerat ſui. Si igitur non poterit sive cauſas defensitare, sive populum concionibus te-

nere, sive bella gerere; illa tamen præſtare debebit, quæ erunt in ipsius poteſtate, juſtitiam, fidem, liberalitatem, modeſtiam, temperantiam, quò minùs ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio præſtantior, gloria virtutis rerumque geſtarum; cui dedecori eſſe, nefas & impium judicandum eſt.

XXXIV. Et quoniam officia non eadem diſparibus ætatibus tribuuntur, aliaque ſunt juvenum, alia ſeniorum; aliquid etiam de hac diſtinctione dicendum eſt. Eſt igitur adoleſcentis, majores natu vereri, exque his deligere optimos & probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur: ineuntis enim ætatis inſcientia, ſenum conſtituenda & regenda prudentiâ eſt. Maximè autem hæc ætas a libidinibus arcenda eſt, exercendaque in labore patientiaque & animi, & corporis; ut eorum & in bellicis, & in civilibus officiis vigeat induſtria. Atque etiam quum relaxare animos, & dare ſe jucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiæ; quod erit facilius, si in ejuſmodi quidem rebus majores natu volent intereſſe.

123. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ videntur: danda verò opera, ut

& amicos, & juventutem, & maximè rempublicam consilio & prudentiâ quàm plurimùm adjuvent. Nihil autem magis cavendum eſt ſenectuti, quàm ne languori ſe desidiæque dedat. Luxuria verò quum omni ætati turpis, tum ſenectuti fœdissima eſt: sin autem libidinum etiam intemperantia acceſſerit, duplex malum eſt, quòd & ipſa ſenectus concipit dedecus, & facit adoleſcentium impudentiorem intemperantiam.

124. Ac ne illud quidem alienum eſt, de magiſtratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Eſt igitur proprium munus magiſtratûs, intelligere, ſe gerere perſonam civitatis, debereque ejus dignitatem & decus ſuſtinere, ſervare leges, jura deſcribere, ea fidei ſuæ commiſſa meminiſſe. Privatum autem oportet æquo & pari cum civibus jure vivere, neque ſummiſſum & abjectum, neque ſe efferentem; tum in republica ea velle, quæ tranquilla & honeſta sint: talem enim & ſentire bonum civem, & dicere ſolemus.

125. Peregrini autem & incolæ officium eſt, nihil præter ſuum negotium agere, nihil de alieno anquirere, miniméque in aliena eſſe republica curioſum. Ita ferè officia reperientur, quum quæretur, quid deceat, & quid aptum sit perſonis, tem-

poribus, ætatibus. Nihil eſt autem, quod tam deceat, quàm in omni re gerenda, conſilioque capiendo ſervare conſtantiam.

XXXV. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis & dictis, in corporis denique motu & ſtatu cernitur, idque positum eſt in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, ſed ſatis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuſcum, apud quoſque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur.

127. Principiò, corporis noſtri magnam natura ipſa videtur habuiſſe rationem; quæ formam noſtram, reliquamque figuram, in qua eſſet ſpecies honeſta, eam poſuit in promptu; quæ autem partes corporis ad naturæ necessitatem datæ, adſpectum eſſent deformem habituræ atque turpem, eas contexit, atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata eſt hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui ſanâ mente ſunt, removent ab oculis; ipsique necessitati dant operam ut quàm occultissimè pareant: quarumque partium corporis uſus ſunt neceſſarii, eas neque partes, neque earum uſus ſuis nominibus appellant; quodque facere turpe non eſt, modò occultè, id dicere obſcœnum eſt.

Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantiâ vacat, nec orationis obſcœnitas.

128. Nec verò audiendi ſunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici pene Cynici, qui reprehendunt, & irrident, quòd ea, quæ turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitioſa ducamus; illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus ſuis. Latrocinari, fraudare, adulterari, re turpe eſt; ſed dicitur non obſcœnè: liberis dare operam, re honeſtum eſt, nomine obſcœnum: pluraque in eam ſententiam ab eiſdem contra verecundiam diſputantur. Nos autem naturam ſequamur, & omne, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. Status, inceſſus, ſessio, accubatio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum.

129. Quibus in rebus duo maximè ſunt fugienda, ne quid effeminatum, aut molle, & ne quid durum, aut ruſticum sit. Nec verò hiſtrionibus oratoribuſque concedendum eſt, ut iis hæc apta sint, nobis diſſoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri diſciplinâ verecundiam, ut in ſcenam sine ſubligaculo prodeat nemo: verentur enim, ne, si quo caſu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, adſpiciantur non decorè. Noſtro quidem more cum parentibus puberes filii, cum ſoceris generi non lavantur. Retinenda eſt

igitur hujus generis verecundia, præſertim naturâ ipsâ magiſtrâ & duce.

XXXVI. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venuſtatem, muliebrem ducere debemus; dignitatem, virilem. Ergo & a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus; & huic simile vitium in geſtu motuque caveatur. Nam & palæſtrici motus ſæpe ſunt odiosiores; & hiſtrionum nonnulli geſtus inepti non vacant offensione; & in utroque genere, quæ ſunt recta & simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas, coloris bonitate tuenda eſt; color, exercitationibus corporis. Adhibenda eſt præterea munditia non odioſa, neque exquisita nimis; tantùm quæ fugiat agreſtem & inhumanam negligentiam. Eadem ratio eſt habenda veſtitûs; in quo (sicut in pleriſque rebus) mediocritas optima eſt.

131. Cavendum eſt autem, ne aut tarditatibus utamur in greſſu mollioribus, ut pomparum ferculis similes eſſe videamur, aut in feſtinationibus ſuſcipiamus nimias celeritates; quæ quum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit, non adeſſe conſtantiam. Sed multò etiam magis elaborandum eſt, ne animi motus a natura recedant; quod aſſequemur, si ca-

vebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus; & si attentos animos ad decori conſervationem tenebimus. Motus autem animorum duplices ſunt; alteri, cogitationis; alteri, appetitûs. Cogitatio in vero exquirendo maximè verſatur; appetitus impellit ad agendum. Curandum eſt igitur, ut cogitatione ad res quàm optimas utamur; appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et quoniam magna vis orationis eſt, eaque duplex; altera, contentionis; altera, ſermonis: contentio disceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, ſenatûs; ſermo in circulis, disputationibus, congreſsionibus familiarium verſetur; perſequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum ſunt; nulla ſermonis: quamquam haud ſcio, an poſsint hæc quoque eſſe. Sed diſcentium ſtudiis inveniuntur magiſtri; huic autem qui ſtudeant, ſunt nulli: rhetorum turbâ referta omnia: quamquam quæ verborum ſententiarumque præcepta ſunt, eadem ad ſermonem pertinebunt.

133. Sed quum orationis indicem, vocem habeamus; in voce autem duo ſequamur, ut clara sit, ut ſuavis; utrumque omnino a natura petendum eſt: verùm alterum exercitatio augebit, alterum imitatio preſsè loquentium, & leniter. Nihil

aliud fuit in Catulis, ut eos exquiſito judicio putares uti litterarum; quamquam erant litterati; ſed & alii: hi autem optimè uti linguâ Latinâ putabantur. Sonus erat dulcis: litteræ neque expreſſæ nimis, neque oppreſſæ, ne aut obſcurum eſſet, aut putidum: sine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minùs faceta: ſed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale verò & facetiis Cæſar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipſo illo forensi genere dicendi contentiones aliorum ſermone vinceret.

134. In omnibus igitur his elaborandum eſt, si in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic ſermo, in quo Socratici maximè excellunt, lenis, miniméque pertinax: insit in eo lepos. Nec verò, tamquam in poſſessionem ſuam venerit, excludat alios: ſed quum reliquis in rebus, tum in ſermone communi, vicissitudinem non iniquam putet: ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si ſeriis, ſeveritatem adhibeat; si jocosis, leporem: in primiſque provideat, ne ſermo vitium aliquod indicet ineſſe in moribus; quod maximè tum ſolet evenire, quum ſtudiosè de abſentibus detrahendi causâ, aut per ridiculum, aut ſeverè, maledicè, contumelioſéque dicitur.

135. Habentur autem plerumque ſermones aut de domeſticis negotiis, aut de republica, aut de artium ſtudiis atque doctrina. Danda igitur opera eſt, ut etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio: ſed, utcumque aderunt res: neque enim omnes iiſdem de rebus, nec omni tempore similiter delectamur. Animadvertendum eſt etiam, quatenus ſermo delectationem habeat; &, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

XXXVIII. Sed quomodo in omni vita rectissimè præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id eſt, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; sic ejuſmodi motibus ſermo debet vacare, ne aut ira exsiſtat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximéque curandum eſt, ut eos, quibuscum ſermonem conferimus, & vereri, & diligere videamur. Objurgationes etiam nonnumquam incidunt neceſſariæ, in quibus utendum eſt fortaſſe & vocis contentione majore, & verborum gravitate acriore: id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: ſed, ut ad urendum & ſecandum, sic & ad hoc genus caſtigandi, rarò invitique veniemus; nec umquam, nisi neceſſariò, si nulla reperietur alia medicina: ſed tamen ira procul absit, cum qua nihil rectè fieri, nihil consideratè poteſt.

137. Magna autem ex parte clementi caſtigatione licet uti, gravitate tamen adjunctâ, ut & ſeveritas adhibeatur, & contumelia repellatur: atque etiam illud ipſum, quod acerbitatis habet objurgatio, significandum eſt, ipsius causâ, qui objurgetur, ſuſceptum eſſe. Rectum eſt autem, etiam in illis contentionibus, quæ cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere: quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec conſtanter fieri poſſunt, neque iis, qui adſunt, probari. Deforme etiam eſt de ſe ipſo prædicare, falſa præſertim, & cum irriſione audientium imitari militem glorioſum.

XXXIX. Et quoniam omnia perſequimur (volumus quidem certè) dicendum eſt etiam, qualem hominis honorati & principis domum placeat eſſe, cujus finis eſt uſus; ad quem accommodanda eſt ædificandi deſcriptio: & tamen adhibenda dignitatis commoditatiſque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia conſul factus eſt, honori fuiſſe accepimus, quòd præclaram ædificaſſet in Palatio, & plenam dignitatis domum; quæ quum vulgò viſeretur, ſuffragata domino, novo homini, ad conſulatum putabatur: hanc Scaurus demolitus, accessionem adjunxit ædibus. Itaque ille in ſuam domum con-

ſulatum primus attulit; hic ſummi & clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulſam ſolùm retulit, ſed ignominiam, etiam calamitatem.

139. Ornanda eſt enim dignitas domo, non ex domo dignitas tota quærenda; nec domo dominus, ſed domino domus honeſtanda eſt: & ut in ceteris habenda ratio non ſui ſolùm, ſed etiam aliorum; sic in domo clari hominis, in quam & hoſpites multi recipiendi, & admittenda hominum cujuſque modi multitudo, adhibenda eſt cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino ſæpe fit, si eſt in ea ſolitudo; & maximè, si aliquando alio domino ſolita eſt frequentari: odioſum eſt enim, quum a prætereuntibus dicitur:

O domus antiqua, heu quàm diſpari dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere.

140. Cavendum autem eſt, præſertim si ipſe ædifices, ne extra modum ſumptu & magnificentiâ prodeas; quo in genere multum mali etiam in exemplo eſt: ſtudioſè enim plerique, præſertim in hanc partem, facta principum imitantur; ut L. Luculli, ſummi viri, virtutem, quis? at quàm multi villarum magnificentiam

imitati ſunt? quarum quidem certè eſt adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus: eademque mediocritas ad omnem uſum cultumque vitæ transferenda eſt. Sed hæc hactenus.

141. In omni autem actione ſuſcipienda, tria ſunt tenenda: primùm, ut appetitus rationi pareat; quo nihil eſt ad officia conſervanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor, cura & opera ſuſcipiatur, quàm cauſa poſtulet: tertium eſt, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem ſpeciem & dignitatem, moderata sint. Modus autem eſt optimus, decus ipſum tenere, de quo antè diximus, nec progredi longiùs. Horum tamen trium præſtantissimum eſt, appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum & temporum opportunitate dicendum eſt. Hac autem ſcientiâ continetur ea, quam Græci εὐταξίαν nominant; non hæc, quam interpretamur modeſtiam, quo in verbo modus ineſt: ſed illa εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conſervatio. Itaque, ut eamdem nos modeſtiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modeſtia sit ſcientia earum rerum, quæ agentur, aut dicentur, loco ſuo collocandarum: itaque videtur eadem vis ordinis & collocationis fore.

Nam & ordinem ſic definiunt, compoſitionem rerum aptis & accommodatis locis: locum autem actionis, opportunitatem temporis eſſe dicunt: tempus autem actionis opportunum, Græcè εὐκαιρία, Latinè appellatur *occaſio*. Sic fit, ut modeſtia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, ſcientia ſit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.

143. Sed poteſt eadem eſſe prudentiæ definitio, de qua principiò diximus: hoc autem loco de moderatione, & temperantiâ, & harum ſimilibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, ſuo loco dicta ſunt: quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, & ad eorum approbationem, quibuſcum vivimus, nunc dicenda ſunt.

144. Talis eſt igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione conſtanti, ſic in vita omnia ſint apta inter ſe, & convenientia. Turpe eſt enim, valdeque vitioſum, in re ſeverâ convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre ſermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in prætura Sophoclem poëtam, hique de communi officio conveniſſent, & caſu formoſus puer præteriret, dixiſſetque Sophocles, O puerum pulchrum, Pericle! *At enim prætorem, Sophocle, de-*

cet non ſolùm manus, ſed etiam oculos abſtinentes habere. Atqui hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixiſſet, juſtâ reprehensione caruiſſet: tanta vis eſt & loci, & temporis. Ut si quis, quum cauſam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione ſecum ipſe meditetur, aut si quid aliud attentiùs cogitet, non reprehendatur; at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inſcientiâ temporis.

145. Sed ea, quæ multum ab humanitate diſcrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua eſt alia magna perversitas, facilè apparent, nec magnopere admonitionem & præcepta desiderant: quæ autem parva videntur eſſe delicta, neque a multis intelligi poſſunt, ab iis eſt diligentiùs declinandum: ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paulùm diſcrepent, tamen id a ſciente animadverti ſolet; sic videndum eſt in vita, ne fortè quid diſcrepet, vel multò etiam magis, quò major & melior actionum, quàm ſonorum concentus eſt.

XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima ſentiunt; sic nos, si acres ac diligentes eſſe volumus, animadverſoreſque vitiorum, magna ſæpe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex ſuperciliorum aut remissione, aut contractione, ex mœſtitia, ex hilaritate, ex riſu, ex locutione, ex reticentia, ex con-

tentione vocis, ex ſubmissione, ex ceteris similibus, facilè judicabimus, quid eorum aptè fiat, quid ab officio naturaque diſcrepet. Quo in genere non eſt incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare; ut si quid dedeceat in aliis, vitemus ipsi: fit enim neſcio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quàm in nobiſmet ipsis, si quid delinquitur: itaque facillimè corriguntur in diſcendo, quorum vitia imitantur, emendandi causâ, magiſtri.

147. Nec verò alienum eſt, ad ea eligenda, quæ dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam uſu peritos, &c, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eò ferè deferri ſolet, quò a natura ipſa deducitur: in quibus videndum eſt, non modò quid quiſque loquatur, ſed etiam, quid quiſque ſentiat, atque etiam, qua de cauſa quiſque ſentiat. Ut enim pictores, & ii, qui signa fabricantur, & verò etiam poëtæ, ſuum quiſque opus a vulgo conſiderari vult, ut, si quid repreheníum sit a pluribus, id corrigatur, hique & ſecum, & cum aliis quid in eo peccatum sit, exquirunt; sic aliorum judicio permulta nobis & facienda, & non facienda, & mutanda, & corrigenda ſunt.

148. Quæ verò more aguntur inſtitutiſque civilibus, de iis nihil eſt præcipiendum: illa enim ipſa præcepta ſunt; nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Ariſtippus contra morem conſuetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi, & divinis bonis hanc licentiam aſſequebantur. Cynicorum verò ratio, tota eſt ejicienda: eſt enim inimica verecundiæ, sine qua nihil rectum eſſe poteſt, nihil honeſtum.

149. Eos autem, quorum vita perſpecta in rebus honeſtis atque magnis eſt, bene de republica ſentientes, ac bene meritos, aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio affectos, obſervare & colere debemus: tribuere etiam multum ſenectuti: cedere iis, qui magiſtratum habebunt: habere delectum civis & peregrini; in ipſoque peregrino, privatimne, an publicè venerit: ad ſummum, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem & conſociationem colere, tueri, ſervare debemus.

XLII. Jam de artificiis & quæſtibus, qui liberales habendi, qui ſordidi sint, hæc ferè accepimus. Primùm improbantur ii quæſtus, qui in odia hominum incurrunt; ut portitorum, ut fœneratorum.

Illiberales autem & ſordidi quæſtus mercenariorum, omniumque, quorum operæ, non quorum artes emuntur: eſt enim illis ipſa merces auctoramentum ſervitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod ſtatim vendant; nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur; nec verò quidquam eſt turpius vanitate: opificeſque omnes in ſordida arte verſantur; nec enim quidquam ingenuum poteſt habere officina: miniméque artes hæ probandæ, quæ miniſtræ ſunt voluptatum, *cetarii*, *lanii*, *coqui*, *fartores*, *piſcatores*, ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, ſaltatores, totumque ludum talarium.

151. Quibus autem artibus aut prudentia major ineſt, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honeſtarum, hæ ſunt iis, quorum ordini conveniunt, honeſtæ. Mercatura autem, si tenuis eſt, ſordida putanda eſt; sin magna & copioſa, multa undique apportans, multiſque sine vanitate impartiens, non eſt admodum vituperanda: atque etiam, si ſatiata quæſtu, vel contenta potiùs, ut ſæpe ex alto in portum, sic ex ipſo portu ſe in agros poſſeſſioneſque contulerit, videtur jure optimo poſſe laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiri-

tur, nihil eſt agriculturâ melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius; de qua, quoniam in Catone majore ſatis multa diximus, illinc aſſumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed ab iis partibus, quæ ſunt honeſtatis, quemadmodum officia ducerentur, ſatis expoſitum videtur. Eorum autem ipſorum, quæ honeſta ſunt, poteſt incidere ſæpe contentio & comparatio; de duobus honeſtis utrum honeſtius: qui locus a Panætio eſt prætermiſſus. Nam quum omnis honeſtas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis; altera, communitatis; tertia, magnanimitatis; quarta, moderationis: hæ in deligendo officio ſæpe inter ſe comparentur, neceſſe eſt.

153. Placet igitur, aptiora eſſe naturæ ea officia, quæ ex communitate, quàm ea, quæ ex cognitione ducantur; idque hoc argumento confirmari poteſt, quòd, si contigerit ea vita ſapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quæ cognitione digna ſunt, ſummo otio ſecum ipſe consideret & contempletur; tamen, si ſolitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepſque omnium virtutum eſt illa ſapientia, quam σοφίαν vocant: pru-

dentiam enim, quam Græci, φρόνησιν, aliam quamdam intelligimus, quæ eſt rerum expetendarum fugiendarumque ſcientia. Illa autem ſapientia, quam principem dixi, rerum eſt divinarum atque humanarum ſcientia; in qua continetur deorum & hominum communitas & ſocietas inter ipſos. Ea si maxima eſt, ut eſt certè; neceſſe eſt, quod a communitate ducatur officium, id eſſe maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturæ manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum conſequatur: ea autem actio in hominum commodis tuendis maximè cernitur.

154. Pertinet igitur ad ſocietatem generis humani: ergo hæc cognitioni anteponenda eſt: atque id optimus quiſque re ipsâ oſtendit, & judicat. Quis enim eſt tam cupidus in perſpicienda cognoſcendaque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, ſubitò sit allatum periculum discrimenque patriæ, cui ſubvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare ſe ſtellas, aut metiri mundi magnitudinem poſſe arbitretur? atque hoc idem in parentis, in amici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, ſtudiis officiiſque ſcientiæ præponenda eſſe officia juſtitiæ,

juſtitiæ, quæ pertinent ad hominum utilitatem; quâ nihil homini eſſe debet antiquius.

XLIV. Atque illi, quorum ſtudia vitaque omnis in rerum cognitione verſata eſt, tamen ab augendis hominum utilitatibus & commodis non receſſerunt. Nam & erudierunt multos, quò meliores cives, utilioreſque rebus ſuis publicis esſent; ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: noſque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus (si modò aliquid attulimus) a doctoribus, atque a doctrina inſtructi ad eam, & ornati accessimus.

156. Neque ſolùm vivi atque præſentes ſtudioſos diſcendi erudiunt, atque docent; ſed hoc idem etiam poſt mortem monumentis litterarum aſſequuntur: nec enim locus ullus prætermiſſus eſt ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicæ pertineret; ut otium ſuum ad noſtrum negotium contuliſſe videantur: ita illi ipsi doctrinæ ſtudiis & ſapientiæ dediti, ad hominum utilitatem ſuam intelligentiam prudentiamque potisſimùm conferunt. Ob eamque cauſam eloqui copiosè, modò prudenter, melius eſt, quàm vel acutissimè sine eloquentia cogitare; quòd cogitatio in ſe

ipſa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuſcum communitate juncti ſumus.

157. Atque ut apum examina non fingendorum favorum cauſâ congregantur, ſed, quum congregabilia naturâ sint, fingunt favos; sic homines, ac multò etiam magis, naturâ congregati, adhibent agendi cogitandique ſolertiam. Itaque nisi ea virtus, quæ conſtat ex hominibus tuendis, id eſt, ex ſocietate generis humani, attingat cognitionem rerum, ſolivaga cognitio, & jejuna videatur: itemque magnitudo animi, remotâ communitate conjunctioneque humanâ, feritas sit quædam & immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis ſtudium conſociatio hominum, atque communitas.

158. Nec verum eſt, quod dicitur a quibuſdam, propter necessitatem vitæ, quòd ea, quæ natura desideraret, conſequi sine aliis, atque efficere non poſſemus, idcirco iſtam eſſe cum hominibus communitatem & ſocietatem: quòd si omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quasi virgulâ divinâ, ut aiunt, ſuppeditarentur; tum optimo quiſque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum ſe in cognitione & ſcientia collocaret. Non eſt ita: nam & ſolitudinem fugeret, & ſocium ſtudii quæreret: tum docere, tum diſcere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo om-

ne officium, quod ad conjunctionem hominum, & ad ſocietatem tuendam valet, anteponendum eſt illi officio, quod cognitione & ſcientiâ continetur.

XLV. Illud forſitan quærendum ſit; num hæc communitas, quæ maximè eſt apta naturæ, ſit etiam moderationi modeſtiæque ſemper anteponenda. Non placet: ſunt enim quædam ita fœda, partim ita flagitioſa, ut ea, ne conſervandæ quidem patriæ causâ, ſapiens facturus ſit: ea Poſſidonius collegit permulta, ſed ita tetra quædam, ita obſcœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non ſuſcipiet reipublicæ causâ; ne res quidem publica pro ſe ſuſcipi volet. Sed hòc commodiùs ſe res habet, quòd non poteſt accidere tempus, ut interſit reipublicæ quidquam illorum facere ſapientem.

160. Quare hoc quidem effectum ſit; in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum ſocietate: etenim cognitionem prudentiamque ſequitur conſiderata actio: ita fit, ut agere conſideratè pluris ſit, quàm cogitare prudenter. Atque hæc quidem hactenus: patefactus eſt enim locus ipſe, ut non ſit difficile in exquirendo officio, quid cuique ſit præponendum, videre. In ipſa autem communitate ſunt gradus officiorum; ex quibus quid cuique præſtet, in-

telligi possit : ut prima diis immortalibus ; ſecunda patriæ ; tertia parentibus ; deinceps gradatim reliquis debeantur.

161. Quibus ex rebus breviter diſputatis intelligi poteſt, non ſolùm id homines ſolere dubitare, honeſtumne, an turpe sit ; ſed etiam, duobus propositis honestis, utrum honeſtius. Hic locus a Panætio eſt, ut ſupra dixi, prætermiſſus. Sed jam ad reliqua pergamus.

DE OFFICIIS,

LIBER SECUNDUS.

Hoc libro de utili agitur, quæ erat altera pars diſputationis de officiis. Utile autem eſt vel opinatum, quod ab honeſto diſcrepat, vel verum, quod cum honeſto eſt conjunctum, & naturâ confuſum, & totum in virtute a Cicerone conſtituitur. Sed quoniam quæcumque ad vitam hominum tuendam & ad utilitatem noſtram pertinent, aut ſunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non poſſunt; hominesque hominibus plurimùm obeſſe & prodeſſe poſſunt; relictis omnibus, docet, conciliandos eſſe animos hominum, & ad uſus noſtros adjungendos: quod quomodo fieri possit, non in singulis modò hominibus, ſed etiam in multitudine & populo univerſo, fusè demonſtratur; ſed ita, ut omnis amor atque bene-

volentia hominum a virtute & honeſtate arceſſatur, tamquam a juſtitia, ſapientia, liberalitate, fide, humanitate, hoſpitalitate. Ad utilitatem verò quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniæque curatio; quomodo valetudo ſuſtentetur, & pecunia honeſtè quæratur, oſtendit. In comparatione autem utilitatum, quum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, aut commoda corporis inter ſe, aut externa cum externis comparentur, non dubium eſſe pronuntiat, quin major utilitas minori ſit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honeſto deflectatur. ERNESTUS.

I. QUEMADMODUM officia ducerentur ab honeſtate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, ſatis explicatum arbitror libro ſuperiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera perſequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, & ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias: in quo tum quæri dixi, quid

utile, quid inutile; tum ex utilibus quid utilius, aut quid maximè utile. De quibus dicere aggrediar, si pauca priùs de inſtituto, ac de judicio meo dixero.

2. Quamquam enim libri noſtri complures non modò ad legendi, ſed etiam ad ſcribendi ſtudium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibuſdam bonis viris philoſophiæ nomen sit invifum; mirenturque, in ea tantum me operæ & temporis ponere. Ego autem quamdiu reſpublica per eos gerebatur, quibus ſe ipſa commiſerat, omnes meas curas cogitationeſque in eam conferebam: quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque eſſet uſquam consilio, aut auctoritati locus; ſocios denique tuendæ reipublicæ, ſummos viros, amisiſſem; nec me angoribus dedidi, quibus eſſem confectus, nisi iis reſtitiſſem, nec rurſum indignis homine docto voluptatibus.

3. Atque utinam reſpublica ſtetiſſet quo cœperat ſtatu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quàm evertendarum cupidos incidiſſet! primùm enim, ut ſtante republicâ facere ſolebamus, in agendo plus, quàm in ſcribendo, operæ poneremus: deinde ipsis ſcriptis non ea, quæ nunc, ſed actiones noſtras mandaremus, ut ſæpe fecimus. Quum autem reſpublica, in qua omnis mea cura, co-

gitatio, opera poni ſolebat, nulla eſſet omnino, illæ ſcilicet litteræ conticuerunt, forenſes, & ſenatoriæ.

4. Nihil agere autem quum animus non poſſet, in his ſtudiis ab initio verſatus ætatis; exiſtimavi honeſtissimè moleſtias poſſe deponi, si me ad philoſophiam retuliſſem: cui quum multum adoleſcens, diſcendi causâ, temporis tribuiſſem; poſtea quàm honoribus inſervire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi, tantum erat philoſophiæ loci, quantum ſuperfuerat amicorum & reipublicæ temporis. Id autem omne conſumebatur in legendo; ſcribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis hoc tamen boni aſſecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quæ nec ſatis erant nota nostris, & erant cognitione dignissima. Quid eſt enim, per deos! optabilius ſapientiâ? quid præſtantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philoſophi nominantur; nec quidquam aliud eſt philoſophia, si interpretari velis, quàm ſtudium ſapientiæ. Sapientia autem eſt (ut a veteribus philoſophis definitum eſt) rerum divinarum & humanarum, cauſarumque, quibus hæ res continentur, ſcientia; cujus ſtudium qui vituperat, haud ſanè intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet.

6. Nam sive oblectatio quæritur animi, requieſque curarum; quæ conferri cum eorum ſtudiis poteſt, qui ſemper aliquid anquirunt, quod ſpectet & valeat ad bene beatéque vivendum? sive ratio conſtantiæ virtutiſque ducitur; aut hæc ars eſt, aut nulla omnino, per quam eas asſequamur: nullam dicere maximarum rerum artem eſſe, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum eſt parum consideratè loquentium, atque in maximis rebus errantium: si autem eſt aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, quum ab hoc diſcendi genere diſceſſeris? Sed hæc, quum ad philoſophiam cohortamur, accuratiùs diſputari ſolent; quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantùm nobis declarandum fuit, cur orbati reipublicæ muneribus, ad hoc nos ſtudium potissimùm contuliſſemus.

7. Occurritur autem nobis, & quidem a doctis & eruditis, quærentibus, ſatisne conſtanter facere videamur, qui, quum percipi nihil poſſe dicamus, tamen & aliis de rebus diſſerere ſoleamus, & hoc ipſo tempore præcepta officii perſequamur. Quibus vellem ſatis cognita eſſet noſtra ſententia: non enim ſumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid ſequatur: quæ enim eſſet iſta mens, vel quæ vita potiùs, non mor-

dò diſputandi, ſed etiam vivendi ratione ſublatâ? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta eſſe dicunt, sic ab iis diſſentientes, alia probabilia, alia non probabilia eſſe dicimus.

8. Quid eſt igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia videantur, ſequi; quæ contrà, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a ſapientia dissidet plurimùm? contra autem omnia diſputatur a noſtris, quòd hoc ipſum probabile elucere non poſſet, nisi ex utraque parte, cauſarum eſſet facta contentio. Sed hæc explanata ſunt in Academicis noſtris ſatis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philoſophia, Cratippo auctore, verſaris, iis simillimo, qui iſta præclara pepererunt; tamen hæc noſtra, finitima veſtris, ignota eſſe nolui. Sed jam ad inſtituta pergamus.

III. Quinque igitur rationibus propoſitis officii perſequendi, quarum duæ ad decus honeſtatemque pertinent; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi judicium, si quando ea, quæ dixi, pugnare inter ſe viderentur: honeſtatis pars confecta eſt, quam quidem tibi cupio eſſe notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipſum

eſt, quod utile appellatur: in quo lapſa conſuetudo deflexit de via, ſensimque eò deducta eſt, ut honeſtatem ab utilitate ſecernens, & conſtitueret honeſtum eſſe aliquid, quod utile non eſſet; & utile, quod non honeſtum: quâ nulla pernicies major hominum vitæ potuit afferri.

10. Summâ quidem auctoritate philoſophi ſeverè ſanè, atque honeſtè, hæc tria genera confuſa, cogitatione diſtinguunt: quidquid enim juſtum sit, id etiam utile eſſe cenſent; itemque quod honestum, idem juſtum: ex quo efficitur, ut, quidquid honeſtum sit, idem sit utile. Quod qui parum perſpiciunt, hi ſæpe, verſutos homines & callidos admirantes, malitiam, ſapientiam judicant: quorum error eripiendus eſt, opinioque omnis ad eam ſpem traducenda, ut honeſtis consiliis, juſtiſque factis, non fraude & malitiâ, ſe intelligant ea, quæ velint, conſequi poſſe.

11. Quæ ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim ſunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea quæ gignuntur e terra, ut alia ejuſdem generis; partim animalia, quæ habent ſuos impetus, & rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia ſunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur

aliquid ad hominum uſum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur: unum, deorum; alterum, hominum. Deos placatos pietas efficiet, & ſanctitas: proximè autem, & ſecundùm deos, homines hominibus maximè utiles eſſe poſſunt.

12. Earumque item rerum, quæ noceant & obsint, eadem diviſio eſt. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obeſſe plurimùm arbitrantur: ea enim ipſa, quæ inanima diximus, pleraque ſunt hominum operis effecta, quæ nec haberemus, niſi manus & ars acceſſiſſent; nec his sine hominum adminiſtratione uteremur: neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio & conſervatio sine hominum opera ulla eſſe potuiſſet.

13. Jam verò & earum rerum, quibus abundaremus exportatio, & earum, quibus egeremus, invectio, certè nulla eſſet, niſi his muneribus homines fungerentur: eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad uſum noſtrum neceſſarii; nec *ferrum, æs, aurum, argentum effoderentur penitus abdita*, sine hominum labore & manu.

IV. Tecta verò, quibus & frigorum vis pelleretur, & calorum moleſtiæ ſedaren-

tur, unde aut initio generi humano dari potuiſſent, aut poſtea ſubveniri, si aut vi tempeſtatis, aut terræ motu, aut vetuſtate cecidiſſent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didiciſſet? At deductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppoſitas fluctibus, portus manu factos, quæſo, unde sine hominum opera habere poſſemus? ex quibus, multiſque aliis perſpicuum eſt, qui fructus, quæque utilitates ex rebus iis, quæ ſunt inanimæ, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuiſſe. Qui denique ex beſtiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi poſſet? nam & qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua uſum habere poſſemus, homines certè fuerunt; nec hoc tempore sine hominum opera aut paſcere eas, aut domare, aut tueri, aut tempeſtivos fructus ex his capere poſſemus: ab eiſdemque & eæ, quæ nocent, interficiuntur; & quæ uſui poſſunt eſſe, capiuntur.

15. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla eſſe potuiſſet? quis enim ægris ſubveniret, quæ eſſet oblectatio valentium, qui victus, aut cultus, nisi tam multæ nobis artes miniſtrarent? quibus rebus exculta homi-

num vita tantum diſtat a victu & cultu beſtiarum. Urbes verò sine hominum cœtu non potuiſſent nec ædificari, nec frequentari: ex quo leges, moreſque conſtituti; tum juris æqua deſcriptio, certaque vivendi diſciplina: quas res & manſuetudo animorum conſecuta, & verecundia eſt; effectumque, ut eſſet vita munitior; atque ut dando & accipiendo, mutandisque facultatibus & commodis nullâ re egeremus.

V. Longiores hoc loco ſumus, quàm neceſſe eſt. Quis eſt enim, cui non perſpicua sint illa, quæ pluribus verbis a Panætio commemorantur, neminem neque ducem bello, nec principem domi, magnas res & ſalutares sine hominum ſtudiis gerere potuiſſe? Commemorantur ab eo Themiſtocles, Pericles, Cyrus, Ageſilaüs, Alexander, quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuiſſe. Utitur in re non dubia teſtibus non neceſſariis. Atque ut magnas utilitates adipiſcimur conſpiratione hominum atque conſenſu; sic nulla tam deteſtabilis peſtis eſt, quæ non homini ab homine naſcatur. Eſt Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni & copiosi; qui, collectis ceteris causis, eluvionis, peſtilentiæ, vaſtitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis, quarum impetu docet

quædam hominum genera eſſe conſumpta: deinde comparat, quantò plures deleti ſint homines hominum impetu, id eſt, bellis, aut ſeditionibus, quàm omni reliquâ calamitate.

17. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimùm hominibus & proſint, & obſint; primum hoc ſtatuo eſſe virtutis, conciliare animos hominum, & ad uſus ſuos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in uſu & tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis; hominum autem ſtudia ad amplificationem noſtrarum rerum prompta ac parata, virorum præſtantium ſapientiâ & virtute excitantur.

18. Etenim virtus omnis tribus in rebus ferè vertitur; quarum una eſt in perſpiciendo, quid in quaque re verum sincerumque ſit, quid conſentaneum cuique, quid conſequens, ex quo quidque gignatur, quæ cujuſque rei cauſa ſit: alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Græci πάθη nominant, appetitioneſque, quas illi ὁρμὰς, obedientes efficere rationi: tertium, iis, quibuſcum congregamur, uti moderatè, & ſcienter, quorum ſtudiis ea, quæ natura desiderat, expleta, cumulataque habeamus; per eos denique, si quid importetur nobis incommodi,

propulſemus, ulciſcamurque eos, qui nocere nobis conati ſunt, tantâque pœnâ afficiamus, quantam æquitas, humanitasque patitur.

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem aſſequi possimus, ut hominum ſtudia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multò pòſt: ſed pauca antè dicenda ſunt. Magnam vim eſſe in fortuna in utramque partem, vel ſecundas ad res, vel adverſas, quis ignorat? nam & quum proſpero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos; & quum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipſa fortuna ceteros caſus rariores habet, primùm ab inanimis procellas, tempeſtates, naufragia, ruinas, incendia; deinde, a beſtiis ictus, morſus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora.

20. At verò interitus exercituum, ut proximè trium, ſæpe multorum; clades imperatorum, ut nuper ſummi ac singularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas, bene meritorum ſæpe civium expulsiones, calamitates, fugæ: rurſuſque ſecundæ res, honores, imperia, victoriæ, quamquam fortuita ſunt, tamen sine hominum opibus & ſtudiis neutram in partem effici poſſunt. Hoc igitur cognito, dicendum eſt, quonam modo hominum ſtudia ad utilitates noſtras allicere

atque excitare possimus: quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortassis etiam brevior videbitur.

21. Quæcumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honeſtandum, aut benevolentiæ gratiâ faciunt, quum aliqua de cauſa quempiam diligunt; aut honoris, si cujus virtutem ſuſpiciunt, quemque dignum fortunâ quàm amplissimâ putant; aut cui fidem habent, & bene rebus ſuis conſulere arbitrantur; aut cujus opes metuunt; aut contrà, a quibus aliquid exſpectant, ut quum reges populareſve homines largitiones aliquas proponunt; aut poſtremò, pretio ac mercede ducuntur: quæ ſordidissima eſt illa quidem ratio, & inquinatissima, & iis, qui eâ tenentur, & illis, qui ad eam confugere conantur.

22. Malè enim ſe res habet, quum, quod virtute effici debet, id tentatur pecuniâ. Sed quoniam nonnumquam hoc ſubsidium neceſſarium eſt; quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si priùs iis de rebus, quæ virtuti propiores ſunt, dixerimus. Atque etiam ſubjiciunt ſe homines imperio alterius, & poteſtati pluribus de causis: ducuntur enim aut benevolentiâ, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præſtantiâ, aut ſpe, sibi id

utile futurum; aut metu, ne vi parere cogantur; aut ſpe largitionis, promiſſionibuſque capti; aut poſtremò, ut ſæpe in noſtra republica videmus, mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum nec aptius eſt quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quàm diligi; nec alienius, quàm timeri. Præclarè enim Ennius: *Quem metuunt, oderunt: quem quiſque odit, periiſſe expetit.* Multorum autem odiis nullas opes poſſe obsiſtere, si antea fuit ignotum, nuper eſt cognitum. Nec verò hujus tyranni ſolùm, quem armis oppreſſa pertulit civitas, paretque quum maximè mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad peſtem; ſed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud ferè quiſquam interitum similem effugit. Malus enim cuſtos diuturnitatis metus; contráque benevolentia fidelis eſt, vel ad perpetuitatem.

24. Sed iis, qui vi oppreſſos imperio coërcent, sit ſanè adhibenda ſævitia, ut heris in ſamulos, si aliter teneri non poſſunt: qui verò in libera civitate ita ſe inſtruunt, ut metuantur; his nihil eſſe poteſt dementius. Quamvis enim demerſæ sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore

ſuffragiis. Acriores autem morſus ſunt intermiſſæ libertatis, quàm retentæ. Quod igitur latissimè patet, neque ad incolumitatem ſolùm, ſed etiam ad opes & potentiam valet plurimùm, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur: ita facillimè, quæ volumus, & privatis in rebus, & in republica conſequemur: etenim, qui ſe metui volent, a quibus metuentur, eoſdem metuant ipsi, neceſſe eſt.

25. Quid enim cenſemus ſuperiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi ſolitum? qui cultros metuens tonſorios, candente carbone sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixiſſe arbitramur? qui (ut ſcriptum legimus) quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, & eum quidem, ut ſcriptum eſt, compunctum notis Threiciis, deſtricto gladio jubebat anteire; præmittebatque de ſtipatoribus ſuis, qui ſcrutarentur arculas muliebres, &, ne quod in veſtimentis occultaretur telum, exquirerent. O miſerum, qui fideliorem, & barbarum, & ſtigmatiam putaret, quàm conjugem! nec eum fefellit; ab ea enim eſt ipſe, propter pellicatûs ſuſpicionem, interfectus.

26. Nec verò ulla vis imperii tanta eſt,

quæ premente metu, poſsit eſſe diuturna. Teſtis eſt Phalaris, cujus eſt præter ceteros nobilitata crudelitas; qui non ex inſidiis interiit, ut is, quem modò dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noſter: ſed in quem univerſa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique ſe ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios injuſtè imperantes, nonne repentè omnes ferè ſocii deſeruerunt, ſpectatoreſque ſe otioſos præbuerunt Leuctricæ calamitatis?

VIII. Externa libentiùs in tali re, quàm domeſtica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis; bella aut pro ſociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut neceſſarii: regum, populorum, nationum portus erat & refugium ſenatus.

27. Noſtri autem magiſtratus imperatoreſque ex hac una re maximam laudem capere ſtudebant, si provincias, si ſocios æquitate & fide defendiſſent: itaque illud patrocinium orbis terræ veriùs, quàm imperium poterat nominari. Sensim hanc conſuetudinem & diſciplinam jam antea minuebamus; poſt verò Sullæ victoriam penitus amisimus: desitum eſt enim videri quidquam in ſocios iniquum, quum

exſtitiſſet in cives tanta crudelitas. Ergo in illo ſecuta eſt honeſtam cauſam non honeſta victoria: eſt enim auſus dicere, haſtâ positâ, quum bona in foro venderet & bonorum virorum, & locupletum, & certè civium, prædam ſuam ſe vendere.

28. Secutus eſt, qui in cauſa impia, victoria etiam fœdiore, non singulorum civium bona publicaret, ſed univerſas provincias regioneſque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque vexatis & perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, & ex ea urbe triumphari, sine qua numquam noſtri imperatores ex Tranſalpinis bellis triumpharunt: multa præterea commemorarem nefaria in ſocios, si hoc uno ſol quidquam vidisſet indignius. Jure igitur plectimur: nisi enim multorum impunita ſcelera tuliſſemus, numquam ad unum tanta pervenisſet licentia; a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas.

29. Nec verò umquam bellorum civilium ſemen & cauſa deerit, dum homines perditi haſtam illam cruentam & meminerint, & ſperabunt; quam P. Sulla quum vibraſſet, dictatore propinquo ſuo, idem ſexto & tricesimo anno pòſt a ſce-

leratiore haſta non receſſit: alter autem, qui in illa dictatura ſcriba fuerat, in hac fuit quæſtor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propoſitis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modò ſtant & manent, iique ipsi jam extrema ſcelera metuentes; rem verò publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus (redeundum eſt enim ad propoſitum) dum metui, quàm cari eſſe & diligi, maluimus: quæ si populo Romano injuſtè imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perſpicuum sit, benevolentiæ vim eſſe magnam, metûs imbecillam; ſequitur, ut diſſeramus, quibus rebus possimus facillimè eam, quam volumus, adipiſci cum honore & fide caritatem.

30. Sed eâ non pariter omnes egemus. Nam ad cujuſque vitam inſtitutam accommodandum eſt, a multiſne opus sit, an ſatis a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque & primum & maximè neceſſarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, & noſtra mirantium: hæc enim eſt una res prorſus, ut non multum differat inter ſummos & mediocres viros; eaque utriſque eſt propemodum comparanda. Honore, & gloriâ, & benevolentiâ civium fortaſſe non æquè omnes egent; ſed tamen, si cui hæc ſuppetunt,

adjuvant aliquantum, quum ad cetera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitia alio libro dictum eſt, qui inſcribitur Lælius. Nunc dicamus de gloria; quamquam ea quoque de re duo ſunt noſtri libri: ſed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus adminiſtrandis adjuvat plurimùm. Summa igitur & perfecta gloria conſtat ex tribus his: si diligit multitudo; si fidem habet; si cum admiratione quadam honore nos dignos putat. Hæc autem (si eſt simpliciter breviterque dicendum) quibus rebus pariuntur a singulis, eiſdem ferè a multitudine. Sed eſt alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in univerſorum animos tamquam influere possimus.

32. Ac primum de illis tribus, quæ antè dixi benevolentiæ præcepta, videamus; quæ quidem beneficiis capitur maximè: ſecundo autem loco beneficâ voluntate benevolentia movetur, etiam si res fortè non ſuppetit: vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsâ famâ & opinione liberalitatis, beneficentiæ, juſtitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad manſuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipſum, quod honeſtum decorumque dicimus, quia per ſe nobis placet, animosque omnium naturâ & ſpecie ſuâ com-

movet, maximéque quasi perlucet ex iis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes eſſe remur, a natura ipſa diligere cogimur. Atque hæ quidem cauſæ diligendi graviſſimæ: poſſunt enim præterea nonnullæ eſſe leviores.

33. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici poteſt; si exiſtimabimur adepti conjunctam cum juſtitia prudentiam: nam & iis fidem habemus, quos plus intelligere, quàm nos, àrbitramur, quosque & futura proſpicere credimus, & quum res agatur, in diſcrimenque ventum sit, expedire rem, & consilium ex tempore capere poſſe: hanc enim utilem omnes exiſtimant, veramque prudentiam. Juſtis autem & fidis hominibus, id eſt, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque ſuſpicio. Itaque his ſalutem noſtram, his fortunas, his liberos rectiſſimè committi arbitramur.

34. Harum igitur duarum ad fidem faciendam juſtitia plus pollet; quippe quum ea sine prudentia ſatis habeat auctoritatis, prudentia sine juſtitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quò enim quis verſutior & callidior eſt, hòc invisior & ſuſpectior, detractâ opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ juſtitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem

dem virium; juſtitia ſine prudentia multum poterit; ſine juſtitia nihil valebit prudentia.

X. Sed, ne quis ſit admiratus, cur, quum inter omnes philoſophos conſtet, a meque ipſo ſæpe diſputatum ſit, qui unam haberet, omnes habere virtutes; nunc ita ſejungam, quasi poſsit quiſquam, qui non idem prudens ſit, juſtus eſſe: alia eſt illa, quum veritas ipſa limatur in diſputatione, ſubtilitas; alia, quum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus: popularibus enim verbis eſt agendum, & usitatis, quum loquamur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panætius. Sed ad propoſitum revertamur.

36. Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum, honore ab iis digni judicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quæ magna, & præter opinionem ſuam animadverterunt; ſeparatim autem in singulis, si perſpiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos viros ſuſpiciunt, maximiſque efferunt laudibus, in quibus exiſtimant ſe excellentes quaſdam & singulares virtutes per-

ſpicere; deſpiciunt autem eos, & contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant: non enim omnes eos contemnunt, de quibus malè exiſtimant: nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, & ad faciendam injuriam inſtructos, eos contemnunt quidem neutiquam, ſed de his malè exiſtimant. Quamobrem (ut antè dixi) contemnuntur ii, qui nec ſibi, nec alteri, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla induſtria, nulla cura eſt.

37. Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire ceteros virtute putantur, & quum omni carere dedecore, tum verò iis vitiis, quibus alii non facilè poſſunt obsiſtere. Nam & voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi a virtute detorquent; & dolorum quum admoventur faces, præter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissimè permovent: quæ qui in utramque partem excelſo animo magnoque deſpiciunt, quumque aliqua his ampla & honeſta res objecta eſt, totos ad ſe convertit & rapit, tum quis non admiretur ſplendorem pulchritudinemque virtutis?

XI. Ergo & hæc animi deſpicientia admirabilitatem magnam facit; & maximè juſtitia (ex qua una virtute viri boni ap-

pellantur) mirifica quædam res multitudini videtur ; nec injuriâ. Nemo enim juſtus eſſe poteſt, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egeſtatem timet, aut qui ea, quæ ſunt his contraria, æquitati anteponit. Maximéque admirantur eum, qui pecuniâ non movetur ; quod in quo viro perſpectum ſit, hunc igni ſpectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ propoſita ſunt ad gloriam, omnia juſtitia conficit ; & benevolentiam, quòd prodeſſe vult plurimis ; & ob eamdem cauſam, fidem, & admirationem, quòd eas res ſpernit & negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39. Ac meâ quidem ſententiâ omnis ratio atque inſtitutio vitæ adjumenta hominum deſiderat ; in primiſque, ut habeas, quibuſcum poſſis familiares conferre ſermones ; quod eſt difficile, nisi ſpeciem præ te boni-viri feras. Ergo etiam ſolitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio juſtitiæ neceſſaria eſt ; eóque etiam magis, quòd si eam non habebunt, injuſti habebuntur : nullis præſidiis ſepti, multis afficientur injuriis.

40. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendiſque negotiis implicantur, juſtitia ad rem gerendam neceſſaria eſt ; cujus tanta vis eſt, ut ne illi quidem, qui maleficio

& ſcelere paſcuntur, possint sine ulla particula juſtitiæ vivere: nam qui eorum cuipiam, qui unà latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum; ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam diſpertiat, aut occiditur a ſociis, aut relinquitur: quin etiam leges latronum esſe dicuntur, quibus pareant, quas obſervent. Itaque propter æquabilem prædæ partitionem, & Bardylis Illyrius latro, de quo eſt apud Theopompum, magnas opes habuit; & multò majores Viriatus Lusitanus; cui quidem etiam exercitus noſtri imperatoreſque ceſſerunt: quem C. Lælius, is, qui ſapiens uſurpatur, prætor fregit & comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis juſtitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges & judicia, in conſtituta republica fore putamus?

XII. Mihi quidem non apud Medos ſolùm, ut ait Herodotus, ſed etiam apud majores noſtros, juſtitiæ fruendæ causâ videntur olim bene morati reges conſtituti. Nam quum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute præſtantem; qui quum prohiberet injuriâ

tenuiores, æquitate conſtituendâ ſummos cum infimis pari jure retinebat. Eademque conſtituendarum legum fuit cauſa, quæ regum. Jus enim ſemper quæsitum eſt æquabile; neque enim aliter eſſet jus.

42. Id si ab uno juſto, & bono viro conſequebantur, eo erant contenti: quum id minùs contingeret, leges ſunt inventæ, quæ cum omnibus ſemper unâ atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perſpicuum eſt, eos ad imperandum deligi ſolitos, quorum de juſtitia magna eſſet opinio multitudinis. Adjuncto verò, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non poſſe conſequi ſe arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda & retinenda juſtitia eſt, tum ipſa propter ſeſe; nam aliter juſtitia non eſſet; tum propter amplificationem honoris & gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ ſolùm ratio eſt, ſed etiam collocandæ, quæ perpetuos ſumptus ſuppeditet, nec ſolùm neceſſarios, ſed etiam liberales; sic gloria & quærenda, & collocanda ratione eſt.

43. Quamquam præclarè Socrates, hanc viam ad gloriam proximam & quasi compendiariam dicebat eſſe, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis eſſet. Quòd si qui simulatione, & inani oſtentatione, & ficto non modò ſermone, ſed

etiam vultu, ſtabilem ſe gloriam conſequi poſſe rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit atque etiam propagatur; ficta omnia celeriter, tamquam floſculi, decidunt; nec ſimulatum poteſt quidquam eſſe diuturnum. Teſtes ſunt permulti in utramque partem; ſed brevitatis causâ, familiâ erimus contenti unâ. Tib. enim Gracchus, P. filius, tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit. At ejus filii, nec vivi probabantur bonis, & mortui numerum obtinent jure cæſorum.

XIII. Qui igitur adipiſci veram gloriam volet, juſtitiæ fungatur officiis: ea quæ eſſent, dictum eſt libro ſuperiore. Sed, ut facillimè, quales ſimus, tales eſſe videamur, etsi in eo ipſo vis maxima eſt, ut ſimus ii, qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda ſunt. Nam ſi quis ab ineunte ætate habet cauſam celebritatis & nominis, aut a patre acceptam (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigiſſe) aut aliquo caſu, atque fortunâ; in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, anquiritur; & tamquam in clariſſima luce verſetur, ita nullum obſcurum poteſt nec dictum ejus eſſe, nec factum. Quorum autem prima ætas propter humilitatem & obſcuritatem in hominum ignora-

tione verſatur; hi ſimul ac juvenes eſſe cœperunt, magna ſpectare, & ad ea rectis ſtudiis debent contendere: quod eò firmiore animo facient, quia non modò non invidetur illi ætati, verùm etiam favetur.

45. Prima igitur eſt adoleſcenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari poteſt; in qua multi apud majores noſtros exſtiterunt: ſemper enim ferè bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars ſceleris nimium habuit; altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, quum te Pompeius alæ alteri præfeciſſet, magnam laudem a ſummo viro, & ab exercitu conſequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem hæc oratio ſuſcepta non de te eſt, ſed de genere toto: quamobrem ad ea, quæ reſtant, pergamus.

46. Ut igitur in reliquis rebus multò majora ſunt opera animi, quàm corporis; sic hæ res, quas perſequimur ingenio ac ratione, gratiores ſunt, quàm illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiſcitur a modeſtia, tum pietate in parentes, tum in ſuos benevolentia. Facillimè autem, & in optimam partem cognoſcuntur adoleſcentes, qui ſe ad claros &

ſapientes viros, bene conſulentes reipublicæ, contulerunt; quibuſcum si frequentes ſunt, opinionem afferunt populo, eorum fore ſe similes, quos sibi ipsi delegerunt ad imitandum.

47. P. Rutilii adoleſcentiam ad opinionem & innocentiæ, & juris ſcientiæ, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Craſſus, quum eſſet admodum adoleſcens, non aliunde mutuatus eſt, ſed sibi ipſe peperit maximam laudem ex illa accuſatione nobili & glorioſa; &, quâ ætate qui exercentur, laude affici ſolent (ut de Demoſthene accepimus) eâ ætate L. Craſſus oſtendit, id ſe in foro optimè jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed quum duplex ratio sit orationis, quarum in altera ſermo sit; in altera contentio; non eſt id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam: ea eſt enim, quam eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu eſt, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitaſque ſermonis. Exſtant epiſtolæ, & Philippi ad Alexandrum, & Antipatri ad Caſſandrum, & Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus) quibus præcipiunt, ut oratione benignâ multitudinis animos ad benevolentiam alli-

ciant, militeſque blandè appellando deliniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea ſæpe univerſam excitat. Magna eſt enim admiratio copiosè ſapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam, & ſapere plus, quàm ceteros, arbitrantur. Si verò ineſt in oratione miſta modeſtiæ gravitas, nil admirabilius fieri poteſt; eóque magis, si ea ſint in adoleſcente.

49. Sed, quum sint plurima cauſarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in noſtra republica adoleſcentes & apud judices, & apud ſenatum dicendo laudem aſſecuti sint, maxima eſt admiratio in judiciis; quorum ratio duplex eſt: nam ex accuſatione & defensione conſtat; quarum etsi laudabilior eſt defensio, tamen etiam accuſatio probata perſæpe eſt. Dixi paulò antè de Craſſo: idem fecit adoleſcens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accuſatio illuſtravit, quum ſeditioſum & inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit.

50. Sed hoc quidem non eſt ſæpe faciendum, nec umquam nisi aut reipublicæ causâ, ut ii, quos antè dixi; aut ulciſcendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis; pro Sardis, Julius: in accuſando etiam M'. Aquilio L. Fufii cognita induſtria eſt. Semel igitur, aut non

ſæpe certè : sin erit, cui faciendum ſit ſæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulciſci ſæpius, non eſt reprehendendum; modus tamen adsit: duri enim hominis, vel potiùs vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis: id quum periculoſum ipsi eſt, tum etiam ſordidum ad famam, committere, ut accuſator nominetur; quod contigit M. Bruto, ſummo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit.

51. Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum eſt, ne quem umquam innocentem judicio capitis arceſſas; id enim sine ſcelere fieri nullo pacto poteſt. Nam quid eſt tam inhumanum, quàm eloquentiam, a natura ad ſalutem hominum, & ad conſervationem datam, ad bonorum peſtem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum eſt, ita habendum eſt religioni, nocentem aliquando, modò ne nefarium impiumque, defendere: vult hoc multitudo, patitur conſuetudo, fert etiam humanitas. Judicis eſt, ſemper in causis verum ſequi; patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minùs sit verum, defendere: quod ſcribere (præſertim quum de philoſophia ſcriberem) non auderem, nisi idem placeret graviſſimo Stoicorum Panætio. Maximè autem & gloria paritur & gratia defen-

ſionibus; eóque major, si quando accidit, ut ei ſubveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos & ſæpe aliàs, & adoleſcentes, contra L. Sullæ dominantis opes pro S. Roſcio Amerino fecimus; quæ, ut ſcis, exſtat oratio.

XV. Sed expositis adoleſcentium officiis, quæ valeant ad gloriam adipiſcendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum eſt; cujus eſt ratio duplex: nam aut operâ benignè fit indigentibus, aut pecuniâ: facilior eſt hæc poſterior, locupleti præſertim; ſed illa lautior ac ſplendidior, & viro forti claroque dignior: quamquam enim in utroque ineſt gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur; largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipſum benignitatis exhaurit: ita benignitate benignitas tollitur; quâ quò in plures uſus sis, eò minùs in multos uti possis.

53. At qui operâ, id eſt, virtute & induſtriâ benefici & liberales erunt, primùm quò pluribus profuerint, eò plures ad benignè faciendum adjutores habebunt: deinde conſuetudine beneficentiæ paratiores erunt, & tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Præclarè epiſtolâ quadam Alexandrum filium Philippus accuſat, quòd largitione

benevolentiam Macedonum conſectetur. *Quæ te, malum,* inquit, *ratio in iſtam ſpem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecuniâ corrupiſſes? An tu id agis, ut Macedones non te regem ſuum, ſed miniſtrum & præbitorem ſperent fore?* Bene miniſtrum & præbitorem, quia ſordidum regi; meliùs etiam, quòd largitionem, corruptelam eſſe dixit: fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem ſemper exſpectandum paratior. Hoc ille filio: ſed præceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium eſt, quin illa benignitas, quæ conſtat ex opera & induſtria, & honeſtior sit, & latiùs pateat, & possit prodeſſe pluribus.

54. Nonnumquam tamen eſt largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum eſt; & ſæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, ſed diligenter, atque moderatè: multi enim patrimonia effuderunt, inconſultè largiendo. Quid autem eſt ſtultius, quàm quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam ſequuntur largitionem rapinæ: quum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur: ita, quum benevolentiæ comparandæ causâ benefici eſſe velint; non tanta ſtudia aſſequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt.

55. Quamobrem nec ita claudenda eſt res familiaris, ut eam benignitas aperire non poſſit; nec ita reſeranda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur, iſque referatur ad facultates. Omnino meminiſſe debemus id, quod a noſtris hominibus ſæpiſſime uſurpatum, jam in proverbii conſuetudinem venit, largitionem fundum non habere: etenim quis poteſt modus eſſe, quum & idem qui conſuerunt, & idem illud alii desiderent.

XVI. Omnino duo ſunt genera largorum, quorum alteri prodigi; alteri liberales. Prodigi, qui epulis, & viſcerationibus, & gladiatoriis muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi: liberales autem, qui ſuis facultatibus aut captos a prædonibus redimunt, aut æs alienum ſuſcipiunt amicorum, aut in filiarum collocationem adjuvant, aut opitulantur in re vel quærenda, vel augenda.

56. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophraſto, in eo libro, quem de divitiis ſcripsit, in quo multa præclarè; illud abſurdè. Eſt enim multus in laudanda magnificentia & apparatione popularium munerum; taliumque ſumptuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi

autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca poſui, multò etiam & major videtur & certior. Quantò Ariſtoteles graviùs & veriùs nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deliniendam: at ii, qui ab hoſte obsidentur, si emere aquæ ſextarium minà cogantur, hoc primò incredibile nobis videri, omneſque mirari; ſed, quum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis, infinitiſque ſumptibus, nihil nos magnopere mirari; quum præſertim nec necessitati ſubveniatur, nec dignitas augeatur; ipſaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque: in quo tamen ipſo unà cum ſatietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, & mulierculis, & ſervis, & ſervorum simillimis liberis, eſſe grata; gravi verò homini, & ea quæ fiunt, judicio certo ponderanti, probari poſſe nullo modo.

57. Quamquam intelligo, in noſtra civitate inveteraſſe jam a bonis temporibus, ut ſplendor ædilitatum ab optimis viris poſtuletur. Itaque & P. Craſſus quum cognomine dives, tum copiis, functus eſt ædilitio maximo munere; & paulò poſt L. Craſſus cum omnium hominum mode-

ratiſsimo, Q. Mucio, magnificentiſsimâ ædilitate functus eſt: deinde C. Claudius, C. filius; multi poſt, Luculli, Hortenſius, Silanus: omnes autem P. Lentulus, me conſule, vicit ſuperiores: hunc eſt Scaurus imitatus. Magnificentiſsima verò noſtri Pompeii munera ſecundo conſulatu; in quibus omnibus quid mihi placeat, vides.

XVII. Vitanda tamen eſt ſuſpicio avaritiæ. Nam Mamerco, homini divitiſsimo, prætermiſsio ædilitatis conſulatûs repulſam attulit. Quare &, si poſtulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum eſt, modò pro facultatibus, nos ipsi ut fecimus; &, si quando aliqua res major atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oreſti nuper prandia in ſemitis decumæ nomine magno honori fuerunt. Ne Marco quidem Sejo vitio datum eſt, quòd in caritate aſſe modium populo dedit: magnâ enim ſe & inveteratâ invidiâ, nec turpi jacturâ, quando erat ædilis, nec maximâ liberavit. Sed honori ſummo nuper noſtro Miloni fuit, quòd gladiatoribus emptis reipublicæ causâ, quæ ſalute noſtrâ continebatur, omnes P. Clodii conatus furoreſque compreſsit. Cauſa igitur largitionis eſt, si aut neceſſe eſt, aut utile. . . . .

59. In his autem ipsis mediocritatis regula optima eſt. L. quidem Philippus, Q. filius, magno vir ingenio, in primisque clarus, gloriari ſolebat, ſe sine ullo munere adeptum eſſe omnia, quæ haberentur ampliſsima: dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodam modo gloriari: nam pro amplitudine honorum, quos cunctis ſuffragiis adepti ſumus noſtro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modò nominavi, ſanè exiguus ſumptus ædilitatis fuit.

60. Atque etiam illæ impenſæ meliores ſunt, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quæ ad uſum reipublicæ pertinent: quamquam quod præſens tamquam in manum datur, jucundius eſt; tamen hæc in poſterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundiùs reprehendo, propter Pompeium: ſed doctiſsimi non probant, ut & hic ipſe Panætius, quem multum in his libris ſecutus ſum, non interpretatus; & Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Græciæ, vituperabat, quòd tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de republica ſcripsi, diligenter eſt diſputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere, vitioſa eſt; temporibus, neceſſaria; & tum ipſa & ad facultates

accommodanda, & mediocritate moderanda eſt.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiſcitur, non uno modo in diſparibus cauſis affecti eſſe debemus.

62. Alia cauſa eſt ejus, qui calamitate premitur, & ejus, qui res meliores quærit, nullis ſuis rebus adversis. Propensior benignitas eſſe debebit in calamitoſos, nisi fortè erunt digni calamitate. In iis tamen, qui ſe adjuvari volent, non ut ne affligantur, ſed ut altiorem gradum adſcendant, reſtricti omnino eſſe nullo modo debemus; ſed in deligendis idoneis judicium & diligentiam adhibere: nam præclarè Ennius:

Benefacta malè locata, malefacta arbitror.

63. Quod autem tributum eſt bono viro & grato, in eo quum ex ipſo fructus eſt, tum etiam ex ceteris: temeritate enim remotâ, gratissima eſt liberalitas; eóque eam ſtudiosiùs plerique laudant, quòd ſummi cujuſque bonitas commune perfugium eſt omnium. Danda igitur opera eſt, ut his beneficiis quàm plurimos afficiamus, quorum memoria liberis poſteriſque prodatur, ut iis ingratis eſſe non liceat: omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deter-

renda liberalitate ſibi etiam fieri; eumque, qui faciat, communem hoſtem tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis eſt, redimi e ſervitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem vulgò ſolitum fieri ab ordine noſtro in oratione Crassi ſcriptum copiosè videmus. Hanc ergo conſuetudinem benignitatis largitioni munerum longè antepono: hæc eſt gravium hominum, atque magnorum; illa quasi aſſentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium.

64. Conveniet autem quum in dando munificum eſſe, tum in exigendo non acerbum; in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus & confiniis, æquum & facilem; multa multis de jure ſuo cedentem; a litibus verò, quantum liceat, & neſcio an paulò plus etiam, quàm liceat, abhorrentem. Eſt enim non modò liberale, paulùm nonnumquam de ſuo jure decedere, ſed interdum etiam fructuoſum. Habenda autem eſt ratio rei familiaris, quam quidem dilabi ſinere, flagitioſum eſt; ſed ita, ut illiberalitatis avaritiæque abſit ſuſpicio. Poſſe enim liberalitate uti, non ſpoliantem ſe patrimonio, nimirum is eſt pecuniæ fructus maximus. Rectè etiam a Theophraſto eſt laudata hoſpita-

litas: eſt enim (ut mihi quidem videtur) valde decorum, patere domos hominum illuſtrium illuſtribus hoſpitibus; idque etiam reipublicæ eſt ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe noſtra non egere. Eſt autem etiam vehementer utile iis, qui honeſtè poſſe multum volunt, per hoſpites apud externos populos valere opibus & gratiâ. Theophraſtus quidem ſcribit, Cimonem Athenis etiam in ſuos curiales Laciadas hoſpitalem fuiſſe; ita enim inſtituiſſe, & villicis imperaviſſe, ut omnia præberentur, quicumque Laciades in villam ſuam devertiſſet. . . . . :

XIX. Quæ autem operâ, non largitione, beneficia dantur, hæc tum in univerſam rempublicam, tum in ſingulos cives conferuntur: nam in jure cavere, conſilio juvare, atque hoc ſcientiæ genere prodeſſe quàm plurimis, vehementer & ad opes augendas pertinet, & ad gratiam. Itaque quum multa præclara majorum, tum quòd optimè conſtituti juris civilis ſummo ſemper in honore fuit cognitio atque interpretatio; quam quidem ante hanc confuſionem temporum in poſſeſſione ſua principes retinuerunt; nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus ſcientiæ ſplendor deletus eſt; id-

que eò indignius, quòd eo tempore hoc contigit, quum is eſſet, qui omnes ſuperiores, quibus honore par eſſet, ſcientiâ facilè viciſſet. Hæc igitur opera, grata multis, & ad beneficiis obſtringendos homines accommodata.

66. Atque huic arti finitima eſt dicendi gravior facultas, & gratior, & ornatior. Quid enim eloquentiâ præſtabilius, vel admiratione audientium, vel ſpe indigentium, vel eorum, qui defenſi ſunt, gratiâ? huic quoque ergo a majoribus noſtris eſt in toga dignitatis principatus datus. Diſerti igitur hominis, & facilè laborantis, quodque in patriis eſt moribus, multorum cauſas, & non gravatè, & gratuitò defendentis, beneficia & patrocinia latè patent.

67. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermiſsionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipſo aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quàm in paucis ſpes, quantò in paucioribus facultas, quàm in multis ſit audacia. Quum autem omnes non poſſint, ne multi quidem, aut juriſperiti eſſe, aut diſerti, licet tamen operâ prodeſſe multis, beneficia petentem, commendantem judicibus & magiſtratibus,

vigilantem pro re alterius, eos ipſos, qui aut conſuluntur, aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratiæ conſequuntur, latiſſiméque eorum manat induſtria.

68. Jam illud non ſunt admonendi (eſt enim in promptu) ut animum advertant, quum juvare alios velint, ne quos offendant: ſæpe enim aut eos lædunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit: si imprudentes, negligentiæ eſt; si ſcientes, temeritatis. Utendum etiam excuſatione adverſus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, neceſſe fuerit, nec aliter facere potueris: ceteriſque operis & officiis erit, quod violatum eſt, compenſandum.

XX. Sed quum in hominibus juvandis aut mores ſpectari, aut fortuna ſoleat; dictu quidem eſt proclive, itáque vulgò loquuntur, ſe in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam ſequi; honeſta oratio eſt: ſed quis eſt tandem, qui inopis & optimi viri cauſæ non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati & potentis? a quo enim expeditior & celerior remuneratio fore videtur, in eum ferè eſt voluntas noſtra propensior. Sed animadvertendum eſt diligentiùs, quæ natura rerum sit: nimirum enim inops ille

ſi bonus eſt vir, etiam ſi referre gratiam non poteſt, habere certè poteſt. Commodè autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidiſſe; qui reddiderit, non habere: gratiam autem & qui retulerit, habere; & qui habeat, retuliſſe.*

70. At, qui ſe locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt: quin etiam beneficium ſe dediſſe arbitrantur, quum ipſi quamvis magnum aliquod acceperint; atque etiam a ſe aut poſtulari, aut exſpectari aliquid ſuſpicantur: patrocinio verò ſe uſos, & clientes appellari, mortis inſtar putant. At verò iſte tenuis, quum, quidquid factum ſit, ſe ſpectatum, non fortunam putet, non modò illi, qui eſt meritus, ſed etiam illis, a quibus exſpectat (eget enim multis) gratum ſe videri ſtudet: neque verò verbis auget ſuum munus, ſi quo fortè fungitur, ſed etiam extenuat. Videndumque illud eſt, quòd ſi opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut fortè in liberis ejus, manet gratia: ſin autem inopem, probum tamen & modeſtum; omnes non improbi humiles (quæ magna in populo multitudo eſt) præſidium ſibi paratum vident. Quamobrem meliùs apud bonos, quàm apud fortunatos, beneficium collocari puto.

71. Danda omnino opera eſt, ut omni generi ſatisfacere poſſimus: ſed si res in contentionem veniet, nimirum Themiſtocles eſt auctor adhibendus; qui quum conſuleretur, utrùm bono viro pauperi, an minùs probato diviti filiam collocaret: *Ego verò*, inquit, *malo virum, qui pecuniâ egeat, quàm pecuniam, quæ viro.* Sed corrupti mores depravatique ſunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque noſtrûm pertinet? Illum fortaſſe adjuvat, qui habet; ne id quidem ſemper: ſed fac juvare: utentior ſanè ſit: honeſtior verò quomodo? Quòd si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ quò minùs juvetur, modò ne adjuvent; ſitque omne judicium, non quàm locuples, ſed qualis quiſque ſit. Extremum autem præceptum in beneficiis, operaque danda eſt, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid per injuriam; fundamentum enim perpetuæ commendationis, & famæ, eſt juſtitia, sine qua nihil poteſt eſſe laudabile.

XXI. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum eſt, quæ ad singulos ſpectant; deinceps de iis, quæ ad univerſos, quæque ad rempublicam pertinent, diſputandum eſt. Eorum autem ipſorum partim ejuſmodi ſunt, ut ad uni-

verſos cives pertineant, partim ſingulos ut attingant, quæ ſunt etiam gratiora. Danda eſt opera omnino, ſi possit, utriſque, nec minùs, ut etiam ſingulis conſulatur; ſed ita, ut ea res aut prosit, aut certè non obsit reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, & reipublicæ tolerabilis, & plebi neceſſaria; ergo & civibus, & reipublicæ ſalutaris.

73. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam adminiſtrabit, ut ſuum quiſque teneat, neque de bonis privatorum publicè deminutio fiat: perniciosè enim Philippus in tribunatu, quum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facilè paſſus eſt, & in eo vehementer ſe moderatum præbuit; ſed quum in agendo multa populariter, tum illud malè, *non eſſe in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, & ad æquationem bonorum pertinens; quâ peſte quæ poteſt eſſe major? Hanc enim ob cauſam maximè, ut ſua tenerent, reſpublicæ civitateſque conſtitutæ ſunt. Nam etsi duce naturâ congregabantur homines, tamen ſpe cuſtodiæ rerum ſuarum, urbium præsidia quærebant.

74. Danda etiam opera eſt, ne (quod apud

apud majores noſtros ſæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, aſſiduitatemque bellorum) tributum ſit conferendum; idque ne eveniat, multò antè erit providendum: ſin qua neceſſitas hujus muneris alicui reipublicæ obvenerit (malo enim, quàm noſtræ ominari; neque tamen de noſtra, ſed de omni republica diſputo) danda erit opera, ut omnes intelligant (ſi ſalvi eſſe velint) neceſſitati eſſe parendum: atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, conſulere debebunt, ut earum rerum copia ſit, quæ ſunt neceſſariæ: quarum qualis comparatio fieri ſoleat & debeat, non eſt neceſſe diſputare; eſt enim in promptu: tantùm locus attingendus fuit.

75. Caput autem eſt in omni procuratione negotii & muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam minima ſuſpicio. Utinam, inquit, C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reſervaſſet, & tum eſſem natus, si quando Romani dona accipere cœpiſſent! non eſſem paſſus diutiùs eos imperare. Næ illi multa ſecula exſpectanda fuerunt: modò enim hoc malum in hanc rempublicam invasit: itaque facilè patior tunc potiùs Pontium fuiſſe, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum & decem anni ſunt, quum

de pecuniis repetundis a L. Piſone lata eſt lex, nulla antea quum fuiſſet. At verò poſtea tot leges, & proximæ quæque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum: tanta, ſublatis legibus & judiciis, expilatio direptioque ſociorum, ut imbecillitate aliorum, non noſtrâ virtute valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quòd fuerit abſtinens. Quidni laudet? ſed in illo alia majora. Laus enim abſtinentiæ, non hominis eſt ſolùm; ſed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gazâ, quæ fuit maxima, potitus eſt Paulus: tantum in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum: at hic nihil in domum ſuam præter memoriam nominis ſempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilò locupletior Carthagine eversâ. Quid? qui ejus collega in cenſura fuit L. Mummius, numquid copioſior, quum copioſiſſimam urbem funditus ſuſtuliſſet? Italiam ornare, quàm domum ſuam, maluit: quamquam Italiâ ornatâ, domus ipſa mihi videtur ornatior.

77. Nullum igitur vitium tetrius (ut eò, unde digreſſa eſt, referat ſe ora-

tio) quàm avaritia, præſertim in principibus rempublicam gubernantibus: habere enim quæſtui rempublicam non modò turpe eſt, ſed ſceleratum etiam & nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculum edidit, Spartam nullâ re aliâ, nisi avaritiâ perituram, id videtur non ſolùm Lacedæmoniis, ſed & omnibus opulentis populis prædixiſſe. Nullâ autem re conciliare faciliùs benevolentiam multitudinis poſſunt ii, qui reipublicæ præſunt, quàm abſtinentiâ & continentiâ.

78. Qui verò ſe populares volunt, ob eamque cauſam aut agrariam rem tentant, ut poſſeſſores ſuis ſedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ; concordiam primùm, quæ eſſe non poteſt, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ; deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere ſuum cuique non licet: id enim eſt proprium (ut ſuprà dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera & non ſollicita ſuæ rei cujuſque cuſtodia.

79. Atque in hac pernicie reipublicæ ne illam quidem conſequuntur, quam putant, gratiam: nam cui res erepta eſt, eſt inimicus; cui data, etiam diſsimulat

ſe accipere voluiſſe; & maximè in pecuniis creditis occultat ſuum gaudium, ne videatur non fuiſſe ſolvendo. At verò ille, qui accipit injuriam, & meminit, & præ ſe fert dolorem ſuum; nec, si plures ſunt ii, quibus improbè datum eſt, quàm illi, quibus injuſtè ademptum eſt, idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judicantur, ſed pondere. Quam autem habet æquitatem, ut agrum multis annis, aut etiam ſeculis antè poſſeſſum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit, amittat?

XXIII. Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii Lyſandrum ephorum expulerunt: Agin regem (quod numquam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantæ diſcordiæ ſecutæ ſunt, ut & tyranni exsiſterent, & optimates exterminarentur, & præclarissimè conſtituta reſpublica dilaberetur. Nec verò ſolùm ipſa cecidit, ſed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ a Lacedæmoniis profectæ, manarunt latiùs. Quid? noſtros Gracchos, Tib. Gracchi, ſummi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ contentiones perdiderunt?

81. At verò Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, quum ejus civitas quinqua-

ginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandeſtino introitu urbe eſt potitus. Quumque tyrannum Nicoclem improvisò oppressiſſet, ſexcentos exſules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, reſtituit, remque publicam adventu ſuo liberavit. Sed quum magnam animadverteret in bonis & posſessionibus difficultatem, quòd & eos, quos ipſe reſtituerat, quorum bona alii poſſederant, egere iniquissimum arbitrabatur, & quinquaginta annorum poſſessiones moveri non nimis æquum putabat, propterea quòd tam longo ſpatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine injuria; judicavit, neque illis adimi, neque his non ſatisfieri, quorum illa fuerant, oportere.

82. Quum igitur ſtatuiſſet, opus eſſe ad eam rem conſtituendam pecuniâ, Alexandriam ſe proficiſci velle dixit, remque integram ad reditum ſuum jussit esſe; iſque celeriter ad Ptolemæum, ſuum hoſpitem, venit, qui tum regnabat alter poſt Alexandriam conditam: cui quum expoſuiſſet, patriam ſe liberare velle, cauſamque docuiſſet; a rege opulento vir ſummus facilè impetravit, ut grandi pecuniâ adjuvaretur. Quam quum Sicyo-

nem attuliſſet, adhibuit ſibi in conſilium quindecim principes, cum quibus cauſas cognovit & eorum, qui aliena tenebant, & eorum, qui ſua amiſerant: perfecitque æſtimandis poſſeſſionibus, ut perſuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, poſſeſſionibus cederent; aliis, ut commodiùs putarent, numerari ſibi quod tanti eſſet, quàm ſuum recuperare. Ita perfectum eſt, ut omnes concordiâ conſtitutâ ſine querela diſcederent.

83. O virum magnum, dignumque, qui in noſtra republica natus eſſet! Sic par eſt agere cum civibus, non (ut bis jam vidimus) haſtam in foro ponere, & bona civium voci ſubjicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit ſapientis & præſtantis viri) omnibus conſulendum putavit; eaque eſt ſumma ratio & ſapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, quum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid eſt aliud, aliis ſua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ verò novæ quid habent argumenti, niſi ut emas meâ pecuniâ fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem ne ſit æs alienum,

quod reipublicæ noceat, providendum eſt; quod multis rationibus caveri poteſt; non, ſi fuerit, ut locupletes ſuum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementiùs rempublicam continet, quàm fides; quæ eſſe nulla poteſt, niſi erit neceſſaria ſolutio rerum creditarum. Numquam vehementiùs actum eſt, quàm me conſule, ne ſolveretur. Armis & caſtris tentata res eſt ab omni genere hominum, & ordine; quibus ſic reſtiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur: numquam nec majus æs aliénum fuit; nec meliùs, nec faciliùs diſſolutum eſt: fraudandi enim ſpe ſublatâ, ſolvendi neceſſitas conſecuta eſt. At verò hic noſter victor, tunc quidem victus, quæ cogitarat, tum ea perfecit, quum ejus jam nihil intereſſet: tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipſum eum delectaret, peccare, etiam ſi cauſa non eſſet.

85. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ij, qui rempublicam tuebuntur; in primiſque operam dabunt, ut juris & judiciorum æquitate ſuum quiſque teneat; & neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad ſua vel tenenda, vel recuperanda obſit invi-

dia : præterea quibuſcumque rebus vel bello, vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum ſunt : hæc apud majores noſtros factitata : hæc genera officiorum qui perſequuntur, cum ſumma utilitate reipublicæ magnam ipſi adipiscentur & gratiam, & gloriam.

86. In his autem utilitatum præceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper eſt mortuus, duo præterita cenſet eſſe a Panætio, valetudinis curationem, & pecuniæ : quas res a ſummo philoſopho præteritas arbitror, quòd eſſent faciles : ſunt certè utiles. Sed valetudo ſuſtentatur notitiâ ſui corporis ; & obſervatione, quæ res aut prodeſſe ſoleant, aut obeſſe ; & continentiâ in victu omni atque cultu, corporis tuendi causâ ; & prætermittendis voluptatibus ; poſtremò arte eorum, quorum ad ſcientiam hæc pertinent.

87. Res autem familiaris quæri debet iis rebus, a quibus abeſt turpitudo ; conſervari autem diligentiâ & parcimoniâ ; iiſdem etiam rebus augeri : has res commodissimè Xenophon Socraticus perſecutus eſt in eo libro, qui Œconomicus inſcribitur ; quem nos iſtâ ferè ætate quum eſſemus, quâ es tu nunc, e Græco in Latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus a Panætio prætermiſſus, ſæpe eſt neceſſaria. Nam & corporis commoda cum externis, & externa cum corporis, & ipſa inter ſe corporis, & externa cum externis comparari ſolent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur: Valere ut malis, quàm dives eſſe. Cum corporis, externa, hoc modo: Dives eſſe potius quàm maximis corporis viribus. Ipſa inter ſe corporis sic: ut Bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis.

89. Ex quo genere comparationis illud eſt Catonis ſenis; a quo quum quæreretur, quid maximè in re familiari expediret, reſpondit, Bene paſcere. Quid ſecundum? Satis bene paſcere. Quid tertium? Malè paſcere. Quid quartum? Arare. Et, quum ille, qui quæſierat, dixiſſet, Quid fœnerari? Tum Cato, Quid hominem, inquit, occidere? Ex quo, & multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri ſolere, rectéque hoc adjunctum eſſe quartum exquirendorum officiorum genus.

Sed toto hoc de genere, de quæ-

renda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodiùs a quibuſdam optimis viris ad medium Janum ſedentibus, quàm ab ullis philoſophis ulla in ſchola diſputatur. Sunt tamen ea cognoſcenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro diſputatum eſt. Reliqua deinceps perſequemur.

DE OFFICIIS,

LIBER TERTIUS.

Hic liber de comparatione honeſtatis & utilitatis agit, quæ erat tertia propoſitæ diſputationis pars. Negat Cicero aut dubitandum eſſe, aut umquam dubitari, utrùm id, quod utile videatur, honeſto ſit anteponendum; ſed tempora incidere, quibus quod turpe haberi ſoleat, honeſtum videatur: tamquam, quum turpe ſit occidere aliquem, ſi tyrannus occidatur, non modò non turpe, ſed etiam glorioſum videri; in quo non anteponatur utile honeſto, ſed honeſtas utilitatem ſequatur. Itaque, ut ſine ullo errore dijudicari poſſit, ſi quando cum illo, quod honeſtum intelligitur, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quamdam conſtituit, e Stoicorum diſciplina, quam ſi quis in comparatione rerum ſequatur,

L vj

numquam ab officio recedat. Ea hæc eſt : Detrahere aliquid alteri , & alterius incommodo ſuum augere , eſt contra naturam : pro multorum autem incolumitate & ſalute labores & moleſtias ſuſcipere, ſecundùm naturam eſt. Hanc legem qui ſervaverit , numquam aberrabit , neque aut temporibus perturbabitur , aut Jure Civili , quo quæ conceduntur , turpia quidem pleriſque non videntur , ſed ſunt tamen ſæpiſſime , quum formulæ conſtitutæ , hoc eſt , legi naturæ repugnant. Ex hac formula deinde multas quæſtiones propoſitas , quibus officium ex temporibus exquiritur , explicat. ERNESTUS.

I. PUBLIUM Scipionem , Marce fili , eum , qui primus Africanus appellatus eſt , dicere ſolitum ſcripſit Cato , qui fuit ferè ejus æqualis , *Numquam ſe minùs otioſum eſſe , quam quum otioſus ; nec minùs ſolum , quàm quum ſolus eſſet.* Magnifica verò vox , & magno viro , ac ſapiente digna , quæ declarat , illum & in otio de

negotiis cogitare, & in ſolitudine ſecum loqui ſolitum; ut neque ceſſaret umquam, & interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium & ſolitudo. Vellem nobis hoc idem verè dicere liceret: ſed si minùs imitatione tantam ingenii præſtantiam conſequi poſſumus, voluntate certè proximè accedimus: nam & a republica, forenſibuſque negotiis; armis impiis, vique prohibiti, otium perſequimur; & ob eam cauſam, urbe relictâ, rura peragrantes, ſæpe ſoli ſumus.

2. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc ſolitudo cum illa comparanda eſt. Ille enim requieſcens a reipublicæ pulcherrimis muneribus otium ſibi ſumebat aliquando, & a cœtu hominum, frequentiaque interdum, tamquam in portum ſe in ſolitudinem recipiebat: noſtrum autem otium negotii inopiâ, non requieſcendi ſtudio, conſtitutum eſt: exſtincto enim ſenatu, deletiſque judiciis, quid eſt, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere poſſimus?

3. Ita qui in maxima celebritate, atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conſpectum ſceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, & ſæpe ſoli ſumus. Sed

quia ſic ab hominibus doctis accepimus; non ſolùm ex malis eligere minima oportere, ſed etiam excerpere ex his ipsis, si quid ineſſet boni; propterea & otio fruor non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperiſſet otium civitati; nec eam ſolitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas.

4. Quamquam Africanus majorem laudem vel meo judicio aſſequebatur: nulla enim ejus ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum ſolitudinis munus exſtat: ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, inveſtigationeque earum rerum, quas cogitando conſequebatur, nec otioſum, nec ſolum umquam fuiſſe. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacitâ a ſolitudine abſtrahamur, ad hanc ſcribendi operam omne ſtudium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversâ, quàm multis annis ſtante republicâ, ſcripsimus.

II. Sed quum tota philoſophia, mi Cicero, frugifera & fructuoſa, nec ulla pars ejus inculta ac deſerta sit; tum nullus feracior in ea locus eſt, nec uberior, quàm de officiis, a quibus conſtanter honeſtéque vivendi præcepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo noſtro, princi-

pe hujus memoriæ philoſophorum, hæc te assiduè audire atque accipere confido; tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumſonare; nec eas, ſi fieri possit, quidquam aliud audire.

6. Quod quum omnibus eſt faciendum, qui vitam honeſtam ingredi cogitant, tum haud ſcio, an nemini potiùs, quàm tibi: ſuſtines enim non parvam exſpectationem imitandæ induſtriæ noſtræ, magnam honorum, nonnullam fortaſſe nominis. Suſcepiſti onus præterea grave & Athenarum, & Cratippi; ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium ſis profectus, inanem redire turpissimum eſt, dedecorantem & urbis auctoritatem, & magiſtri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (ſi diſcendi labor eſt potiùs, quàm voluptas) tantum fac ut efficias; neve committas, ut, quum omnia ſuppeditata ſint a nobis, tute tibi defuiſſe videare. Sed hæc hactenus: multa enim ſæpe ad te cohortandi gratiâ ſcripsimus: nunc ad reliquam partem propoſitæ diviſionis revertamur.

7. Panætius igitur, qui ſine controverſia de officiis accuratissimè diſputavit, quemque nos, correctione quadam adhibitâ, potissimùm ſecuti ſumus, tribus

generibus propoſitis, in quibus deliberare homines, & conſultare de officio ſolerent; uno, quum dubitarent, honeſtumne id eſſet, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod ſpeciem haberet honeſti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea diſcerni oporteret: de duobus generibus primis, libris tribus explicavit: de tertio autem genere deinceps ſe ſcripsit dicturum, nec id exſolvit, quod promiſerat.

8. Quod eò magis miror, quia ſcriptum a diſcipulo ejus Poſſidonio eſt, triginta annis vixiſſe Panætium, poſteaquam illos libros edidiſſet: quem locum miror a Poſsidonio breviter eſſe tactum in quibuſdam commentariis; præſertim quum ſcribat, nullum eſſe locum in tota philoſophia tam neceſſarium.

9. Minimè verò aſſentior iis, qui negant, eum locum a Panætio prætermiſſum, ſed conſultò relictum, nec omnino ſcribendum fuiſſe, quia numquam poſſet utilitas cum honeſtate pugnare: de quo alterum poteſt habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in diviſione Panætii tertium eſt, an planè omittendum; alterum dubitari non poteſt, quin a Panætio ſuſceptum sit, ſed relictum: nam qui e diviſione tripartita

duas partes abſolverit, huic neceſſe eſt reſtare tertiam. Præterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur, ſe deinceps eſſe dicturum.

10. Accedit eòdem teſtis locuples, Poſsidonius, qui etiam ſcribit in quadam epiſtola, P. Rutilium Rufum dicere ſolere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor eſſet inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquiſſet, abſolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi ſpem auferebat) sic ea, quæ Panætius prætermisiſſet, & non perfeciſſet, propter eorum, quæ perfeciſſet, præſtantiam, neminem eſſe perſecutum.

III. Quamobrem de judicio Panætii dubitari non poteſt: rectène autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an ſecus, de eo fortaſſe disputari poteſt. Nam sive honeſtum, ſolum bonum eſt, ut Stoicis placet; sive quod honeſtum eſt, id ita ſummum bonum eſt, quemadmodum Peripateticis veſtris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti inſtar habeant; dubitandum non eſt, quin numquam possit utilitas cum honeſtate contendere. Itaque accepimus, Socratem exſecrari ſolitum eos, qui primùm hæc naturâ cohærentia, opinione diſtraxiſſent: cui quidem ita ſunt

Stoici aſſensi, ut, quidquid honeſtum eſſet, id utile eſſe cenſerent; nec utile quidquam, quod non honeſtum.

12. Quòd si is eſſet Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quòd ea efficiens utilitatis eſſet, ut ii, qui res expetendas vel voluptate, vel indolentiâ metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honeſtate pugnare. Sed, quum sit is, qui id ſolum bonum judicet, quod honeſtum sit; quæ autem huic repugnent ſpecie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejuſmodi debuiſſe deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honeſtum eſt, compararetur.

13. Etenim quod ſummum bonum à Stoicis dicitur, *Convenienter naturæ vivere*, id habet hanc, ut opinor, ſententiam, cum virtute congruere ſemper; cetera autem, quæ ſecundùm naturam eſſent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent: quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non rectè introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuiſſe. Atque illud quidem honeſtum, quod propriè veréque dicitur, id in ſapientibus eſt ſolis, neque a virtute divelli umquam poteſt; in iis autem, in quibus ſapientia perfecta non

eſt, ipſum illud quidem perfectum honeſtum, nullo modo; similitudines honeſti eſſe poſſunt.

14. Hæc enim omnia officia, de quibus his libris diſputamus, media Stoici appellant: ea communia ſunt, & latè patent; quæ & ingenii bonitate multi asſequuntur, & progreſſione diſcendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque abſolutum eſt; &, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, præter ſapientem, cadere in quemquam poteſt.

15. Quum autem aliquid actum eſt, in quo media officia compareant, id cumulatè videtur eſſe perfectum; propterea quòd vulgus, quid abſit a perfecto, non ferè intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat prætermiſſum. Quod item in poëmatibus, & picturis uſu evenit, in aliiſque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non ſint, ob eam, credo, cauſam, quòd inſit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii ſit, nequeant judicare: itaque quum ſunt docti a peritis, facilè deſiſtunt a ſententia.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris diſſerimus, quaſi ſecunda quædam honeſta eſſe dicunt, non ſapientum mo-

dò propria, ſed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus eſt virtutis indoles, commoventur. Nec verò quum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut quum Fabricius Ariſtideſve juſti nominantur; aut ab illis fortitudinis, aut ab his juſtitiæ, tamquam a ſapientibus, petitur exemplum: nemo enim horum sic ſapiens, ut ſapientem volumus intelligi. Nec ii, qui ſapientes habiti ſunt, & nominati, M. Cato, & C. Lælius, ſapientes fuerunt; ne illi quidem ſeptem; ſed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant, ſpeciemque ſapientum.

17. Quocirca nec id, quod verè honeſtum eſt, fas eſt cum utilitatis repugnantia comparari; nec id quidem, quod communiter appellamus honeſtum, quod colitur ab iis, qui bonos ſe viros haberi volunt, cum emolumentis umquam eſt comparandum: tamque id honeſtum, quod in noſtram intelligentiam cadit, tuendum conſervandumque eſt nobis, quàm id, quod propriè dicitur, veréque eſt honeſtum, ſapientibus. Aliter enim teneri non poteſt, si qua eſt ad virtutem facta progreſſio. Sed hæc quidem de iis, qui conſervatione officiorum exiſtimantur boni.

18. Qui autem omnia metiuntur emolumentis & commodis, neque ea volunt præponderari honeſtate, hi ſolent in deliberando honeſtum cum eo, quod utile putant, comparare; boni viri non ſolent. Itaque exiſtimo, Panætium, quum dixerit, homines ſolere in hac comparatione dubitare, hoc ipſum ſensiſſe, quod dixerit, ſolere modò; non etiam oportere: etenim non modò pluris putare quod utile videatur, quàm quod honeſtum, ſed hæc etiam inter ſe comparare, & in his addubitare, turpissimum eſt. Quid eſt ergo, quod nonnumquam dubitationem afferre ſoleat, conſiderandumque videatur? credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo conſideretur.

19. Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpè haberi ſoleat, inveniatur non eſſe turpe. Exempli causâ, ponatur aliquid, quod pateat latiùs. Quod poteſt majus eſſe ſcelus, quàm non modò hominem, ſed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur ſe obſtrinxit ſcelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum exiſtimat. Vicit igitur utilitas honeſtatem? immo verò honeſtatem utilitas conſecuta eſt. Itaque, ut sine ullo errore dijudicare pos-

ſimus, si quando cum illo, quod *honeſtum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quædam conſtituenda eſt; quam si ſequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus.

20. Erit autem hæc formula, Stoicorum rationi diſciplinæque maximè conſentanea; quam quidem in his libris propterea ſequimur, quòd quamquam a veteribus Academicis, & a Peripateticis veſtris, qui quondam iidem erant, qui Academici, quæ honeſta ſunt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia; tamen ſplendidiùs hæc ab eis diſſeruntur, quibus quidquid honeſtum eſt, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honèſtum; quàm ab iis, quibus aut honèſtum aliquid non utile, aut utile non honeſtum. Nobis autem noſtra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maximè probabile occurrat, id noſtro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur aliquid alteri, & hominem hominis incommodo ſuum augere commodum, magis eſt contra naturam, quàm mors, quàm paupertas, quàm dolor, quàm cetera, quæ poſſunt aut corpori accidere, aut rebus externis: nam principiò tollit convictum humanum,

& ſocietatem: si enim sic erimus affecti; ut propter ſuum quiſque emolumentum ſpoliet, aut violet alterum, diſrumpi neceſſe eſt eam, quæ maximè eſt ſecundùm naturam, humani generis ſocietatem.

22. Ut, si unumquodque membrum ſenſum hunc haberet, ut poſſe putaret ſe valere, si proximi membri valetudinem ad ſe traduxiſſet, debilitari & interire totum corpus neceſſe eſt; sic si unuſquiſque noſtrûm rapiat ad ſe commoda aliorum, detrahatque quod cuique possit, emolumenti ſui gratiâ, ſocietas hominum & communitas evertatur neceſſe eſt. Nam, sibi ut quiſque malit, quod ad uſum vitæ pertineat, quàm alteri, acquirere, conceſſum eſt, non repugnante naturâ: illud natura non patitur, ut aliorum ſpoliis noſtras facultates, copias, opes augeamus.

23. Neque verò hoc ſolùm naturâ, id eſt, jure gentium, ſed etiam legibus populorum, quibus in ſingulis civitatibus reſpublicæ continentur, eodem modo conſtitutum eſt, ut non liceat ſui commodi causâ nocere alteri: hoc enim ſpectant leges, hoc volunt, incolumem eſſe civium conjunctionem; quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coërcent. Atque hoc multò magis efficit

ipſa naturæ ratio, quæ eſt lex divina; & humana; cui parere qui velit (omnes autem parebunt, qui ſecundùm naturam volent vivere) numquam committet, ut alienum appetat, & id, quod alteri detraxerit, ſibi aſſumat.

24. Etenim, multò magis eſt ſecundùm naturam excelsitas animi, & magnitudo; itemque comitas, juſtitia, liberalitas, quàm voluptas, quàm vita, quàm divitiæ; quæ quidem contemnere, & pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi & excelsi eſt. Detrahere autem de altero ſui commodi causâ, magis eſt contra naturam, quàm mors, quàm dolor, quàm cetera generis ejuſdem.

25. Itemque, magis eſt ſecundùm naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conſervandis, aut juvandis maximos labores moleſtiaſque ſuſcipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio cœleſtium collocavit, quàm vivere in ſolitudine, non modò sine ullis moleſtiis, ſed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine, & viribus. Quocirca optimo quiſque & ſplendidissimo ingenio longè illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem, naturæ obedientem, homini nocere non poſſe.

26. Deinde,

26. Deinde, qui alterum violat, ut ipſe aliquid commodi conſequatur; aut nihil ſe exiſtimat contra naturam facere; aut magis fugiendam cenſet mortem, paupertatem, dolorem, amiſsionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quàm facere cuipiam injuriam. Si nihil exiſtimat contra naturam fieri hominibus violandis; quid cum eo diſſeras, qui omnino hominem ex homine tollat? sin fugiendum id quidem cenſet, ſed & multò illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quòd ullum aut corporis, aut fortunæ vitium, animi vitiis gravius exiſtimat.

VI. Ergo unum debet eſſe omnibus propoſitum, ut eadem sit utilitas uniuscujuſque, & univerſorum; quam si ad ſe quiſque rapiet, diſſolvetur omnis humana conſortio. Atque etiam, si hoc natura præſcribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipſam cauſam, quòd is homo sit, conſultum velit; neceſſe eſt ſecundùm eamdem naturam omnium utilitatem eſſe communem: quod si ita eſt, unâ continemur omnes, & eâdem lege naturæ; idque ipſum si ita eſt, certè violare alterum lege naturæ prohibemur. Verum autem primum: verum igitur & extremum.

28. Nam illud quidem abſurdum eſt;

quod quidam dicunt, parenti ſe, aut fratri nihil detracturos, commodi ſui causâ; aliam rationem eſſe civium reliquorum: hi ſibi nihil juris, & nullam ſocietatem, communis utilitatis causâ, ſtatuunt eſſe cum civibus; quæ ſententia omnem ſocietatem diſtrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant; hi dirimunt communem humani generis ſocietatem; quâ ſublatâ, beneficentia, liberalitas, bonitas, juſtitia funditus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adversùs deos immortales impii judicandi ſunt: ab iis enim conſtitutam inter homines ſocietatem evertunt; cujus ſocietatis arctiſſimum vinculum eſt, magis arbitrari eſſe contra naturam, hominem homini detrahere, ſui commodi causâ, quàm omnia incommoda ſubire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ vacent juſtitiâ: hæc enim una virtus, omnium eſt domina & regina virtutum.

29. Forsitan quiſpiam dixerit: Nonne igitur ſapiens, si fame ipſe conficiatur, abſtulerit cibum alteri, homini ad nullam partem utili? Minimè verò: non enim mihi eſt vita mea utilior, quàm animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratiâ. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum, & immanem, vir bonus, ne ipſe frigore conficiatur, veſtitu ſpoliare possit, nonne faciat?

30. Hæc ad judicandum ſunt facillima: nam, ſi quid ab homine ad nullam partem utili, tuæ utilitatis cauſâ detraxeris; inhumanè feceris, contraque naturæ legem: ſin autem is tu ſis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum ſocietati, ſi in vita remaneas, afferre poſſis; ſi quid ob eam cauſam alteri detraxeris, non ſit reprehendendum: ſin autem id non ſit ejuſmodi; ſuum cuique incommodum ferendum eſt potiùs, quàm de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis eſt contra naturam morbus, aut egeſtas, aut quid hujuſmodi, quàm detractio, aut appetitio alieni.

31. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam eſt; eſt enim injuſta: itaque lex ipſa naturæ, quæ utilitatem hominum conſervat & continet, decernit profectò, ut ab homine inerti atque inutili, ad ſapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum neceſſariæ; qui ſi occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modò hoc ita faciat, ut ne ipſe de ſe bene exiſtimans, ſeſeque diligens, hanc cauſam habeat ad injuriam: ita ſemper officio fungetur, utilitati conſulens hominum, & ei, quam ſæpe commemoro, humanæ ſocietati.

32. Nam, quod ad Phalarim attinet,

perfacile judicium eſt: nulla enim nobis ſocietas cum tyrannis, ſed potiùs ſumma diſtractio eſt; neque eſt contra naturam, ſpoliare eum, si possis, quem honeſtum eſt necare; atque hoc omne genus peſtiferum atque impium, ex hominum communitate exterminandum eſt. Etenim, ut membra quædam amputantur, si & ipſa ſanguine, & tamquam ſpiritu carere cœperunt, & nocent reliquis partibus corporis; sic iſta in figura hominis feritas, & immanitas belluæ, a communi tamquam humanitate corporis ſegreganda eſt. Hujus generis ſunt quæſtiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Ejuſmodi igitur credo res Panætium perſecuturum fuiſſe, nisi aliqui caſus, aut occupatio consilium ejus peremiſſet: ad quas ipſas conſultationes ex ſuperioribus libris ſatis multa præcepta ſunt, quibus perſpici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit id, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non eſt. Sed quoniam operi inchoato, propè tamen abſoluto, tamquam faſtigium imponimus; ut geometræ ſolent non omnia docere, ſed poſtulare, ut quædam sibi concedantur, quò faciliùs, quæ volunt, explicent; sic ego a te poſtulo, mi Cicero, ut mihi concedas,

si potes, nihil, præter id, quod honeſtum ſit, propter ſe eſſe expetendum: ſin hoc non licet per Cratippum; at illud certè dabis, quod honeſtum ſit, id eſſe maximè propter ſe expetendum. Mihi utrumvis ſatis eſt; & quum hoc, tum illud probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile.

34. Ac primùm Panætius in hoc defendendus eſt, quòd non utilia cum honeſtis pugnare aliquando poſſe dixerit (neque enim ei fas erat) ſed ea, quæ viderentur utilia. Nihil verò utile, quod non idem honeſtum; nihil honeſtum, quod non idem utile ſit, ſæpe teſtatur: negatque ullam peſtem majorem in vitam hominum invaſiſſe, quàm eorum opinionem, qui iſta diſtraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honeſtis, ſed ut ea ſine errore dijudicaremus, si quando incidiſſent, induxit eam, quæ videretur eſſe, non quæ eſſet, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, ſed (ut dicitur) Marte noſtro: neque enim quidquam de hac parte poſt Panætium explicatum eſt, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

VIII. Quum igitur aliqua ſpecies utilitatis objecta eſt, commoveri neceſſe eſt: ſed si, quum animum attenderis, turpi-

tudinem videas adjunctam ei rei, quæ ſpeciem utilitatis attulerit; tunc non utilitas relinquenda eſt, ſed intelligendum, ubi turpitudo ſit, ibi utilitatem eſſe non poſſe. Quòd ſi nihil eſt tam contra naturam, quàm turpitudo (recta enim, & convenientia, & conſtantia natura deſiderat, aſpernaturque contraria) nihilque tam ſecundùm naturam, quàm utilitas; certè in eadem re utilitas & turpitudo eſſe non poteſt. Itemque ſi ad honeſtatem nati ſumus, eaque aut ſola expetenda eſt, ut Zenoni viſum eſt; aut certè omni pondere gravior habenda, quàm reliqua omnia, quod Ariſtoteli placet; neceſſe eſt, quod honeſtum ſit, id eſſe aut ſolum, aut ſummum bonum: quod autem bonum, id certè utile: ita quidquid honeſtum, id utile.

36. Quare error hominum non proborum, quum aliquid, quod utile viſum eſt, arripuit, id continuò ſecernit ab honeſto. Hinc ſicæ, hinc venena, hinc falſa teſtamenta naſcuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptioneſque ſociorum & civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: poſtremò etiam in liberis civitatibus regnandi exſiſtunt cupiditates; quibus nihil nec tetrius, nec fœdius excogitari poteſt: emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam non

dico legum, quas ſæpe perrumpunt, ſed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima eſt, non vident.

37. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (eſt enim totum ſceleratum & impium) qui deliberant, utrùm id ſequantur, quod honeſtum eſſe videant, an ſe ſcientes ſcelere contaminent: in ipſa enim dubitatione facinus ineſt., etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non ſunt, in quibus eſt turpis ipsa deliberatio: atque etiam ex omni deliberatione celandi & occultandi ſpes opinioque removenda eſt: ſatis enim nobis (si modò in philoſophia aliquid profecimus) perſuaſum eſſe debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avarè, nihil injuſtè, nihil libidinosè, nihil incontinenter eſſe faciendum.

IX. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui, quum terra diſceſsiſſet magnis quibuſdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores eſſent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine invisitatâ, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipſe induit (erat autem regius paſtor) tum in concilium paſtorum ſe recepit: ibi quum palam ejus annuli

ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipſe autem omnia videbat: idem rurſus videbatur, quum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli uſus, reginæ ſtuprum intulit; eâque adjutrice regem dominum interemit, ſuſtulit quos obſtare arbitrabatur; nec in his eum quiſquam facinoribus potuit videre: sic repentè annuli beneficio rex exortus eſt Lydiæ. Hunc igitur ipſum annulum si habeat ſapiens, nihilò plus sibi licere putet peccare, quàm si non haberet. Honeſta enim bonis viris, non occulta quæruntur.

39. Atque hoc loco philoſophi quidam, minimè mali illi quidem, ſed non ſatis acuti, fictam & commentitiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi verò ille, aut factum id eſſe, aut fieri potuiſſe defendat. Hæc eſt vis hujus annuli & hujus exempli: si nemo ſciturus, nemo ne ſuſpicaturus quidem sit, quum aliquid, divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis causâ, feceris; si id diis hominibuſque futurum sit ſemper ignotum; sisne facturus? Negant id fieri poſſe: quamquam poteſt id quidem. Sed quæro, quod negant poſſe, id si poſſet, quidnam facerent? Urgent ruſticè ſanè: negant enim poſſe, & in eo perſtant: hoc verbum quid valeat, non vident. Quum enim quæri-

mus, si poſſint celare, quid facturi sint; non quærimus, poſſintne celare; ſed tamquam tormenta quædam adhibemus, ut, si reſponderint, ſe, impunitate propoſitâ, facturos quod expediat, facinoroſos ſe eſſe fateantur: si negent, omnia turpia per ſeipſa fugienda eſſe concedant. Sed jam ad propoſitum revertamur.

X. Incidunt ſæpe multæ cauſæ, quæ conturbent animos utilitatis ſpecie; non, quum hoc deliberetur, relinquendane sit honeſtas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum eſt) ſed illud, poſſitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Quum Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuſtè: fuerat enim in regibus expellendis ſocius Bruti, consiliorum etiam adjutor: quum autem consilium hoc principes cepiſſent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, & memoriam regni eſſe tollendam; quod erat utile, patriæ conſulere, id erat ita honeſtum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honeſtatem, sine qua ne utilitas quidem eſſe potuiſſet.

41. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita: ſpecies enim utilitatis animum pepulit ejus: cui quum viſum eſſet utilius, ſolum, quàm cum altero regnare,

fratrem interemit. Omiſit hic & pietatem, & humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, aſſequi poſſet; & tamen muri cauſam oppoſuit, ſpeciem honeſtatis neque probabilem, neque ſatis idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini, vel Romuli dixerim.

42. Nec tamen noſtræ nobis utilitates omittendæ ſunt, aliiſque tradendæ, quum his ipsi egeamus: ſed ſuæ cuique utilitati, quod sine alterius injuria fiat, ſerviendum eſt. Scitè Chrysippus, ut multa: Qui ſtadium, inquit, currit, eniti & contendere debet, quàm maximè possit, ut vincat; ſupplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad uſum, non iniquum eſt; alteri deripere, jus non eſt.

43. Maximè autem perturbantur officia in amicitiis; quibus & non tribuere, quod rectè possis, & tribuere quod non sit æquum, contra officium eſt. Sed hujus generis totius, breve & non difficile præceptum eſt. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cetera generis ejuſdem, hæc amicitiæ numquam anteponenda ſunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum ac fidem, amici cauſâ, vir bonus faciet; ne si judex quidem erit de ipſo amico: po-

nit enim perſonam amici, quum induit judicis. Tantùm dabit amicitiæ, ut veram amici cauſam eſſe malit; & ut orandæ liti tempus, quoad per leges liceat, accommodet.

44. Quum verò jurato ſententia dicenda sit; meminerit, deum ſe adhibere testem, id eſt (ut ego arbitror) mentem ſuam, quâ nihil homini dedit deus ipſe divinius. Itaque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi judicis, si eum teneremus, *Quæ ſalvâ fide facere possit.* Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulò antè dixi, honeſtè amico a judice poſſe concedi: nam, si omnia facienda sint, quæ amici velint; non amicitiæ tales, ſed conjurationes putandæ ſunt.

45. Loquor autem de communibus amicitiis: nam in ſapientibus viris perfectisque, nihil poteſt eſſe tale. Damonem & Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter ſe fuiſſe, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinaviſſet; & is, qui morti addictus eſſet, paucos sibi dies commendandorum ſuorum causâ poſtulaviſſet; vas factus eſt alter ejus ſiſtendi; ut, si ille non revertiſſet, moriendum eſſet ipsi: qui quum ad diem ſe recepiſſet, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut ſe ad amicitiam tertium adſcriberent.

XI. Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honeſtum eſt, comparatur; jaceat utilitatis ſpecies, valeat honeſtas: quum autem in amicitia, quæ honeſta non ſunt, poſtulabuntur, religio & fides anteponantur amicitiæ: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis ſpecie in republica ſæpissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione noſtri: duriùs etiam Athenienſes, qui ſciverunt ut Æginetis, qui claſſe valebant, pollices præciderentur: hoc viſum eſt utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Ægina Piræeo: ſed nihil, quod crudele, utile: eſt enim hominum naturæ, quam ſequi debemus, maximè inimica crudelitas.

47. Malè etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eoſque exterminant, ut Pennus apud patres noſtros, Papius nuper. Nam eſſe pro cive, qui civis non sit, rectum eſt non licere; quam tulerunt legem ſapientissimi conſules, Craſſus & Scævola: uſu verò urbis prohibere peregrinos, ſanè inhumanum eſt. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis ſpecies præ honeſtate contemnitur. Plena exemplorum eſt noſtra reſpublica, quum ſæpe, tum maximè bello Punico ſecundo: quæ, Cannensi calamitate acceptâ, majores animos habuit, quàm umquam rebus ſe-

cundis : nulla timoris ſignificatio , nulla mentio pacis : tanta vis eſt honeſti, ut ſpeciem utilitatis obſcuret.

48. Athenienſes quum Perſarum impetum nullo modo poſſent ſuſtinere, ſtatuerentque, ut, urbe relictâ, conjugibus & liberis Trœzene depoſitis, naves conſcenderent, libertatemque Græciæ claſſe defenderent; Cyrsilum quemdam, ſuadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem ſequi videbatur : ſed ea nulla erat repugnante honeſtate.

49. Themiſtocles poſt victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, ſe habere consilium reipublicæ ſalutare; ſed id ſciri opus non eſſe: poſtulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret: datus eſt Ariſtides. Huic ille claſſem Lacedæmoniorum, quæ ſubducta eſſet ad Gytheum, clam incendi poſſe; quo facto frangi Lacedæmoniorum opes neceſſe eſſet. Quod Ariſtides quum audiſſet, in concionem magnâ exſpectatione venit; dixitque, perutile eſſe consilium, quod Themiſtocles afferret; ſed minimè honeſtum. Itaque Athenienſes, quod honeſtum non eſſet, id ne utile quidem putaverunt; totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Ariſtide repudiaverunt. Meliùs hi, quàm nos,

qui piratas, immunes; ſocios, vectigales habemus.

XII. Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam eſſe utile; ne tum quidem, quum id, quod eſſe utile putes, adipiscare: hoc enim ipſum utile putare, quod turpe sit, calamitoſum eſt. Sed incidunt (ut ſuprà dixi) ſæpe cauſæ, quum repugnare utilitas honeſtati videatur, ut animadvertendum sit, repugnetque planè, an possit cum honeſtate conjungi. Ejus generis hæ ſunt quæſtiones: Si (exempli gratiâ) vir bonus Alexandriâ Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia & fame, ſummaque annonæ caritate; si idem ſciat, complures mercatores Alexandriâ ſolviſſe, naveſque in curſu, frumento onuſtas, petentes Rhodum, viderit; dicturuſne sit id Rhodiis, an silentio ſuum quàm plurimo venditurus? Sapientem & bonum virum fingimus: de ejus deliberatione & conſultatione quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; ſed dubitet, an turpe non sit.

51. In hujuſmodi cauſis aliud Diogeni Babylonio videri ſolet, magno & gravi Stoico; aliud Antipatro, diſcipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret: Dioge-

ni, venditorem, quatenus jure civili conſtitutum ſit, dicere vitia oportere; cetera ſine inſidiis agere; & quoniam vendat, velle quàm optimè vendere. Advexi, expoſui, vendo meum non pluris, quàm ceteri; fortaſſe etiam minoris, quum major eſt copia: cui fit injuria?

52. Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid ais? tu quum hominibus conſulere debeas, & ſervire humanæ ſocietati, eâque lege natus sis, & ea habeas principia naturæ, quibus parere, & quæ ſequi debeas, ut utilitas tua, communis ſit utilitas, vicissimque communis utilitas, tua sit; celabis homines, quid iis adsit commoditatis & copiæ? Reſpondebit Diogenes fortaſſe sic, Aliud eſt celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ natura deorum sit, qui sit finis bonorum; quæ tibi plus prodeſſent cognita, quàm tritici utilitas: ſed non quidquid tibi audire utile eſt, id mihi dicere neceſſe eſt. Immo verò (inquiet ille) neceſſe eſt, si quidem meminiſti, eſſe inter homines naturâ conjunctam ſocietatem. Memini, inquiet ille, ſed num iſta ſocietas talis eſt, ut nihil ſuum cujuſque sit? quod si ita eſt, ne vendendum quidem quidquam eſt, ſed donandum.

XIII. Vides in hac tota diſceptatione

non illud dici, Quamvis hoc turpe ſit; tamen, quoniam expedit, faciam; ſed ita expedire, ut turpe non ſit: ex altera autem parte; eâ re, quia turpe ſit, non eſſe faciendum.

54. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipſe norit, ceteri ignorent: peſtilentes ſint, & habeantur ſalubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere ſerpentes: malè materiatæ, ruinoſæ; ſed hoc præter dominum, nemo ſciat: quæro, ſi hoc emptoribus venditor non dixerit, ædeſque vendiderit pluris, multò, quàm ſe venditurum putarit, num id injuſtè, & improbè fecerit?

55. Ille verò, inquit Antipater. Quid enim eſt aliud erranti viam non monſtrare (quod Athenis exſecrationibus publicis ſancitum eſt) ſi hoc non eſt, emptorem pati ruere, & per errorem in maximam fraudem incurrere? plus etiam eſt, quàm viam non monſtrare: nam eſt ſcientem in errorem alterum inducere. Diogenes contrà: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem eſt? ille, quod non placebat, proſcripsit; tu, quod placebat, emiſti. Quòd ſi qui proſcribunt, *villam bonam, beneque ædificatam*, non exiſtimantur feſelliſſe, etiam ſi illa nec bona eſt, nec ædificata ratione; multò minùs, qui domum non laudarunt: ubi enim ju-

dicium emptoris eſt, ibi fraus venditoris quæ poteſt eſſe? Sin autem dictum non omne præſtandum eſt; quod dictum non eſt, id præſtandum putas? Quid verò eſt ſtultius, quàm venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam abſurdum, quàm si domini juſſu ita præco prædicet, *Domum peſtilentem vendo?*

56. Sic ergo in quibuſdam causis dubiis ex altera parte defenditur honeſtas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modò facere honeſtum sit; ſed etiam, non facere, turpe. Hæc eſt illa, quæ videtur utilium fieri cum honeſtis ſæpe diſſensio. Quæ dijudicanda ſunt: non enim, ut quæreremus, expoſuimus, ſed ut explicaremus.

57. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic ædium venditor celare emptores debuiſſe. Neque enim id eſt celare, quum quid reticeas; ſed quum, quod tu ſcias, id ignorare emolumenti tui causâ velis eos, quorum intersit id ſcire. Hoc autem celandi genus quale sit, & cujus hominis, quis non videt? certè non aperti, non simplicis, non ingenui, non juſti, non viri boni; verſuti potiùs, obſcuri, aſtuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri: hæc tot,

& alia plura, nonne inutile eſt vitiorum ſubire nomina?

XIV. Quòd si vituperandi, qui reticuerunt: quid de iis exiſtimandum eſt, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, & ſatis litteratus, quum ſe Syracuſas otiandi (ut ipſe dicere ſolebat) non negotiandi causâ contuliſſet, dictitabat, ſe hortulos aliquos velle emere, quò invitare amicos, & ubi ſe oblectare sine interpellatoribus poſſet. Quod quum percrebuiſſet, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem ſe hortos non habere, ſed licere uti Canio, si vellet, ut ſuis; & simul ad cœnam hominem in hortos invitavit in poſterum diem. Quum ille promisiſſet, tum Pythius, qui eſſet, ut argentarius, apud omnes ordines gratioſus, piſcatores ad ſe convocavit, & ab his petivit, ut ante ſuos hortulos poſtridie piſcarentur; dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Canius: opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro ſe quiſque quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii piſces abjiciebantur.

59. Tum Canius, Quæſo, inquit, quid eſt hoc, Pythi? tantumne piſcium? tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum?

inquit : hoc loco eſt, Syracuſis quidquid eſt piſcium : hæc aquatio : hac villâ iſti carere non poſſunt. Incenſus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravatè ille primò. Quid multa ? impetrat : emit homo cupidus & locuples, tanti, quanti Pythius voluit ; & emit inſtructos : nomina facit : negotium conficit. Invitat Canius poſtridie familiares ſuos : venit ipſe maturè : ſcalmum nullum videt : quærit ex proximo vicino, num feriæ quædam piſcatorum eſſent, quòd eos nullos videret. Nullæ (quod ſciam) inquit ille : ſed hîc piſcari nulli ſolent ; itaque heri mirabar, quid accidiſſet.

60. Stomachari Canius : ſed quid faceret ? nondum enim Aquilius, collega & familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas ; in quibus ipſis quum ex eo quæreretur, quid eſſet *dolus malus*, reſpondebat, *Quum eſſet aliud ſimulatum, aliud actum.* Hoc quidem ſanè luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo & Pythius, & omnes aliud agentes, aliud ſimulantes, perfidi, improbi, malitioſi ſunt. Nullum igitur factum eorum poteſt utile eſſe, quum ſit tot vitiis inquinatum.

XV. Quòd ſi Aquiliana definitio vera eſt ; ex omni vita ſimulatio, diſſimulatioque tollenda eſt. Ita nec ut emat melius, nec ut vendat, quidquam ſimulabit,

aut diſſimulabit vir bonus. Atque iſte dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, & circumſcriptio adoleſcentium lege Lætoriâ; & sine lege judiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem judiciorum hæc verba maximè excellunt; in arbitrio rei uxoriæ, MELIUS, ÆQUIUS: in fiducia, UT INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS, ÆQUIUS, poteſt ulla pars ineſſe fraudis? aut, quum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolosè aut malitiosè poteſt? Dolus autem malus simulatione & diſſimulatione, ut ait Aquilius, continetur; tollendum eſt igitur ex rebus contrahendis omne mendacium: non licitatorem venditor, nec qui contrà aſſe liceatur, emptor apponet. Uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quàm ſemel eloquetur.

62. Quintus quidem Scævola, Publii filius, quum poſtulaſſet, ut sibi fundus, cujus emptor erat, ſemel indicaretur, idque venditor ita feciſſet, dixit, ſe pluris æſtimare: addidit centum millia. Nemo eſt, qui hoc viri boni fuiſſe negèt; ſapientis, negant, ut si minoris quàm potuiſſet, emiſſet. Hæc igitur eſt illa pernicies, quòd alios bonos, alios ſapientes exiſtimant: ex quo Ennius, *nequidquam*

ſapere ſapientem, qui sibi ipſe prodeſſe non quiret. Verè id quidem, si, quid eſſet prodeſſe, mihi cum Ennio conveniret.

63. Hecatonem quidem Rhodium, diſcipulum Panætii, video in iis libris, quos de Officiis ſcripſit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis eſſe, nihil contra mores, leges, inſtituta facientem, habere rationem rei familiaris: neque enim ſolùm nobis divites eſſe volumus, ſed liberis, propinquis, amicis, maximéque reipublicæ: singulorum enim facultates & copiæ, divitiæ ſunt civitatis. Huic Scævolæ factum (de quo paulò antè dixi) placere nullo modo poteſt: etenim omnino tantùm ſe negat facturum compendii ſui causâ, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia eſt.

64. Sed sive & simulatio & diſſimulatio, dolus malus eſt; perpaucæ res ſunt, in quibus non dolus iſte malus verſetur: sive vir bonus eſt is, qui prodeſt, quibus poteſt, nocet nemini, certè iſtum virum bonum non facilè reperiamus. Numquam igitur eſt utile peccare, quia ſemper eſt turpe; &, quia ſemper eſt honeſtum, virum bonum eſſe, ſemper eſt utile.

XVI. Ac de jure quidem prædiorum ſancitum eſt apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quæ nota

eſſent venditori. Nam, quum ex XII tabulis ſatis eſſet ea præſtari, quæ eſſent linguâ nuncupata, quæ qui inficiatus eſſet, dupli pœnam ſubiret; a jureconſultis etiam reticentiæ pœna eſt conſtituta. Quidquid enim eſſet in prædio vitii, id ſtatuerunt, ſi venditor ſciret, niſi nominatim dictum eſſet, præſtari oportere.

66. Ut, quum in arce augurium augures acturi eſſent, juſſiſſentque Titum Claudium Centumalum, qui ædes in Cœlio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auſpiciis; Claudius proſcripſit inſulam, vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum eſt. Itaque Calpurnius quum demolitus eſſet, cognoſſetque, Claudium ædes poſtea proſcripſiſſe, quàm eſſet ab auguribus demoliri juſſus, arbitrum illum adegit, quidquid ſibi dare, facere oporteret *ex fide bona*. M. Cato ſententiam dixit, hujus noſtri Catonis pater: ut enim ceteri ex patribus, ſic, qui lumen illud progenuit, ex filio eſt nominandus. Is igitur judex ita pronuntiavit: quum in vendundo rem eam ſciſſet, & non pronuntiaſſet, emptori damnum præſtari oportere. Igitur ad fidem bonam ſtatuit pertinere, notum eſſe emptori vitium, quod noſſet venditor.

67. Quod ſi rectè judicavit, non rectè

frumentarius ille, non rectè ædium peſtilentium venditor tacuit: ſed hujuſmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non poſſunt; quæ autem poſſunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noſter, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipſe paucis antè annis emerat: hæ Sergio ſerviebant; ſed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium eſt. Oratam Craſſus, Gratidianum defendebat Antonius: jus Craſſus urgebat; quod vitii venditor non dixiſſet ſciens, id oportere præſtari: æquitatem Antonius; quoniam id vitium ignotum Sergio non fuiſſet, qui illas ædes vendidiſſet, nihil fuiſſe neceſſe dici; nec eum eſſe deceptum, qui id quod emerat, quo jure eſſet, teneret. Quorſum hæc? ut illud intelligas, non placuiſſe majoribus noſtris aſtutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philoſophi tollunt aſtutias: leges, quatenus manu tenere poſſunt; philoſophi, quatenus ratione & intelligentiâ. Ratio igitur hoc poſtulat, ne quid inſidioſè, ne quid ſimulatè, ne quid fallaciter. Suntne igitur inſidiæ, tendere plagas, etiam ſi excitaturus non ſis, nec agitaturus? ipſæ enim feræ nullo inſequente ſæpe incidunt. Sic tu ædes proſcribas, tabulam tamquam plagam ponas, domum propter vitia

vendas; in eam aliquis incurrat imprudens.

69. Hoc quamquam video propter depravationem conſuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege ſanciri, aut jure civili; tamen naturæ lege ſancitum eſt: ſocietas enim eſt (quod etsi ſæpe dictum eſt, dicendum tamen eſt ſæpius) latissimè quidem quæ pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui ejuſdem gentis ſunt; propior eorum, qui ejuſdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile eſſe voluerunt: quod civile, non idem continuò gentium; quod autem gentium, idem civile eſſe debet. Sed nos veri juris, germanæque juſtitiæ ſolidam & expreſſam effigiem nullam tenemus; umbrâ & imaginibus utimur: eas ipſas utinam ſequeremur! feruntur enim ex optimis naturæ & veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, *Uti ne propter te, ſidemve tuam captus, fraudatuſve ſiem?* Quàm illa aurea, *Ut inter bonos bene agier oportet, & sine fraudatione!*

70. Sed qui sint *boni*, & quid sit *bene agi*, magna quæſtio eſt. Q. quidem Scævola, pontifex maximus, ſummam vim dicebat eſſe in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, EX FIDE BONA; fideique bonæ nomen exiſtimabat manare latissimè, idque verſari in tutelis, ſocietatibus,

tibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ ſocietas continetur; in his magni eſſe judicis, ſtatuere (præſertim quum in pleriſque eſſent judicia contraria) quid quemque cuique præſtare oporteret.

71. Quocirca aſtutiæ tollendæ ſunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri ſe eſſe prudentiam; ſed abeſt ab ea, diſtatque plurimùm. Prudentia eſt enim locata in delectu bonorum & malorum; malitia (si omnia, quæ turpia ſunt, mala ſunt) mala bonis anteponit. Nec verò in prædiis ſolùm jus civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; ſed etiam in mancipiorum venditione venditoris fraus omnis excluditur: qui enim ſcire debuit de ſanitate, de fuga, de furtis, præſtat edicto ædilium: heredum alia cauſa eſt.

72. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons ſit, hoc ſecundùm naturam eſſe, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inſcientia: nec ulla pernicies vitæ major inveniri poteſt, quàm in malitia ſimulatio intelligentiæ; ex quo iſta innumerabilia naſcuntur, ut utilia cum honeſtis pugnare videantur. Quotus enim quiſque reperietur, qui impunitate & ignoratione omnium propoſitâ, abſtinere poſſit injuriâ?

XVIII. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortaſſe non putat. Neque enim de ſicariis, veneficis, teſtamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco diſſerendum eſt; qui non verbis ſunt & diſputatione philoſophorum, ſed vinculis & carcere fatigandi: ſed hæc conſideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Baſili, locupletis hominis, falſum teſtamentum quidam e Græcia Romam attulerunt: quod quò faciliùs obtinerent, ſcripſerunt heredes ſecum M. Craſſum & Q. Hortenſium, homines ejuſdem ætatis potentiſſimos: qui, quum illud falſum eſſe ſuſpicarentur, ſibi autem nullius eſſent conſcii culpæ, alieni facinoris munuſculum non repudiaverunt. Quid ergo? ſatin' hoc eſt, ut non deliquiſſe videantur? mihi quidem non videtur; quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum.

74. Sed quum Baſilus M. Satrium, ſororis filium, nomen ſuum ferre voluiſſet, eumque feciſſet heredem: *Hunc dico patronum agri Piceni & Sabini* (ô turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, ſi is, qui non defendit injuriam, neque propulſat a ſuis, quum poteſt, in-

juſtè facit, ut in primo libro diſſerui; qualis habendus eſt is, qui non modò non repellit, ſed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates, non honeſtæ videntur, ſi ſint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, ſed ſimulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honeſtum videri ſolet. Falsò: nam eadem utilitatis, quæ honestatis eſt regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus: sic enim cogitans, *Eſt iſtud quidem honeſtum, verùm hòc expedit*, res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons eſt fraudium, maleficiorum, ſcelerum omnium.

XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, ſi digitis concrepuerit, poſſit in locupletium teſtamenta nomen ejus irrepere; hac vi non utatur; ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam ſuſpicaturum. At dares hanc vim M. Craſſo, ut digitorum percussione heres poſſet ſcriptus eſſe, qui re verâ non eſſet heres; in foro, crede mihi, ſaltaret. Homo autem juſtus, iſque, quem ſentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in ſe transferat, detrahet: hoc qui admiratur, is ſe, quid ſit vir bonus, neſcire fateatur.

76. At verò si quis voluerit animi ſui

complicatam notionem evolvere, jam ſe ipſe doceat, eum virum bonum eſſe, qui proſit quibus poſſit; noceat nemini, niſi laceſſitus injuriâ. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quaſi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipſe ſuccedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile ſit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile eſſe, quod ſit injuſtum: hoc qui non didicerit, bonus vir eſſe non poterit.

77. Fimbriam conſularem, audiebam de patre noſtro puer, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuiſſe, equiti Romano ſanè honeſto, quum is ſponſionem feciſſet, *ni bonus vir eſſet*: itaque ei dixiſſe Fimbriam, ſe illam rem numquam judicaturum, ne aut ſpoliaret famâ probatum hominem, ſi contrà judicaſſet; aut ſtatuiſſe videretur, virum bonum aliquem eſſe, quum ea res innumerabilibus officiis & laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modò Socrates noverat, nullo modo videri poteſt quidquam eſſe utile, quod non honeſtum ſit. Itaque talis vir non modò facere, ſed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne eſt turpe dubitare philoſophos, quæ ne ruſtici quidem dubitent? a quibus natum eſt id,

quod jam contritum eſt vetuſtate proverbium: quum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum eſſe dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, niſi illam, nihil expedire quod non deceat, etiam ſi id poſſis nullo refellente obtinere?

78. Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi poſſe veniam dari; neque huic, quem paulò antè fingebam, digitorum percussione hereditates omnium poſſe convertere? Ut enim, quod turpe eſt, id quamvis occultetur, tamen honeſtum fieri nullo modo poteſt; sic, quod honeſtum non eſt, id utile ut sit, effici non poteſt, adverſante & repugnante naturâ.

XX. At enim, quum permagna præmia ſunt, eſt cauſa peccandi. C. Marius quum a ſpe conſulatûs longè abeſſet, & jam ſeptimum annum poſt præturam jaceret, neque petiturus umquam conſulatum videretur; Q. Metellum, cujus legatus erat, ſummum virum, & civem, quum ab eo, imperatore ſuo, Romam miſſus eſſet, apud populum Romanum criminatus eſt, bellum ducere: si ſe conſulem feciſſent, brevi tempore, aut vivum, aut mortuum Jugurtham ſe in poteſtatem populi Romani redacturum. Itaque factus eſt ille quidem conſul, ſed a

fide juſtitiaque diſceſſit, qui optimum & graviſſimum civem, cujus legatus, & a quo miſſus eſſet, in invidiam falſo crimine adduxerit.

80. Ne noſter quidem Gratidianus officio boni viri functus eſt tum, quum prætor eſſet, collegiumque prætorum tribuni plebis adhibuiſſent, ut res nummaria de communi ſententia conſtitueretur. Jactabatur enim temporibus illis nummus, sic ut nemo poſſet ſcire, quid haberet. Conſcripſerunt communiter edictum cum pœna atque judicio; conſtitueruntque, ut omnes ſimul in Roſtra poſt meridiem eſcenderent: & ceteri quidem alius aliò; Marius a ſubſelliis in Roſtra rectà, idque quod communiter compoſitum fuerat, ſolus edixit: & ea res (si quæris) ei magno honori fuit; omnibus vicis ſtatuæ: ad eas thus & cerei: quid multa, nemo umquam multitudini fuit carior.

81. Hæc ſunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis & tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; conſulem ob eam rem fieri, quod ſibi tunc propoſuerat, valdè utile videbatur. Sed omnium una regula eſt, quam tibi cupio eſſe notiſſi-

tiam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut si turpe eſt, ne videatur eſſe utile. Quid igitur? poſſumuſne aut illum Marium, virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ ſit in ea ſpecies, forma, & notio viri boni.

82. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti ſui causâ, criminari, præripere, fallere? nihil profectò minùs. Eſt ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni & ſplendorem, & nomen amittas? Quid eſt, quod afferre tantum utilitas iſta, quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem juſtitiamque detraxerit? Quid enim intereſt, utrùm ex homine ſe quis convertat in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluæ?

XXI. Quid? qui omnia recta & honeſta negligunt, dummodo potentiam conſequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam ſocerum habere voluit eum, cujus ipſe audaciâ potens eſſet? Utile ei videbatur plurimùm poſſe alterius invidiâ: id quàm injuſtum in patriam, quàm inutile, quàm turpe eſſet, non videbat. Ipſe autem ſocer in ore ſemper Græcos verſus de Phœniſſis habebat, quos dicam ut potero, in-

conditè fortaſſe, ſed tamen ut res poſſit intelligi.

Nam ſi violandum eſt jus, regnandi gratiâ
Violandum eſt: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles, vel potiùs Euripides, qui id unum, quod omnium ſceleratissimum fuerat, exceperit.

83. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominuſque omnium gentium eſſe concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honeſtam quis eſſe dicit, amens eſt: probat enim legum & libertatis interitum, earumque oppressionem tetram & deteſtabilem, glorioſam putat. Qui autem fatetur, honeſtum non eſſe in ea civitate, quæ libera fuit, quæque eſſe debeat, regnare, ſed ei, qui id facere possit, eſſe utile; quâ hunc objurgatione, aut quo potiùs convicio a tanto errore coner avellere? Poteſt enim, dii immortales! cuiquam eſſe utile fœdissimum & teterrimum parricidium patriæ, quamvis is, qui ſe eo obſtrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honeſtate igitur dirigenda utilitas eſt, & quidem sic, ut hæc duo, verbo inter ſe diſcrepare, re tamen unum ſonare videantur.

84. Non habeo, ad vulgi opinionem; quæ major utilitas, quàm regnandi, eſſe poſſit; nihil contrà inutilius ei, qui id injuſtè conſecutus ſit, invenio, quum ad veritatem cœpi revocare rationem: poſſunt enim, cuiquam eſſe ùtiles, angores, ſollicitudines, diurni & nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenisſima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci ſunt boni,

inquit Accius. At cur regno? quod a Tantalo & Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quantò plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipſum Romanum oppreſſiſſet, civitatemque non modò liberam, ſed etiam gentibus imperantem, ſervire ſibi coëgiſſet?

85. Hunc tu quas conſcientiæ labes in animo cenſes habuiſſe? quæ vulnera? Cujus autem vita ipſi poteſt utilis eſſe, quum ejus vitæ ea conditio ſit, ut, qui illam eripuerit, in maxima & gratia futurus ſit, & gloria? Quòd ſi hæc utilia non ſunt, quæ maximè videntur, quia plena ſunt dedecoris ac turpitudinis; ſatis perſuaſum eſſe debet; nihil eſſe utile, quod non honeſtum ſit.

XXII. Quamquam id quidem, quum ſæpe aliàs, tum Pyrrhi bello a C. Fabri-

cio, conſule iterum, & a ſenatu noſtro judicatum eſt. Quum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intuliſſet, quumque de imperio certamen eſſet cum rege generoſo ac potente; perfuga ab eo venit in caſtra Fabricii, eique eſt pollicitus, si præmium sibi propoſuiſſet, ſe, ut clam veniſſet, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, & eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus a ſenatu laudatum eſt. Atqui si ſpeciem utilitatis, opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & gravem adverſarium imperii ſuſtuliſſet; ſed magnum dedecus & flagitium, quicum laudis certamen fuiſſet, eum non virtute, ſed ſcelere ſuperatum.

87. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Ariſtides Athenis fuit, vel ſenatui noſtro, qui numquam utilitatem a dignitate ſejunxit, armis cum hoſte certare, an venenis? Si gloriæ cauſâ imperium expetendum eſt, ſcelus absit, in quo non poteſt eſſe gloria: sin ipſæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles eſſe cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. filii ſententia, quas civitates L. Sulla, pecuniâ acceptâ, ex ſenatuſconſulto liberaviſſet, ut hæ rurſus vectigales eſſent;

neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Eſt ei ſenatus aſſenſus: turpe imperio: piratarum enim melior fides, quàm ſenatûs. At aucta vectigalia: utile igitur. Quouſque audebunt dicere quidquam utile, quod non honeſtum?

88. Poteſt autem ulli imperio, quod gloriâ fultum eſſe debet, & benevolentiâ ſociorum, utile eſſe odium & infamia? Ego etiam cum Catone meo ſæpe diſſensi: nimis mihi præfractè videbatur ærarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa ſociis; quum in hos benefici eſſe deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis noſtris ſoleremus; eòque magis, quò illa ordinum conjunctio ad ſalutem reipublicæ pertinebat. Malè etiam Curio, quum cauſam Transpadanorum æquam eſſe dicebat; ſemper autem addebat, *Vincat utilitas*. Potiùs diceret, non eſſe æquam, quia non eſſet utilis reipublicæ, quàm, quum utilem eſſe diceret, non eſſe æquam fateretur.

XXIII. Plenus eſt ſextus liber de officiis Hecatonis talium quæſtionum: Sitne boni viri, in maxima caritate annonæ, familiam non alere: in utramque partem diſputat: ſed tamen ad extremum utilitate, ut putat, officium dirigit magis, quàm

humanitate. Quærit, si in mari jactura facienda ſit, equine pretioſi potiùs jacturam faciat, an ſervuli vilis: hîc aliò res familiaris, aliò ducit humanitas. Si tabulam de naufragio ſtultus arripuerit, extorquebitne eam ſapiens, si potuerit? negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne ſuum? minimè: non plus, quàm si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia ſua sit: quoad enim perventum sit eò, quò ſumpta navis eſt, non domini eſt navis, ſed navigantium.

90. Quid, si una tabula sit, duo naufragi, hique ſapientes, sibine utervis rapiat, an alter cedat alteri? cedat verò, ſed ei, cujus magis interſit vel ſuâ, vel reipublicæ cauſâ, vivere. Quid, si hæc paria in utroque? nullum erit certamen, ſed quasi ſorte aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magiſtratibus filius? nefas id quidem eſt: quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præſtat omnibus officiis? immò verò; ſed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? immo verò obſecrabit patrem, ne id faciat: si nihil proficiet, accuſabit, minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem

patriæ res ſpectabit, patriæ ſalutem ante-ponet ſaluti patris.

91. Quærit etiam, ſi ſapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis; quum id reſcierit, ſoluturuſne ſit eos, ſi cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat; cui potiùs aſſentior. Qui vinum fugiens vendat ſciens, debeatne dicere? Non neceſſe putat Diogenes: Antipater viri boni exiſtimat. Hæc ſunt quaſi controverſa jura Stoicorum. In mancipio vendundo, dicendane vitia, non ea, quæ niſi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; ſed hæc, mendacem eſſe, aleatorem, furacem, ebrioſum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis aurum vendens, orichalcum ſe putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud eſſe? an emat denario, quod ſit mille denariûm? Perſpicuum jam eſt, & quid mihi videatur, & quæ ſit inter eos philoſophos, quos nominavi, controverſia.

XXIV. Pacta & promiſſa ſemperne ſervanda ſint, quæ nec vi, nec dolo malo (ut prætores ſolent) facta ſint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento umquam poſtea uteretur: ſi eo medicamento ſanus factus fuerit; & annis aliquot poſt, inciderit in eumdem mor-

bum; nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti, quid faciendum sit? Quum sit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ, vitæ & ſaluti conſulendum eſt.

93. Quid? si quis ſapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, quum ei teſtamento ſeſtertiûm millies relinquatur, ut antequam hereditatem adeat, luce palam in foro ſaltet, idque ſe facturum promiſerit, quòd aliter eum heredem ſcripturus ille non eſſet; faciat, quod promiſerit; necne? Promisiſſe nollem, & id arbitror fuiſſe gravitatis: ſed quoniam promisit, si ſaltare in foro turpe ducet, honeſtiùs mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, quàm si ceperit: nisi fortè eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit; ut vel ſaltare eum, quum patriæ conſulturus sit, turpe non sit.

XXV. Ac ne illa quidem promiſſa ſervanda ſunt, quæ non ſunt iis ipsis utilia, quibus illa promiſeris. Sol Phaëthonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum ſe eſſe dixit, quidquid optaſſet: optavit, ut in currum patris tolleretur: ſublatus eſt: atque inſanus, antequam conſtitit, ictu fulminis deflagravit. Quantò melius fuerat, in hoc, promiſſum patris non eſſe ſervatum? Quid, quod Theſeus exe-

git promiſſum a Neptuno? cui quum tres optationes Neptunus dediſſet, optavit interitum Hippolyti, filii ſui, quum is patri ſuſpectus eſſet de noverca: quo optato impetrato, Theſeus in maximis fuit luctibus.

95. Quid? Agamemnon quum devoviſſet Dianæ, quod in ſuo regno pulcherrimum natum eſſet illo anno, immolavit Iphigeniam, quâ nihil erat eo quidem anno natum pulchrius: promiſſum potiùs non faciendum, quàm tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo & promiſſa non facienda nonnumquam: neque ſemper depoſita reddenda. Si gladium quis apud te ſanâ mente depoſuerit, repetat inſaniens; reddere, peccatum ſit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam depoſuerit, bellum inferat patriæ, reddaſne depositum? non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet eſſe carissima. Sic multa, quæ honeſta naturâ videntur eſſe, temporibus fiunt non honeſta: facere promiſſa, ſtare conventis, reddere deposita, commutatâ utilitate, fiunt non honeſta. Ac de iis quidem, quæ videntur eſſe utilitates contra juſtitiam simulatione prudentiæ, ſatis arbitror dictum.

96. Sed quoniam a quatuor fontibus honeſtatis primo libro officia duximus,

in eiſdem verſabimur, quum docebimus, ea, quæ videntur eſſe utilia, neque ſunt, quàm sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de juſtitia, quæ ſemper eſt utilis, diſputatum eſt. Reliquæ ſunt duæ partes honeſtatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine & præſtantiâ cernitur; altera in conformatione & moderatione continentiæ & temperantiæ.

XXVI. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poëtæ tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulyſſe nulla ſuſpicio eſt: ſed insimulant eum tragœdiæ, simulatione inſaniæ militiam ſubterfugere voluiſſe: non honeſtum consilium: at utile (ut aliquis fortaſſe dixerit) regnare, & Ithacæ vivere otiosè cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis & laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego verò iſtam contemnendam & abjiciendam; quoniam, quæ honeſta non sit, ne utilem quidem eſſe arbitror.

98. Quid enim auditurum putas fuiſſe Ulyſſem, si in illa simulatione perſeveraſſet? qui quum maximas res geſſerit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

Cuju' ipſe princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes ſcitis, ſolus neglexit fidem.

Furere aſſimulavit ; ne coiret, inſtitit.
Quòd ni Palamedis perſpicax prudentia
Iſtius perceepſet malitioſam audaciam,
Fide ſacratum jus perpetuò falleret.

Illi verò non modò cum hoſtibus, verùm etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quàm deſerere conſentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum.

99. Sed dimittamus & fabulas, & externa: ad rem factam, noſtramque veniamus. M. Atilius Regulus, quum conſul iterum in Africa ex insidiis captus eſſet, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Annibalis Hamilcare, juratus miſſus eſt ad ſenatum, ut, nisi redditi eſſent Pœnis captivi nobiles quidam, rediret ipſe Carthaginem: is quum Romam veniſſet, utilitatis ſpeciem videbat; ſed eam, ut res declarat, falſam judicavit; quæ erat talis; manere in patria, eſſe domi ſuæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepiſſet in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem; tenere conſularis dignitatis gradum: quis hæc neget eſſe utilia? quem cenſes? magnitudo animi & fortitudo negat.

XXVII. Num locupletiores quæris auctores? harum enim eſt virtutum pro-

prium, nil extimeſcere, omnia humana deſpicere; nihil, quod homini accidere poſſit, intolerandum putare: itaque quid fecit? In ſenatum venit: mandata expoſuit: ſententiam ne diceret, recuſavit: quamdiu jurejurando hoſtium teneretur, non eſſe ſe ſenatorem. Atque illud etiam (ô ſtultum hominem, dixerit quiſpiam, & repugnantem utilitati ſuæ!) reddi captivos, negavit eſſe utile: illos enim adoleſcentes eſſe, & bonos duces, ſe jam confectum ſenectute: cujus quum valuiſſet auctoritas, captivi retenti ſunt: ipſe Carthaginem rediit; neque eum caritas patriæ retinuit, nec ſuorum. Neque verò tum ignorabat, ſe ad crudeliſſimum hoſtem, & ad exquiſita ſupplicia proficiſci; ſed jusjurandum conſervandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur, erat in meliore cauſa, quàm ſi domi ſenex captivus, perjurus conſularis remanſiſſet. At ſtultè, qui non modò non cenſuerit captivos remittendos, verùm etiam diſſuaſerit. Quomodo ſtultè? etiamne ſi reipublicæ conducebat? poteſt autem, quod inutile reipublicæ ſit, id cuiquam civi utile eſſe?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ ſunt fundamenta naturæ, quum utilitatem ab honeſtate ſejungunt: omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapi-

mur, nec facere aliter ullo modo poſſumus: nam quis eſt, qui utilia fugiat? aut quis potiùs, qui ea non ſtudiosissimè perſequatur? Sed quia nuſquam poſſumus, nisi in laude, decore, honeſtate utilia reperire, propterea illa prima & ſumma habemus: utilitatis nomen non tam ſplendidum, quàm neceſſarium ducimus.

102 Quid eſt igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune eſt omnium philoſophorum, non eorum modò, qui deum nihil habere ipſum negotii dicunt, & nihil exhibere alteri, ſed eorum etiam, qui deum ſemper agere aliquid, & moliri volunt, numquam nec iraſci deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuiſſet, quàm nocuit sibi ipſe Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem præverteret. An ne turpiter faceret? Primùm, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo iſta habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

Fregiſti fidem. Neque dedi, neque do infideli cuiquam:

quamquam ab impio rege dicitur, luculentè tamen dicitur.

103. Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non ſint; ſic ſe dicere, videri quædam honeſta, quæ non ſint: ut hoc ipſum videtur honeſtum, conſervandi jurisjurandi causâ ad cruciatum revertiſſe; ſed fit non honeſtum, quia, quod per vim hoſtium eſſet actum, ratum eſſe non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile ſit, id fieri honeſtum, etiam ſi antea non videretur. Hæc ferè contra Regulum. Sed prima videamus.

XXIX. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque iraſci ſolet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quàm contra omne jusjurandum valet. Sed in jurejurando, non qui metus, ſed quæ vis ſit, debet intelligi: eſt enim jusjurandum, affirmatio religioſa: quod autem affirmatè, quasi deo teſte, promiſeris; id tenendum eſt: jam enim non ad iram deorum, quæ nulla eſt; ſed ad juſtitiam, & ad fidem pertinet. Nam præclarè Ennius:

O fides alma, apta pinnis, & jusjurandum Jovis!

Qui igitur jusjurandum violat, is fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione eſt) majores noſtri eſſe voluerunt.

105. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuiſſet, quàm ſibi nocuit ipſe Regulus. Certè, si nihil malum eſſet, niſi dolere. Id autem non modò ſummum malum, ſed ne malum quidem eſſe, maximâ auctoritate philoſophi affirmant; quorum quidem teſtem non mediocrem, ſed haud ſcio an gravissimum, Regulum, nolite, quæſo, vituperare: quem enim locupletiorem quærimus, quàm principem populi Romani, qui retinendi officii cauſâ cruciatum ſubierit voluntarium? Nam quod aiunt, minima de malis, id eſt, ut turpiter potiùs, quàm calamitosè: an eſt ullum majus malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habet aliquid offenſionis, quanta illa depravatio & fœditas turpificati animi debet videri?

106. Itaque, nervosiùs qui iſta diſſerunt, ſolum audent malum dicere id, quod turpe sit; qui autem remissiùs, hi tamen non dubitant ſummum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam:

idcirco rectè a poëta, quia, quum tractaretur Atreus, perſonæ ſerviendum fuit. Sed si hoc sibi ſumunt, nullam eſſe fidem, quæ infideli data sit; videant, ne quæratur latebra perjurio.

107. Eſt autem jus etiam bellicum, fi-

deſque jurisjurandi ſæpe cum hoſte ſervanda. Quod enim ita juratum eſt, ut mens conciperet fieri oportere, id ſervandum eſt: quod aliter; id si non feceris, nullum eſt perjurium: ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus eſt, ne si juratus quidem id non feceris: nam pirata non eſt perduellium numero definitus, ſed communis hoſtis omnium: cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum eſſe commune.

108. Non enim falſum jurare, perjurare eſt; ſed, quod ex animi tui ſententia juraris, sicut verbis concipitur more noſtro, id non facere, perjurium eſt. Scitè enim Euripides:

Juravi linguâ, mentem injuratam gero.

Regulus verò non debuit conditiones pactioneſque bellicas & hoſtiles perturbare perjurio: cum juſto enim & legitimo hoste res gerebatur; adverſus quem & totum jus fetiale, & multa ſunt jura communia: quod ni ita eſſet, numquam claros viros ſenatus vinctos hoſtibus dediſſet.

XXX. At verò T. Veturius & Sp. Poſtumius, quum iterum conſules eſſent, quia, quum malè pugnatum apud Caudium eſſet, legionibus noſtris ſub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti ſunt his; injuſſu enim populi ſenatûſque

fecerant. Eodemque tempore Tib. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quòd eorum auctoritate pax erat facta, dediti ſunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipſe Poſtumius, qui dedebatur, ſuaſor & auctor fuit: quod idem multis annis pòſt C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuscum sine ſenatûs auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem ſuasit eam, quam L. Furius, & Sex. Atilius ex ſenatuſconſulto ferebant: quâ acceptâ, eſt hoſtibus deditus. Honeſtiùs hic, quàm Q. Pompeius, quo, quum in eadem cauſa eſſet, deprecante, accepta lex non eſt. Hîc ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quàm honeſtas: apud ſuperiores, utilitatis ſpecies falſa, ab honeſtatis auctoritate ſuperata eſt.

110. At non debuit ratum eſſe, quod erat actum per vim. Quasi verò forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad ſenatum proficiſcebatur, quum præſertim de captivis diſſuaſurus eſſet? Quod maximum in eo eſt, id reprehenditis: non enim ſuo judicio ſtetit, ſed ſuſcepit cauſam, ut eſſet judicium ſenatûs; cui nisi ipſe auctor fuiſſet, captivi profectò Pœnis redditi eſſent: ita incolumis in patria Regulus reſtitiſſet: quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honeſtum & ſentire illa,

& pati credidit. Nam quod aiunt, quod valdè utile ſit, id fieri honeſtum; immo verò eſſe, non fieri: eſt enim nihil utile, quod idem non honeſtum ſit; nec quia utile, honeſtum, ſed quia honeſtum, utile.

XXXI. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facilè quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præſtantius. Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud eſt admiratione dignum, quòd captivos retinendos cenſuerit: nam quòd rediit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: itaque iſta laus non eſt hominis, ſed temporum: nullum enim vinculum ad adſtringendam fidem jurejurando majores arctius eſſe voluerunt: id indicant leges in XII tabulis, indicant ſacratæ, indicant fœdera, quibus etiam cum hoſte devincitur fides: indicant notiones animadverſioneſque cenſorum; qui nulla de re diligentiùs, quàm de jurejurando, judicabant.

112. L. Manlio, A. filio, quum dictator fuiſſet, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quòd is paucos ſibi dies ad dictaturam gerendam addidiſſet: criminabatur etiam, quòd Titum filium, qui poſtea eſt Torquatus appellatus, ab hominibus relegaſſet, & ruri habitare juſſiſſet: quod quum audiviſſet adoleſcens filius, negotium exhiberi patri; accurriſſe Romam,

mam, & cum prima luce Pomponii domum veniſſe dicitur: cui quum eſſet nunciatum; quòd illum iratum allaturum ad ſe aliquid contra patrem arbitraretur, ſurrexit e lectulo, remotiſque arbitris, ad ſe adoleſcentem jussit venire. At ille, ut ingreſſus eſt, confeſtim gladium deſtrinxit, juravitque, ſe illum ſtatim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dediſſet, ſe patrem miſſum eſſe facturum: juravit, hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causâ desiſtere neceſſe eſſet: Manlium miſſum fecit: tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is eſt, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio conſulatu Latini ad Veſerim fusi, & fugati: magnus vir in primis, & qui perindulgens in patrem, idem acerbè ſeverus in filium.

XXXII. Sed, ut laudandus Regulus in conſervando jurejurando, sic decem illi, quos poſt Cannenſem pugnam juratos ad ſenatum misit Annibal, ſe in caſtra redituros ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetraviſſent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor in primis, ſcribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem

reverſiſſe, a ſenatu re non impetratâ; unum ex decem, qui paulò poſt, quàm egreſſus erat e caſtris, rediſſet, quasi aliquid eſſet oblitus, Romæ remansiſſe. Reditu enim in caſtra, liberatum ſe eſſe jurejurando interpretabatur: non rectè: fraus enim adſtringit, non diſſolvit perjurium. Fuit igitur ſtulta calliditas, perversè imitata prudentiam. Itaque decrevit ſenatus, ut ille veterator & callidus, vinctus ad Annibalem duceretur.

114. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Annibal, non quos in acie cepiſſet, aut qui periculo mortis diffugiſſent, ſed qui relicti in caſtris fuiſſent a Paulo & Varrone conſulibus: eos ſenatus non cenſuit redimendos; quum id parvâ pecuniâ fieri poſſet; ut eſſet inſitum militibus noſtris aut vincere, aut emori. Quâ quidem re auditâ, fractum animum Annibalis ſcripsit idem, quòd ſenatus populuſque Romanus rebus afflictis tam excelſo animo fuiſſet. Sic honeſtatis comparatione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græcè ſcripsit hiſtoriam, plures ait fuiſſe, qui in caſtra revertiſſent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eoſque a cenſoribus, omnibus ignominiis notatos.

115. Sit jam hujus loci finis. Perſpicuum eſt enim, quæ timido animo, humili, de-

miſſo, fractoque fiant (quale fuiſſet Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus eſſe videretur, non quod reipublicæ, cenſuiſſet, aut domi remanere voluiſſet) non eſſe utilia, quia sint flagitioſa, fœda, turpia.

XXXIII. Reſtat quarta pars, quæ decore, moderatione, modeſtiâ, continentiâ, temperantiâ continetur. Poteſt igitur quidquam eſſe utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Ariſtippo Cyrenaici, atque Anniceriì philoſophi nominati, omne bonum in voluptate poſuerunt; virtutemque cenſuerunt ob eam rem eſſe laudàndam, quòd efficiens eſſet voluptatis: quibus obſoletis floret Epicurus, ejuſdem ferè adjutor auctorque ſententiæ. Cum his viris equiſque, ut dicitur, si honeſtatem tueri ac retinere ſententia eſt, decertandum eſt.

117. Nam si non modò utilitas, ſed vita omnis beata, corporis firmâ conſtitutione, ejuſque conſtitutionis ſpe exploratâ, ut a Metrodoro ſcriptum eſt, continetur; certè hæc utilitas, & quidem ſumma (sic enim cenſent) cum honeſtate pugnabit. Nam ubi primùm prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique ſuavitates? quàm miſer virtutis famulatus, ſervientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates?

fac nihil iſto eſſe jucundius: quid cogitari poteſt turpius? Jam, qui dolorem ſummum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ eſt dolorum laborumque contemptio? quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hîc dicit) ſatis fortiter de dolore; tamen non id ſpectandum eſt, quid dicat, ſed quid conſentaneum sit ei dicere, qui bona, voluptate terminaverit; mala, dolore: ut, si illum audiam de continentia & temperantia; dicit ille quidem multa multis locis; ſed aqua hæret, ut aiunt. Nam quî poteſt temperantiam laudare is, qui ponat ſummum bonum in voluptate? eſt enim temperantia libidinum inimica; libidines autem, conſectatrices voluptatis.

118. Atque in his tamen tribus generibus quoquo modo poſſunt, non incallidè tergiverſantur. Prudentiam introducunt, ſcientiam ſuppeditantem voluptates, depellentem dolores: fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris: etiam temperantiam inducunt, non facillimè illi quidem, ſed tamen quoquo modo poſſunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Juſtitia vacillat, vel jacet potiùs, omneſque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, & in ſocie-

tate generis humani: neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas eſſe poteſt, non plus quàm amicitia, si hæc non per ſe expetantur, ſed ad voluptatem utilitatemve referantur.

XXXIV. Conferamus igitur in pauca: nam ut utilitatem nullam eſſe docuimus, quæ honeſtati eſſet contraria; sic omnem voluptatem dicimus honeſtati eſſe contrariam: quò magis reprehendendos Calliphonem, & Dinomachum judico, qui ſe diremptuuros controverſiam putaverunt, si cum honeſtate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulaviſſent. Non recipit iſtam conjunctionem honeſtas, aſpernatur, repellit: nec verò finis bonorum & malorum, qui simplex eſſe debet, ex diſſimilibus rebus miſceri & temperari poteſt. Sed de hoc (magna enim res eſt) alio loco pluribus: nunc ad propoſitum.

120. Quemadmodum igitur, si quando ea quæ videretur utilitas, honeſtati repugnat, dijudicanda res sit, ſatis eſt ſuprà diſputatum: sin autem ſpeciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla poteſt eſſe ei cum honeſtate conjunctio: nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortaſſe nonnihil, utilitatis certè nihil habebit.

121. Habes a patre munus, Marce fili, meâ quidem ſententiâ magnum; ſed per-

inde erit, ut acceperis : quamquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tamquam hoſpites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipſe veniſſem Athenas (quod quidem eſſet factum, nisi me e medio curſu clarâ voce patria revocaſſet) aliquando me quoque audires; sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea eſt, tribues his temporis quantum poteris; poteris autem, quantum voles: quum verò intellexero, te hoc ſcientiæ genere gaudere, tum & præſens tecum propediem (ut ſpero) &, dum aberis, abſens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique perſuade, eſſe te quidem mihi carissimum; ſed multò fore cariorem, si talibus monumentis, præceptiſque lætabere.

CATO MAJOR,

SEU

DE SENECTUTE

DIALOGUS.

AD TITUM POMPONIUM ATTICUM.

I. O *Tite, ſi quid ego adjuero, curamve levaſſo,*
Quæ nunc te coquit, & verſat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iiſdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum,

Ille vir, haud magna cum re, ſed plen' fidei.

Quamquam certò ſcio, non, ut Flamininum;

Sollicitari te, Tite, ſic noctéſque dieſque.

Novi enim moderationem animi tui, & æquitatem; teque non cognomen ſolùm

Athenis deportaſſe, ſed humanitatem & prudentiam intelligo: & tamen ſuſpicor, iiſdem rebus te, quibus me ipſum interdum gravius commoveri; quarum conſolatio & major eſt, & in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi viſum eſt de Senectute aliquid ad te ſcribere.

2. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune eſt, aut jam urgentis, aut certè adventantis ſenectutis, & te, & me ipſum levari volo: etſi te quidem id modicè ac ſapienter (ſicut omnia) & ferre, & laturum eſſe certò ſcio. Sed mihi, quum de ſenectute aliquid vellem ſcribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque noſtrûm communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modò omnes abſterſerit ſenectutis moleſtias, ſed effecerit mollem etiam & jucundam ſenectutem.

3. Numquam igitur ſatis laudari dignè poterit philoſophia, cui qui pareat, omne tempus ætatis ſine moleſtia poſſit degere. Sed de ceteris & diximus multa, & ſæpe dicemus: hunc librum de ſenectute ad te miſimus. Omnem autem ſermonem tribuimus, non Tithono, ut Ariſto Chius, ne parum eſſet auctoritatis in fabula; ſed M. Catoni ſeni, quò majorem auctoritatem haberet oratio: apud quem, Lælium & Scipionem facimus admirantes,

quòd is tam facilè ſenectutem ferat, iiſque eum reſpondentem: qui si eruditiùs videbitur diſputare, quàm conſuevit ipſe in ſuis libris, attribuito Græcis litteris, quarum conſtat eum perſtudioſum fuiſſe in ſenectute. Sed quid opus eſt plura? jam enim ipsius Catonis ſermo explicabit noſtram omnem de ſenectute ſententiam.

II. SCIPIO. Sæpenumero admirari ſoleo cum hoc C. Lælio, tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque ſapientiam, tum vel maximè, quòd numquam ſenectutem tibi gravem eſſe ſenſerim; quæ pleriſque ſenibus sic odioſa eſt, ut onus ſe Ætnâ gravius dicant ſuſtinere. CATO. Rem haud ſanè difficilem, Scipio & Læli, admirari videmini: quibus enim nihil opis eſt in ipsis ad bene beatéque vivendum, iis omnis gravis eſt ætas; qui autem omnia bona a ſe ipsi petunt, iis nihil poteſt malum videri, quod naturæ necessitas afferat: quo in genere in primis eſt ſenectus; quam ut adipiſcantur, omnes optant, eamdem accuſant adepti: tanta ineſt ſtultitiæ inconſtantia atque perversitas. Obrepere aiunt eam citiùs quàm putaſſent. Primùm, quis coëgit eos falſum putare? quî enim citiùs adoleſcentiæ ſenectus, quàm pueritiæ adoleſcentia obrepit? deinde, quî minùs gravis eſſet iis ſenectus, si octingentèsimum annum age-

rent, quàm octogeſimum? præterita enim ætas, quamvis longa, quum effluxiſſet, nullâ conſolatione permulcere poſſet ſtultam ſenectutem.

5. Quocirca si ſapientiam meam admirari ſoletis (quæ utinam digna eſſet opinione veſtrâ, noſtroque cognomine!) in hoc ſumus ſapientes, quòd naturam optimam ducem, tamquam deum, ſequimur, eique paremus; a qua non veriſimile eſt, quum ceteræ partes ætatis bene deſcriptæ sint, extremum actum, tamquam ab inerti poëta, eſſe neglectum. Sed tamen neceſſe fuit eſſe aliquid extremum, &, tamquam in arborum baccis terræque frugibus, maturitate tempeſtivâ quasi vietum & caducum; quod ferendum eſt molliter ſapienti: quid enim eſt aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi naturæ repugnare?

6. LÆLIUS. Atqui, Cato, gratiſſimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam ſperamus (volumus quidem certè) ſenes fieri, antè multò a te didicerimus, quibus facillimè rationibus ingraveſcentem ætatem ferre possimus. CATO. Faciam verò, Læli; præſertim si utrique veſtrûm gratum, ut dicis, futurum eſt. SCIPIO. Volumus ſanè, nisi moleſtum eſt, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, iſtuc, quò perveniſti, videre, quale sit.

III. CATO. Faciam, ut potero, Læli; ſæpe enim interfui querelis meorum æqualium (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillimè congregantur), quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines conſulares, noſtri ferè æquales, deplorare ſolebant; tum quòd voluptatibus carerent, ſine quibus vitam nullam putarent; tum quòd ſpernerentur ab iis, a quibus eſſent coli ſoliti: qui mihi non id videbantur accuſare, quod eſſet accuſandum. Nam ſi id culpâ ſenectutis accideret, eadem mihi uſu evenirent, reliquiſque omnibus majoribus natu; quorum ego multorum cognovi ſenectutem ſine querela, qui ſe & libidinum vinculis laxatos eſſe non moleſtè ferrent, nec a ſuis deſpicerentur. Sed omnium iſtiuſmodi querelarum in moribus eſt culpa, non in ætate: moderati enim, & nec difficiles, nec inhumani ſenes, tolerabilem agunt ſenectutem; importunitas autem & inhumanitas omni ætati moleſta eſt.

8. LÆLIUS. Eſt, ut dicis, Cato: ſed fortaſſe dixerit quiſpiam, tibi propter opes, & copias, & dignitatem tuam, tolerabiliorem ſenectutem videri; id autem non poſſe multis contingere. CATO. Eſt iſtuc quidem, Læli, aliquid; ſed nequaquam in iſto ſunt omnia: ut Themiſtocles fertur Seriphio quidam in jurgio reſ-

pondiſſe, quum ille dixiſſet, non eum ſuâ, ſed patriæ gloriâ ſplendorem aſſecutum: Nec hercule, inquit, si ego Seriphius eſſem, ignobilis; nec tu, si Atheniensis eſſes, clarus umquam fuiſſes: quod eodem modo de ſenectute poteſt dici: neque enim in ſumma inopia non levis eſſe ſenectus poteſt, ſapienti quidem; nec insipienti etiam in ſumma copia non gravis.

9. Aptissima omnino ſunt, Scipio & Læli, arma ſenectutis, artes, exercitationeſque virtutum, quæ in omni ætate cultæ, quum diu multumque vixeris, mirificos efferunt fructus, non ſolùm quia numquam deſerunt, ne in extremo quidem tempore ætatis (quamquam id maximum eſt) verùm etiam quia conſcientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima eſt.

IV. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adoleſcens ita dilexi ſenem, ut æqualem: erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec ſenectus mores mutaverat: quamquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, ſed tamen jam ætate provectum: anno enim pòſt, conſul primùm fuerat, quàm ego natus ſum; cumque eo quartùm conſule adoleſcentulus miles profectus ſum ad Capuam, quintoque anno pòſt ad Tarentum: quæſtor deinde quadriennio pòſt

factus ſum, quem magiſtratum geſsi conſulibus Tuditano, & Cethego, quum quidem ille admodum ſenex, ſuaſor legis Cinciæ de donis & muneribus fuit. Hic & bella gerebat, ut adoleſcens, quum planè grandis eſſet; & Annibalem juveniliter exſultantem patientiâ ſuâ molliebat: de quo præclarè familiaris noſter Ennius:

Unus qui nobis cunctando reſtituit rem;
Non ponebat enim rumores ante ſalutem:
Ergo magiſque magiſque viri nunc gloria claret.

11. Tarentum verò quâ vigilantiâ, quo consilio recepit? quum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amiſſo oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: Meâ operâ, Q. Fabi, Tarentum recepiſti: *Certè*, inquit ridens: *nam nisi tu amisiſſes, numquam recepiſſem.* Nec verò in armis præſtantior, quàm in toga: qui conſul iterum, Sp. Carvilio collegâ quiescente, C. Carvilio & C. Flaminio tribunis plebis, quoad potuit, reſtitit, agrum Picentem & Gallicum viritim contra ſenatûs auctoritatem dividentibus: augurque quum eſſet, dicere auſus eſt, optimis auſpiciis ea geri, quæ pro reipublicæ ſalute gererentur; quæ contra rempublicam fierent, contra auſpicia fieri.

12. Multa in eo viro præclara cogno-

vi: ſed nihil eſt admirabilius, quàm quomodo ille mortem filii tulit, clari viri & conſularis: eſt in manibus laudatio; quam cum legimus, quem philoſophum non contemnimus? Nec verò ille in luce modò, atque in oculis civium magnus; ſed intus, domique præſtantior: qui ſermo? quæ præcepta? quanta notitia antiquitatis? quæ ſcientia juris augurii? multæ etiam, ut in homine Romano, litteræ: omnia memoriâ tenebat, non domeſtica ſolùm, ſed etiam externa bella: cujus ſermone ita tum cupidè fruebar, quaſi jam divinarem, id, quod evenit, illo exſtincto, fore unde diſcerem neminem.

V. Quorſum igitur hæc tam multa de Maximo? quia profectò videtis, nefas eſſe dictu, miſeram fuiſſe talem ſenectutem. Nec tamen omnes poſſunt eſſe Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedeſtres navaleſve pugnas, ut bella a ſe geſta, ut triumphos recordentur: eſt etiam quietè, & purè, & eleganter actæ ætatis placida ac lenis ſenectus, qualem accepimus Platonis, qui uno & octogeſimo anno ſcribens mortuus eſt: qualem Iſocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inſcribitur, quarto & nonageſimo anno ſcripſiſſe dicitur, vixitque quinquennium poſtea: cujus magiſter Leontinus Gorgias, centum & ſeptem comple-

vit annos; neque umquam in ſuo ſtudio atque opere ceſſavit; qui, quum ex eo quæreretur, cur tam diu vellet eſſe in vita: *Nihil habeo*, inquit, *quod accuſem ſenectutem*. Præclarum reſponſum, & docto homine dignum.

14. Sua enim vitia inſipientes, & ſuam culpam in ſenectutem conferunt; quod non faciebat is, cujus modò mentionem feci, Ennius,

Sicut fortis equus, ſpatio qui ſæpe ſupremo
Vicit Olympia, nunc ſenio confectu' quieſcit.

Equi fortis & victoris ſenectuti comparat ſuam; quem quidem probè meminiſſe poteſtis. Anno enim undeviceſimo poſt ejus mortem, hi conſules, T. Flamininus, & M'. Acilius facti ſunt: ille autem Cæpione, & Philippo iterum conſule, mortuus eſt: quum ego quidem v. & LX. annos natus, legem Voconiam voce magnâ, & bonis lateribus ſuaſiſſem. Annos LXX. natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertatem & ſenectutem, ut eis pene delectari videretur.

15. Etenim, quum contemplor animo, reperio quatuor cauſas, cur ſenectus miſera videatur: unam, quòd avocet a rebus gerendis; alteram, quòd corpus faciat infirmius; tertiam, quòd privet om-

nibus ferè voluptatibus; quartam, quòd haud procul abſit a morte. Earum, ſi placet, cauſſarum quanta, quámque ſit juſta unaquæque, videamus.

VI. A rebus gerendis ſenectus abſtrahit? Quibus? an iis, quæ in juventute geruntur & viribus? Nullæne igitur res ſunt ſeniles, quæ vel infirmis corporibus, animo tamen adminiſtrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio, ſocer optimi viri, filii mei? ceteri ſenes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rempublicam consilio & auctoritate defendebant, nihil agebant?

16. Ad App. Claudii ſenectutem accedebat ětiam, ut cæcus eſſet: tamen is, quum ſententia ſenatûs inclinaret ad pacem, & fœdus faciendum cum Pyrrho; non dubitavit dicere illa, quæ verſibus perſecutus eſt Ennius:

Quò vobis mentes, rectæ quæ ſtare ſolebant
Antehac, dementes ſeſe flexere viaï?

ceteraque graviſſimè; notum enim vobis carmen eſt; & tamen ipsius Appii exſtat oratio. Atque hanc ille egit ſeptem & decem annos poſt alterum conſulatum, quum inter duos conſulatus anni decem interfluxiſſent, cenſorque ante conſulatum ſuperiorem fuiſſet. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem ſanè fuiſſe; & tamen sic a patribus accepimus.

17. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda verſari ſenectutem negant, similesque ſunt, ut, si qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, quum alii malos ſcandant, alii per foros curſent, alii ſentinam exhauriant; ille autem clavum tenens ſedeat in puppi quietus. Non faciat ea, quæ juvenes: at verò multò majora & meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ geruntur, ſed consilio, & auctoritate, & ſententiâ, quibus non modò non orbari, ſed etiam augeri ſenectus ſolet.

18. Nisi fortè ego vobis, qui & miles, & tribunus, & legatus, & conſul verſatus ſum in vario genere bellorum, ceſſare nunc videor, quum bella non gero. At ſenatui, quæ ſunt gerenda, præſcribo; & quomodo: Carthagini malè jam diu cogitanti, bellum multò antè denuntio; de qua vereri non antè desinam, quàm illam exciſam eſſe cognovero.

19. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reſervent, ut avi reliquias perſequare! cujus a morte quintus hic & tricesimus eſt annus: ſed memoriam illius viri excipient omnes anni conſequentes. Anno ante me cenſorem mortuus eſt, decem annis poſt meum conſulatum, quum conſul iterum, me conſule,

creatus eſſet. Num igitur, ſi ad centeſimum annum vixiſſet, ſenectutis eum ſuæ pœniteret? nec enim excurſione, nec ſaltu, nec eminus haſtis, aut cominus gladiis uteretur; ſed ratione, & conſilio, & ſententiâ: quæ niſi eſſent in ſenibus, non ſummum conſilium majores noſtri appellaſſent *ſenatum*.

20. Apud Lacedæmonios quidem ii, qui ampliſſimum magiſtratum gerunt, ut ſunt, ſic etiam nominantur ſenes. Quòd ſi legere, aut audire voletis externa, maximas reſpublicas ab adoleſcentibus labefactas, a ſenibus ſuſtentatas & reſtitutas reperietis.

Cedo, qui veſtram rempublicam tantam amiſiſtis tam citò?

Sic enim percunctanti, ut eſt in Nævii poëtæ ludo, reſpondentur & alia, & hæc in primis.

Proveniebant oratores novi, ſtulti, adoleſcentuli.

Temeritas eſt videlicet florentis ætatis; prudentia, ſeneſcentis.

VII. At memoria minuitur: credo, niſi eam exerceas, aut ſi ſis naturâ tardior. Themiſtocles omnium civium nomina perceperat: num igitur cenſetis eum, quum ætate proceſſiſſet, qui Ariſtides eſſet, Lyſimachum ſalutare ſolitum? Equi-

dem non modò eos novi, qui ſunt; ſed eorum patres etiam, & avos: nec ſepulcra legens vereor (quod aiunt) ne memoriam perdam: his enim ipſis legendis redeo in memoriam mortuorum: nec verò quemquam ſenum audivi oblitum, quo loco theſaurum obruiſſet: omnia, quæ curant, meminerunt; vadimonia conſtituta; qui ſibi, quibus ipſi debeant.

22. Quid juriſconſulti? quid pontifices? quid augures? quid philoſophi ſenes? quàm multa meminerunt? manent ingenia ſenibus, modò permaneat ſtudium & induſtria; nec ea ſolùm in claris & honoratis viris, ſed in vita etiam privata & quieta. Sophocles ad ſummam ſenectutem tragœdias fecit: quod propter ſtudium, quum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus eſt; ut, quemadmodum noſtro more malè rem gerentibus patribus bonis interdici ſolet; sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent judices. Tum ſenex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, & proximè ſcripſerat, Œdipum Coloneum recitaſſe judicibus, quæſiſſeque, num illud carmen desipientis videretur: quo recitato, ſententiis judicum eſt liberatus.

23. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num

Steſichorum, num, quos antè dixi, Iſocratem, Gorgiam, num philoſophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num poſtea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidiſtis, Diogenem Stoicum, coëgit in ſuis ſtudiis obmuteſcere ſenectus? an non in omnibus iis ſtudiorum agitatio vitæ æqualis fuit?

24. Age, ut iſta divina ſtudia omittamus, poſſum nominare ex agro Sabino ruſticos Romanos, vicinos & familiares meos, quibus abſentibus, numquam ferè ulla in agro majora opera fiunt, non ſerendis, non percipiendis, non condendis fructibus: quamquam in aliis minùs hoc mirum: nemo enim eſt tam ſenex, qui ſe annum non putet poſſe vivere: ſed iidem elaborant in eis, quæ ſciunt nihil omnino ad ſe pertinere.

Serit arbores, quæ alteri ſeculo proſint,

ut ait Statius noſter in Synephebis. Nec verò dubitet agricola, quamvis ſenex, quærenti, cui ſerat, reſpondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modò hæc a majoribus voluerunt, ſed etiam poſteris prodere.

VIII. Meliùs Cæcilius de ſene alteri ſeculo proſpiciente, quàm illud:

Ædepol, Senectus, ſi nihil quidquam aliud vitii

Apportes tecum, quum advenis; unum id ſat eſt,
Quòd diu vivendo, multa, quæ non vult, videt.

Et multa fortaſſe, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, ſæpe etiam adoleſcentia incurrit. Illud verò idem Cæcilius vitiosiùs:

Tum equidem in ſenecta hoc deputò miſerrimum,
Sentire eâ ætate eſſe ſe odioſum alteri.

26. Jucundum pòtiùs, quàm odioſum! ut enim adoleſcentibus, bonâ indole prædiris, ſapientes ſenes delectantur, leviorque fit eorum ſenectus, qui a juventute coluntur & diliguntur; ſic adoleſcentes ſenum præceptis gaudent, quibus ad virtutum ſtudia ducuntur: nec minùs intelligo me vobis, quàm vos mihi eſſe jucundos. Sed videtis, ut ſenectus non modò languida atque iners non ſit, verùm etiam ſit operoſa & ſemper agens aliquid, & moliens; tale ſcilicet, quale cujuſque ſtudium in ſuperiore vita fuit. Quid, quòd etiam addiſcunt aliquid? ut Solonem verſibus gloriantem videmus, qui ſe quotidie aliquid addiſcentem, ſenem fieri dicit; ut ego feci, qui Græcas litteras ſenex didici: quas quidem ſic avidè arripui, quaſi diuturnam ſitim explere cupiens, ut ea ipſa mihi nota eſſent, quibus me nunc exemplis uti videtis;

quod quum feciſſe Socratem in fidibus audirem, vellem equidem & illud (diſcebant enim fidibus antiqui) ſed in litteris certè elaboravi.

IX. Nec nunc quidem vires deſidero adoleſcentis (is enim erat locus alter de vitiis ſenectutis) non plus, quàm adoleſcens tauri, aut elephanti deſiderabam: quod eſt, eo decet uti; & quidquid agas, agere prò viribus. Quæ enim vox poteſt eſſe contemptior, quàm Milonis Crotoniatæ? qui, quum jam ſenex eſſet, athletaſque ſe in curriculo exercentes videret, adſpexiſſe lacertos ſuos dicitur, illacrymanſque dixiſſe, *At hi quidem jam mortui ſunt.* Non verò tam iſti, quàm tu ipſe, nugator: neque enim ex te unquam es nobilitatus, ſed ex lateribus & lacertis tuis. Nihil Sex. Ælius tale, nihil multis annis antè T. Coruncanius, nihil modò P. Craſſus; a quibus jura civibus præſcribebantur: quorum uſque ad extremum ſpiritum eſt provecta prudentia.

28. Orator, metuo, ne langueſcat ſenectute: eſt enim munus ejus non ingénii folùm, ſed laterum etiam, & virium. Omnino canorum illud in voce ſplendeſcit etiam neſcio quo pacto in ſenectute; quod equidem adhuc non amisi; & videtis annos: ſed tamen eſt decorus ſermo ſenis, quietus & remiſſus; facitque

perſæpe ipſa ſibi audientiam diſerti ſenis compta & mitis oratio : quod ſi ipſe exſequi nequeas, poſſis tamen Scipioni præcipere, & Lælio. Quid enim eſt jucundius ſenectute, ſtipatâ ſtudiis juventutis ?

29. An ne eas quidem vires ſenectuti relinquemus, ut adoleſcentulos doceat, inſtituat, ad omne officii munus inſtruat? quo quidem opere quid poteſt eſſe præclarius ? Mihi verò Cn. & P. Scipiones, & avi tui duo, L. Æmilius, & P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur : nec ulli bonarum artium magiſtri non beati putandi, quamvis conſenuerint vires, atque defecerint : etsi iſta ipſa defectio virium, adoleſcentiæ vitiis efficitur ſæpius, quàm ſenectutis ; libidinoſa etenim, & intemperans adoleſcentia effœtum corpus tradit ſenectuti.

30. Cyrus quidem apud Xenophontem eo ſermone, quem moriens habuit, quum admodum ſenex eſſet, negat ſe unquam ſenſiſſe, ſenectutem ſuam imbecilliorem factam, quàm adoleſcentia fuiſſet. Ego L. Metellum memini puer (qui quum quadriennio poſt alterum conſulatum pontifex maximus factus eſſet, viginti & duos annos ei ſacerdotio præfuit) ita bonis eſſe viribus extremo tem-

pore ætatis, ut adoleſcentiam non requireret. Nihil neceſſe eſt mihi de me ipſo dicere; quamquam eſt id quidem ſenile, ætatique noſtræ conceditur.

X. Videtiſne, ut apud Homerum ſæpiſſime Neſtor de virtutibus ſuis prædicet? tertiam enim jam ætatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne vera de ſe prædicans, nimis videretur aut inſolens, aut loquax: etenim (ut ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio; quam ad ſuavitatem nullis egebat corporis viribus: & tamen dux ille Græciæ nuſquam optat, ut Ajacis ſimiles habeat decem, at ut Neſtoris; quod ſi acciderit, non dubitat, quin brevi Troja ſit peritura.

32. Sed redeo ad me. Quartum annum ago & octogeſimum: equidem poſſe vellem idem gloriari, quod Cyrus; ſed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis eſſe viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæſtor eodem bello, aut conſul in Hiſpania fuerim, aut quadriennio poſt, quum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Glabrione conſule: ſed tamen (ut vos videtis) non planè me enervavit, nec afflixit ſenectus: non curia vires meas deſiderat, non Roſtra, non amici, non clientes, non hoſpites; nec enim unquam

quam ſum aſſenſus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, maturè fieri ſenem, si diu velis eſſe ſenex. Ego verò me minùs diu ſenem eſſe mallem, quàm eſſe ſenem antè, quàm eſſem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus.

33. At minùs habeo virium, quàm veſtrûm utervis. Nec vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco eſt ille præſtantior? moderatio modò virium adsit, & tantum, quantum poteſt quiſque, nitatur: næ ille non magno deſiderio tenebitur virium. Olympiæ per ſtadium ingreſſus eſſe Milo dicitur, quum humeris ſuſtineret bovem vivum. Utrùm igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis vires ingenii dari? Denique iſto bono utare, dum adsit; quum absit, ne requiras: nisi fortè adoleſcentes pueritiam, paulùm ætate progressi adoleſcentiam debeant requirere. Curſus eſt certus ætatis, & una via naturæ, eaque simplex; ſuaque cuique parti ætatis tempeſtivitas eſt data; ut & infirmitas puerorum, & ferocitas juvenum, & gravitas jam conſtantis ætatis, & ſenectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod ſuo tempore percipi debeat.

34. Arbitror te audire, Scipio, hoſpes tuus avitus Maſiniſſa quæ faciat hodie,

nonaginta annos natus : quum ingreſſus iter pedibus ſit, in equum omnino non adſcendere; quum equo, ex equo non deſcendere : nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto ſit : ſummam in eo eſſe corporis ſiccitatem : itaque exſequi omnia regis officia & munera. Poteſt igitur exercitatio, & temperantia etiam ſenectuti conſervare aliquid priſtini roboris.

XI. Non ſunt in ſenectute vires ? ne poſtulantur quidem vires a ſenectute. Ergo & legibus & inſtitutis vacat ætas noſtra muneribus iis, quæ non poſſunt ſine viribus ſuſtineri : itaque non modò, quod non poſſumus, ſed ne quantum poſſumus quidem, cogimur.

35. At ita multi ſunt imbecilli ſenes, ut nullum officii, aut omnino vitæ munus exſequi poſſint. At id quidem non proprium ſenectutis eſt vitium, ſed commune valetudinis. Quàm fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit ? quàm tenui, aut nullâ potiùs valetudine ? quod ni ita fuiſſet, alterum ille exſtitiſſet lumen civitatis : ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior acceſſerat. Quid mirum igitur in ſenibus, ſi infirmi ſunt aliquando, quum ne id quidem adoleſcentes effugere poſſint ? Reſiſtendum, Læli & Scipio, ſenectuti eſt,

ejuſque vitia diligentiâ compenſanda ſunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, ſic contra ſenectutem.

36. Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi & potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec verò corpori ſoli ſubveniendum eſt, ſed menti atque animo multò magis: nam hæc quoque, nisi tamquam lumini oleum inſtilles, exſtinguuntur ſenectute. Et corpora quidem defatigatione & exercitatione ingraveſcunt; animi autem exercitando levantur. Nam quos ait Cæcilius, *comicos ſtultos ſenes*; hos ſignificat credulos, obliviofos, diſſolutos: quæ vitia ſunt non ſenectutis, ſed inertis, ignavæ, ſomniculoſæ ſenectutis: ut petulantia, ut libido, magis eſt adoleſcentium, quàm ſenum; nec tamen omnium adoleſcentium, ſed non proborum; ſic iſta ſenilis ſtultitia (quæ deliratio appellari ſolet) ſenum levium eſt, non omnium.

37. Quatuor robuſtos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat & ſenex, & cæcus: intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec langueſcens ſuccumbebat ſenectuti: tenebat non modò auctoritatem, ſed etiam imperium in ſuos: metuebant ſervi, verebantur liberi, carum

omnes habebant : vigebat in illa domo patrius mos & diſciplina.

38. Ita enim ſenectus honeſta eſt, si ſe ipſa defendit, si jus ſuum retinet, si nemini emancipata eſt, si uſque ad extremum ſpiritum dominatur in ſuos : ut enim adoleſcentem, in quo ſenile aliquid; sic ſenem, in quo eſt adoleſcentis aliquid, probo: quod qui ſequitur, corpore ſenex eſſe poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber eſt in manibus : omnia antiquitatis monumenta colligo : cauſarum illuſtrium, quaſcumque defendi, nunc quum maximè conficio orationes : jus augurum, pontificum, civile tracto : multum etiam Græcis litteris utor : Pythagoreorumque more exercendæ memoriæ gratiâ, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro veſperi. Hæ ſunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis : in his deſudans atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero : adſum amicis : venio in ſenatum frequens, ultroque affero res multum & diu cogitatas; eaſque tueor animi, non corporis viribus : quæ si exſequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipſa cogitantem, quæ jam agere non poſſem; ſed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his ſtudiis laboribuſque viventi non intelligitur, quan-

do obrepat ſenectus. Ita ſensim sine ſenſu ætas ſeneſcit; nec ſubitò frangitur, ſed diuturnitate exſtinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio ſenectutis, quòd eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis, si quidem id aufert nobis, quod eſt in adoleſcentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adoleſcentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis, & præclari viri; quæ mihi tradita eſt, quum eſſem adoleſcens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem peſtem, quàm corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam; cujus voluptatis avidæ libidines temerè & effrenatè ad potiundum incitarentur.

40. Hinc patriæ proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hoſtibus clandeſtina colloquia naſci: nullum denique ſcelus, nullum malum facinus eſſe, ad quod ſuſcipiendum non libido voluptatis impelleret: ſtupra verò, & adulteria, & omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis: quumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente præſtabilius dediſſet; huic divino muneri ac dono nihil eſſe tam inimicum, quàm voluptatem.

41. Nec enim libidine dominante temperantiæ locum eſſe; neque omnino in

cii facto, judicabant eſſe profectò aliquid naturâ pulchrum atque præclarum, quod ſuâ ſponte peteretur, quodque ſpretâ & contemptâ voluptate optimus quiſque ſequeretur.

44. Quorſum igitur tam multa de voluptate? quia non modò vituperatio nulla, ſed etiam ſumma laus ſenectutis eſt, quòd ea voluptates nullas magnopere deſiderat: caret epulis, exſtructiſque menſis, & frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentiâ, & cruditate, & inſomniis. Sed si aliquid dandum eſt voluptati, quoniam ejus blanditiis non facilè obsiſtimus (divinè enim Plato *eſcam malorum* voluptatem appellat, quòd eâ videlicet homines capiantur, ut hamo piſces) quamquam immoderatis epulis careat ſenectus, modicis tamen conviviis delectari poteſt. C. Duillium, M. filium, qui Pœnos claſſe primus devicerat, redeuntem a cœna ſenem ſæpe videbam puer: delectabatur crebro funali & tibicine, quæ sibi nullo exemplo privatus ſumpſerat: tantum licentiæ dabat gloria.

45. Sed quid ego alios? ad me ipſum jam revertar. Primùm habui ſemper ſodales: ſodalitates autem me quæſtore conſtitutæ ſunt, ſacris Idæis Magnæ Matris acceptis: epulabar igitur cum ſodalibus omnino modicè; ſed erat quidam fervor æta-

tis; quâ progrediente, omnia fient in dies mitiora; neque enim ipſorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quàm cœtu amicorum & ſermonibus metiebar; bene enim majores noſtri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, *convivium* nominarunt; meliùs, quàm Græci, qui hoc idem tum compotationem, tum concœnationem vocant: ut, quod in eo genere minimum eſt, id maximè probare videantur.

XIV. Ego verò propter ſermonis delectationem tempeſtivis quoque conviviis delector, nec cum æqualibus ſolùm, qui pauci admodum reſtant, ſed cum veſtra etiam ætate, atque vobiſcum; habeoque ſenectuti magnam gratiam, quæ mihi ſermonis aviditatem auxit, potionis & cibi ſuſtulit. Quòd ſi quem etiam iſta delectant (ne omnino bellum indixiſſe videar voluptati, cujus eſt etiam fortaſſe quidam naturalis modus) non intelligo, ne in iſtis quidem voluptatibus ipsis, carere ſenſu ſenectutem. Me verò & magiſteria delectant a majoribus inſtituta; & is ſermo, qui more majorum a ſummo adhibetur in poculis; & pocula, ſicut in ſymposio Xenophontis, minuta atque rorantia; & refrigeratio æſtate; & vicissim aut ſol, aut ignis hibernus. Quæ quidem in Sabi-

nis etiam perſequi ſoleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quàm maximè poſſumus, vario ſermone producimus.

47. At non eſt voluptatum tanta quaſi titillatio in ſenibus. Credo: ſed ne desideratio quidem: nihil autem moleſtum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam jam affecto ætate quæreret, uteretur-ne rebus venereis: Dii meliora, inquit; libenter verò iſtinc, tamquam à domino agreſti ac furioſo profugi: cupidis enim rerum talium, odioſum & moleſtum eſt fortaſſe carere; ſatiatis verò, & expletis, jucundius eſt carere, quàm frui: quamquam non caret is, qui non desiderat. Hoc ego non desiderare, dico eſſe jucundius.

48. Quòd si iſtis ipsis voluptatibus bona ætas fruitur libentiùs; primùm parvulis fruitur rebus, ut diximus; deinde iis, quibus ſenectus, si non abundè potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea ſpectat, delectatur tamen etiam qui in ultima; sic adoleſcentia, voluptates propè intuens, magis fortaſſe lætatur: ſed delectatur etiam ſenectus, procul eas ſpectans, tantum, quantum ſat eſt.

49. At illa quanti ſunt, animum tamquam emeritis ſtipendiis libidinis, ambi-

tionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, ſecum eſſe, ſecumque (ut dicitur) vivere? si verò habet aliquod tamquam pabulum ſtudii atque doctrinæ, nihil eſt otioſâ ſenectute jucundius. Mori videbamus in ſtudio dimetiendi pene cœli atque terræ C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio: quoties illum lux noctu aliquid deſcribere ingreſſum, quoties nox oppreſſit, quum mane cœpiſſet? quàm delectabat eum defectiones ſolis & lunæ multò nobis antè prædicere?

50. Quid in levioribus ſtudiis, ſed tamen acutis? quàm gaudebat bello ſuo Punico Nævius! quàm Truculento Plautus! quàm Pſeudolo! Vidi etiam ſenem Livium; qui quum ſex annos antè quàm ego natus ſum, fabulam docuiſſet, Centone Tuditanoque conſulibus, uſque ad adoleſcentiam meam proceſſit ætate. Quid de P. Licinii Craſſi & pontificii, & civilis juris ſtudio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus eſt? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his ſtudiis flagrantes ſenes vidimus. M. verò Cethegum, quem rectè *Suadæ medullam* dixit Ennius, quanto ſtudio exerceri in dicendo videbamus, etiam ſenem? Quæ ſunt igitur epularum, aut ludorum, aut ſcortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? At-

que hæc quidem ſtudia doctrinæ; quæ quidem prudentibus & bene inſtitutis pariter cum ætate creſcunt: ut honeſtum illud Solonis sit, quod ait verſiculo quodam, ut antè dixi, ſeneſcere ſe multa in dies addiſcentem: quâ voluptate animi nulla certè poteſt eſſe major.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector; quæ nec ullâ impediuntur ſenectute, & mihi ad ſapientis vitam proximè videntur accedere: habent enim rationem cum terra, quæ numquam recuſat imperium, nec umquam sine uſura reddit, quod accepit; ſed aliàs minore, plerumque majore cum fœnore. Quamquam me quidem non fructus modò, ſed etiam ipsius terræ vis ac natura delectat: quæ, quum gremio mollito ac ſubacto ſemen ſparſum excepit, primùm id occæcatum cohibet; ex quo occatio, quæ hoc efficit, nominata eſt: deinde tepefactum vapore & compreſſu ſuo diffundit, & elicit herbeſcentem ex eo viriditatem: quæ nixa fibris ſtirpium, ſensim adoleſcit; culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubeſcens includitur; e quibus quum emerſerit, fundit frugem ſpici, ordine ſtructam, & contra avium minorum morſus munitur vallo ariſtarum.

52. Quid ego vitium ſatus, ortus, in-

crementa commemorem? ſatiari delectatione non poſſum, ut meæ ſenectutis requietem oblectamentumque pernoſcatis. Omitto enim vim ipſam omnium, quæ generantur e terra: quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex ceterarum frugum ac ſtirpium minutissimis ſeminibus tantos truncos ramoſque procreat. Malleoli, plantæ, ſarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem quæ natura caduca eſt, & niſi fulta ſit, ad terram fertur; eadem, ut ſe erigat, claviculis ſuis, quaſi manibus, quidquid eſt nacta, complectitur: quam ſerpentem multiplici lapſu & erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne ſilveſcat ſarmentis, & in omnes partes nimia fundatur.

53. Itaque ineunte vere in iis, quæ relicta ſunt, exsiſtit tamquam ad articulos ſarmentorum ea, quæ gemma dicitur, a qua oriens uva ſeſe oſtendit: quæ & ſucco terræ, & calore ſolis augeſcens, primò eſt peracerba guſtatu, deinde maturata dulceſcit; veſtitaque pampinis, nec modico tepore caret, & nimios ſolis defendit ardores: quâ quid poteſt eſſe tum fructu lætius, tum adſpectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me ſolùm, ut antè dixi, ſed etiam cultura, & ipſa natura de-

lectat; adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio, & propagatio vitium; ſarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immiſsio.

54. Quid ego irrigationes? quid foſsiones agri, repaſtinationeſque proferam, quibus fit multò terra fœcundior? Quid de utilitate loquar ſtercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus ruſticis ſcripsi; de qua doctus Heſiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri ſcriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, antè ſeculis fuit, Laërtem lenientem deſiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, & eum ſtercorantem facit. Nec verò ſegetibus ſolùm, & pratis, & vineis, & arbuſtis res ruſticæ lætæ ſunt; ſed etiam hortis & pomariis: tum pecudum paſtu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec conſitiones modò delectant, ſed etiam inſitiones; quibus nihil invenit agricultura ſolertius.

XVI. Poſſum perſequi multa oblectamenta rerum ruſticarum; ſed ea ipſa, quæ dixi, ſuiſſe ſentio longiora. Ignoſcetis autem: nam & ſtudio rerum ruſticarum provectus ſum, & ſenectus eſt naturâ loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, quum de Samnitibus, de

Sabinis, de Pyrrho triumphaſſet, conſumpſit extremum tempus ætatis; cujus quidem villam ego contemplans (abeſt enim non longè a me) admirari ſatis non poſſum vel hominis ipſius continentiam, vel temporum diſciplinam. Curio, ad focum ſedenti, magnum auri pondus Samnites quum attuliſſent, repudiati ab eo ſunt. Non enim aurum habere, præclarum ſibi videri dixit; ſed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere ſenectutem?

56. Sed venio ad agricolas, ne a me ipſo recedam. In agris erant tum ſenatores, & iidem ſenes: ſiquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum eſt, eum dictatorem eſſe factum; cujus dictatoris juſſu magiſter equitum C. Servilius Ahala Sp. Mælium regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in ſenatum arceſſebantur & Curius, & ceteri ſenes; ex quo, qui eos arceſſebant, *viatores* nominati ſunt. Num igitur eorum ſenectus miſerabilis fuit, qui ſe agri cultione oblectabant? mea quidem ſententia haud ſcio, an ulla beatior eſſe poſſit; neque ſolum officio, quod hominum generi univerſo cultura agrorum eſt ſalutaris, ſed & delectatione, quam dixi, & ſaturitate copiâque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam deorum perti-

nent; ut, quoniam hæc quidam deſiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni, aſſiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria eſt, villaque tota locuples eſt: abundat porco, hædo, agno, gallinâ, lacte, caſeo, melle. Jam hortum ipsi agricolæ ſuccidiam alteram appellant. Conditiora facit hæc, ſupervacanei etiam operis, aucupium, atque venatio.

57. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum, olivetorumve ſpecie dicam? Brevi præcidam. Agro bene culto nil poteſt eſſe, nec uſu uberius, nec ſpecie ornatius: ad quem fruendum non modò non retardat, verùm etiam invitat atque allectat ſenectus. Ubi enim poteſt illa ætas, aut caleſcere vel apricatione, meliùs, vel igni, aut viciſſim umbris aquiſve refrigerari ſalubriùs?

58. Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi haſtas, sibi clavam, sibi pilam, sibi natationes & curſus; nobis ſenibus ex luſionibus multis talos relinquant, & teſſeras: id ipſum tamen ut lubebit; quoniam sine his beata eſſe ſenectus poteſt.

XVII. Multas ad res, perutiles Xenophontis libri ſunt; quos legite, quæſo, ſtudioſè, ut facitis: quàm copioſè ab

eò agricultura laudatur in eo libro, qui eſt de tuenda re familiari, qui Œconomicus inſcribitur? Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quàm ſtudium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Perſarum, præſtantem ingenio atque imperii gloriâ, quum Lyſander Lacedæmonius, vir ſummæ virtutis, veniſſet ad eum Sardis, eique dona a ſociis attuliſſet; & ceteris in rebus comem erga Lyſandrum, atque humanum fuiſſe, & ei quemdam conſeptum agrum, diligenter conſitum oſtendiſſe: quum autem admiraretur Lyſander & proceritates arborum, & directos in quincuncem ordines, & humum ſubactam atque puram, & ſuavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum eum dixiſſe, mirari ſe non modò diligentiam, ſed etiam ſolertiam ejus, a quo eſſent illa dimenſa atque deſcripta; & ei Cyrum reſpondiſſe: Atqui ego omnia iſta ſum dimenſus; mei ſunt ordines, mea deſcriptio; multæ etiam iſtarum arborum meâ manu ſunt ſatæ: tum Lyſandrum intuentem ejus purpuram, & nitorem corporis, ornatumque Perſicum multo auro, multiſque gemmis, dixiſſe: Rectè verò te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta eſt.

60. Hac igitur fortunâ frui licet ſenibus; nec ætas impedit, quò minùs & ceterarum rerum, & in primis agri colendi ſtudia teneamus uſque ad ultimum tempus ſenectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxiſſe, quum eſſet actâ jam ætate in agris, eoſque coleret; cujus inter primum & ſextum conſulatum ſex & quadraginta anni interfuerunt: itaque quantum ſpatium ætatis majores noſtri ad ſenectutis initium eſſe voluerunt, tantus illi curſus honorum fuit. Atque ejus extrema ætas hòc beatior, quàm media, quòd auctoritatis plus habebat, laboris verò minùs. Apex autem ſenectutis eſt auctoritas.

61. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum: PLURIMÆ CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum eſt totum carmen, inciſum in ſepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium eſſet fàma conſentiens. Quem virum P. Craſſum, nuper pontificem maximum? quem poſtea M. Lepidum eodem ſacerdotio præditum vidimus? Quid de Paulo, aut Africano loquar? aut, ut jam antè, de Maximo? quorum non in ſententia ſolùm, ſed etiam in nutu reſidebat aucto-

ritas. Habet ſenectus, honorata præſertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris ſit, quàm omnes adoleſcentiæ voluptates.

XVIII. Sed in omni oratione mementote, eam me laudare ſenectutem, quæ fundamentis adoleſcentiæ conſtituta ſit; ex quo id efficitur, quod ego magno quondam cum aſſenſu omnium dixi: Miſeram eſſe ſenectutem, quæ ſe oratione defenderet. Non cani, non rugæ repentè auctoritatem arripere poſſunt; ſed honeſtè acta ſuperior ætas fructus capit auctoritatis extremos.

63. Hæc enim ipſa ſunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia, ſalutari, appeti, decedi, aſſurgi, deduci, reduci, conſuli; quæ & apud nos, & in aliis civitatibus, ut quæque optimè morata, ita diligentissimè obſervantur. Lyſandrum Lacedæmonium, cujus modò mentionem feci, dicere aiunt ſolitum, Lacedæmonem eſſe honeſtiſsimum domicilium ſenectutis; nuſquam enim tantum tribuitur ætati, nuſquam eſt ſenectus honoratior: quin etiam memoriæ proditum eſt; quum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu veniſſet, in magno conſeſſu locum ei a ſuis civibus nuſquam datum: quum autem ad Lacedæmonios acceſſiſſet, qui legati quum eſſent,

in loco certo conſederant, conſurrexiſſe omnes, & ſenem illum ſeſſum recepiſſe.

64. Quibus quum a cuncto conſeſſu plauſus eſſet multiplex datus, dixiſſe ex iis quemdam, Athenienſes ſcire, quæ recta eſſent, ſed facere nolle. Multa in noſtro collegio præclara; ſed hoc, de quo agimus, in primis, quòd, ut quiſque ætate antecedit, ita ſententiæ principatum tenet: neque ſolùm honore antecedentibus, ſed iis etiam, qui cum imperio ſunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ ſunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui ſplendidè usi ſunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregiſſe, nec, tamquam inexercitati hiſtriones, in extremo actu corruiſſe.

65. At ſunt moroſi, & anxii, & iracundi, & difficiles ſenes; si quærimus, etiam avari: ſed hæc, morum vitia ſunt, non ſenectutis. Ac moroſitas tamen, & ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excuſationis, non illius quidem juſtæ, ſed quæ probari poſſe videatur: contemni ſe putant, deſpici, illudi: præterea in fragili corpore odioſa omnis offensio eſt: quæ tamen omnia dulciora fiunt & moribus bonis, & artibus; idque tum in vita, tum in ſcena intelligi poteſt ex iis fratribus, qui in Adelphis ſunt: quanta in

altero duritas, in altero comitas! Sic ſe res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis ætas vetuſtate coaceſcit: ſeveritatem in ſenectute probo, ſed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo: avaritia verò ſenilis quid sibi velit, non intelligo. Poteſt enim quidquam eſſe abſurdius, quàm, quò minùs viæ reſtat, eò plus viatici quærere?

XIX. Quarta reſtat cauſa, quæ maximè angere atque ſollicitam habere noſtram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certè a ſenectute non poteſt longè abeſſe. O miſerum ſenem, qui mortem contemnendam eſſe in tam longa ætate non viderit! quæ aut planè negligenda eſt, si omnino exſtinguit animum, aut etiam optanda, si aliquò eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui tertium certè nihil inveniri poteſt. Quid igitur timeam, si aut non miſer poſt mortem, aut beatus etiam futurus ſum?

67. Quamquam quis eſt tam ſtultus, quamvis sit adoleſcens, cui sit exploratum, ſe ad veſperum eſſe victurum? quin etiam ætas illa multò plures, quàm noſtra, mortis caſus habet: faciliùs in morbos incidunt adoleſcentes; graviùs ægrotant; triſtiùs curantur: itaque pauci veniunt ad ſenectutem: quod ni ita accideret, meliùs & prudentiùs viveretur.

Mens enim, & ratio, & consilium, in ſenibus eſt; qui si nulli fuiſſent, nullæ omnino civitates fuiſſent. Sed redeo ad mortem impendentem: quod illud eſt crimen ſenectutis, quum illud videatis cum adoleſcentia eſſe commune? Sensi ego tum in optimo filio meo, tum in exſpectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem eſſe communem.

68. At ſperat adoleſcens, diu ſe victurum, quod ſperare idem ſenex non poteſt. Insipienter ſperat: quid enim ſtultius, quàm incerta pro certis habere, falſa pro veris? Senex ne quod ſperet quidem habet. At eſt eò meliore conditione, quàm adoleſcens, quum id, quod ille ſperat, hic jam conſecutus eſt. Ille vult diu vivere; hic diu vixit. Quamquam, ô dii boni! quid eſt in hominis vita diu? Da enim ſupremum tempus: exſpectemus Tartessiorum regis ætatem: fuit enim (ut ſcriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum & viginti vixit.

69. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo eſt aliquid extremum: quum enim id advenit, tunc illud, quod præteriit, effluxit: tantùm remanet, quod virtute & rectè factis conſecutus sis: horæ quidem cedunt, &

dies, & menſes, & anni; nec præteritum tempus umquam revertitur; nec, quid ſequatur, ſciri poteſt. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet eſſe contentus. Neque enim hiſtrioni, ut placeat, peragenda eſt fabula, modò, in quocumque fuerit actu, probetur; neque ſapienti uſque ad *Plaudite* vivendum.

70. Breve enim tempus ætatis, ſatis eſt longum ad bene honeſtéque vivendum: sin proceſſeris longiùs, non magis dolendum eſt, quàm agricolæ dolent, præteritâ verni temporis ſuavitate, æſtatem autumnumque veniſſe: ver enim, tamquam adoleſcentiam significat, oſtenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus, & percipiendis accommodata ſunt.

71. Fructus autem senectutis eſt (ut ſæpe dixi) antè partorum bonorum memoria & copia. Omnia verò, quæ ſecundùm naturam fiunt, ſunt habenda in bonis: quid eſt autem tam ſecundùm naturam, quàm ſenibus emori? quod idem contingit adoleſcentibus, adverſante & repugnante naturâ. Itaque adoleſcentes mori sic mihi videntur, ut quum aquæ multitudine vis flammæ opprimitur; ſenes autem, sicut ſuâ ſponte, nullâ adhibitâ vi, conſumptus ignis exſtinguitur. Et quasi poma ex arboribus, si cruda

ſunt, vi avelluntur, si matura & cocta, decidunt; sic vitam adoleſcentibus vis aufert, ſenibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda eſt, ut quò propiùs ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione eſſe venturus.

XX. Omnium ætatum certus eſt terminus; ſenectutis autem nullus: rectéque in ea vivitur, quoad munus officii exſequi & tueri possis; & tamen mortem contemnere: ex quo fit, ut animosior etiam ſenectus sit, quàm adoleſcentia, & fortior. Hoc illud eſt, quod Piſiſtrato tyranno a Solone reſponſum eſt; quum illi quærenti, Quâ tandem ſpe fretus, sibi tam audaciter obsiſteret, reſpondiſſe dicitur, Senectute. Sed vivendi finis eſt optimus, quum integrâ mente, ceteriſque ſensibus, opus ipſa ſuum eadem, quæ coagmentavit, natura diſſolvit.

73. Ut navem, ut ædificium idem deſtruit facillimè, qui conſtruxit; sic hominem eadem optimè, quæ conglutinavit, natura diſſolvit. Jam omnis conglutinatio recens, ægrè; inveterata, facilè divellitur: ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avidè appetendum ſenibus, nec sine cauſa deſerendum sit; vetatque Pythagoras injuſſu imperatoris, id eſt, dei, de præsidio & ſtatione vitæ decedere.

dere. Solonis quidem ſapientis elogium eſt, quo ſe negat velle ſuam mortem dolore amicorum & lamentis vacare: vult, credo, ſe eſſe carum ſuis. Sed haud ſcio, an meliùs Ennius:

Nemo me lacrymis decoret, neque Funera leſſum Faxit.

Non cenſet lugendam eſſe mortem, quam immortalitas conſequatur.

74. Jam ſenſus moriendi aliquis eſſe poteſt, isque ad exiguum tempus, præſertim ſeni: poſt mortem quidem ſenſus aut optandus, aut nullus eſt. Sed hoc meditatum ab adoleſcentia debet eſſe, mortem ut negligamus; sine qua meditatione, tranquillo eſſe animo nemo poteſt: moriendum enim certè eſt; & id incertum, an eo ipſo die.

75. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quì poterit animo conſiſtere? de qua non ita longâ diſputatione opus eſſe videtur, quum recorder, non ſolùm L. Brutum, qui in liberanda patria eſt interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem curſum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad ſupplicium eſt profectus, ut fidem hoſti datam conſervaret; non duo Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus ſuis obſtruere voluerunt; non avum tuum

L. Paullum, qui morte luit collegæ in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hoſtis honore ſepulturæ carere paſſus eſt: ſed legiones noſtras (quod ſcripsi in Originibus) in eum ſæpe locum profectas alacri animo & erecto, unde ſe numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adoleſcentes, & ii quidem non ſolum indocti, ſed etiam ruſtici contemnunt, id docti ſenes extimeſcent?

76. Omnino (ut mihi quidem videtur) ſtudiorum omnium ſatietas, vitæ facit ſatietatem. Sunt pueritiæ certa ſtudia: num igitur ea deſiderant adoleſcentes? ſunt & ineuntis adoleſcentiæ: num ea jam conſtans requirit ætas, quæ media dicitur? ſunt etiam hujus ætatis; ne ea quidem quæruntur a ſenectute: ſunt extrema quædam ſtudia ſenectutis; ergo, ut ſuperiorum ætatum ſtudia occidunt, sic occidunt etiam ſenectutis: quod quum evenit, ſatietas vitæ tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipſe ſentiam de morte, non audeam vobis dicere; quod eò melius mihi cernere videor, quò ab ea propius abſum. Ego veſtros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clarissimos, mihique amicissi-

mos, vivere arbitror; & eam quidem vitam, quæ eſt ſola vita nominanda. Nam, dum ſumus in his incluſi compagibus corporis, munere quodam neceſſitatis, & gravi opere perfungimur: eſt enim animus cœleſtis ex altiſſimo domicilio depreſſus, & quaſi demerſus in terram, locum divinæ naturæ, æternitatique contrarium. Sed credo, deos immortales ſparſiſſe animos in corpora humana, ut eſſent, qui terras tuerentur, quique cœleſtium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque conſtantiâ: nec me ſolùm ratio ac diſputatio impulit, ut ita crederem; ſed nobilitas etiam ſummorum philoſophorum, & auctoritas.

78. Audiebam Pythagoram, Pythagoreoſque, incolas pene noſtros, qui eſſent Italici philoſophi quondam nominati, numquam dubitaſſe, quin ex univerſa mente divina delibatos animos haberemus: demonſtrabantur mihi præterea, quæ Socrates ſupremo vitæ die de immortalitate animorum diſſeruiſſet, is, qui eſſet omnium ſapientiſſimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? ſic mihi perſuaſi, ſic ſentio, quum tanta celeritas animorum ſit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantæ ſcientiæ, tot inventa, non poſſe eam naturam, quæ res eas contineat,

eſſe mortalem : quumque ſemper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia ſe ipſe moveat ; ne finem quidem habiturum eſſe motûs, quia numquam ſe ipſe ſit relicturus : &, quum simplex animi natura eſſet, neque haberet in ſe quidquam admiſtum diſpar ſui, atque dissimile, non poſſe eum dividi : quòd si non possit, non poſſe interire : magnoque eſſe argumento, homines ſcire pleraque antè quàm nati sint, quòd jam pueri, quum artes difficiles diſcant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primùm accipere videantur, ſed reminiſci & recordari. Hæc Platonis ferè.

XXII. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major, hæc dicit. » Nolite » arbitrari, ô mihi carissimi filii, me, » quum a vobis diſceſſero, nuſquam, » aut nullum fore : nec enim, dum eram » vobiſcum, animum meum videbatis ; » ſed eum eſſe in hoc corpore, ex iis » rebus, quas gerebam, intelligebatis : » eumdem igitur eſſe creditote, etiam si » nullum videbitis.

80. » Nec verò clarorum virorum poſt » mortem honores permanerent, si nihil » eorum ipſorum animi efficerent, quo » diutius memoriam ſui tuerentur. Mihi » quidem numquam perſuaderi potuit,

» animos, dum in corporibus eſſent mor» talibus, vivere; quum exiſſent ex iis, » emori: nec verò tum animum eſſe in» ſipientem, quum ex insipienti corpore » evasiſſet; ſed quum omni admixtione » corporis liberatus, purus & integer eſſe » cœpiſſet, tum eſſe ſapientem. Atque » etiam, quum hominis natura morte » diſſolvitur, ceterarum rerum perſpi» cuum eſt, quò quæque diſcedant; » abeunt enim illuc omnia, unde orta » ſunt: animus autem ſolus, nec quum » adeſt, nec quum diſcedit, apparet. Jam » verò videtis, nihil eſſe morti tam ſi» mile, quàm ſomnum. Atqui dormien» tium animi maximè declarant divinita» tem ſuam.

» 81. Multa enim, quum remiſſi & » liberi ſunt, futura proſpiciunt: ex quo » intelligitur, quales futuri sint, quum » ſe planè corporis vinculis relaxaverint. » Quare, si hæc ita ſunt, sic me colitote » ut deum: sin unà eſt interiturus ani» mus cum corpore, vos tamen deos ve» rentes, qui hanc omnem pulchritudi» nem tuentur & regunt, memoriam » noſtri piè inviolatéque ſervabitis. Cyrus quidem hæc moriens. Nos, si placet, noſtra videamus.

XXIII. Nemo umquam mihi, Scipio, perſuadebit, aut patrem tuum Paulum,

aut duos avos, Paulum & Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos præſtantes viros, quos enumerare non eſt neceſſe, tanta eſſe conatos, quæ ad poſteritatis memoriam pertinerent, niſi animo cernerent, poſteritatem ad ſe pertinere. An cenſes (ut de me ipſo aliquid more ſenum glorier) me tantos labores diurnos nocturnoſque domi militiæque ſuſcepturum fuiſſe, si iiſdem finibus gloriam meam, quibus vitam, eſſem terminaturus? nonne meliùs multò fuiſſet, otioſam ætatem, & quietam, sine ullo labore aut contentione traducere? Sed neſcio quomodo animus erigens ſe, poſteritatem ſemper ita proſpiciebat, quasi, quum exceſsiſſet e vita, tum denique victurus eſſet: quod quidem ni ita ſe haberet, ut animi immortales eſſent, haud optimi cujuſque animus maximè ad immortalem gloriam niteretur.

83. Quid, quòd ſapientiſsimus quiſque æquiſsimo animo moritur, ſtultiſsimus iniquiſsimo? nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat & longiùs, videre, ſe ad meliora proficiſci; ille autem, cujus obtuſior ſit acies, non videre? Equidem efferor ſtudio patres veſtros, quos colui & dilexi, videndi; neque verò eos ſolùm convenire aveo, quos ipſe cognovi; ſed illos etiam, de quibus

audivi, & legi, & ipſe conſcripſi. Quò quidem me proficiſcentem haud ſanè quis facilè retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit; & si quis deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repueraſcam, & in cunis vagiam, valde recuſem; nec verò velim, quasi decurſo ſpatio, ad carceres a calce revocari.

84. Quid enim habet vita commodi? quid non potiùs laboris? ſed habeat ſanè: habet certè tamen, aut ſatietatem, aut modum: non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, & ii docti, ſæpe fecerunt: neque me vixiſſe pœnitet; quoniam ita vixi, ut non fruſtra me natum exiſtimem: & ex hac vita ita diſcedo, tamquam ex hoſpitio, non tamquam ex domo: commorandi enim natura deverſorium nobis, non habitandi dedit.

85. O præclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiſcar, quumque ex hac turba & colluvione diſcedam! proficiſcar enim non ad eos ſolùm viros, de quibus antè dixi; ſed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus eſt, nemo pietate præſtantior; cujus a me corpus crematum eſt; quod contrà decuit ab illo meum: animus verò non me deſerens, ſed reſpectans, in ea profectò loca diſceſſit, quò mihi ipſi cernebat eſſe ve-

niendum: quem ego meum caſum fortiter ferre viſus ſum; non quòd æquo animo ferrem: ſed me ipſe conſolabar, exiſtimans, non longinquum inter nos digreſſum & diſceſſum fore.

86. His mihi rebus, Scipio (id enim te cum Lælio admirari ſolere dixiſti) levis eſt ſenectus, nec ſolùm non moleſta, ſed etiam jucunda. Quòd si in hoc erro, quòd animos hominum immortales eſſe credam, libenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo: sin mortuus (ut quidam minuti philoſophi cenſent) nihil ſentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philoſophi irrideant. Quòd si non ſumus immortales futuri, tamen exſtinguî homini ſuo tempore optabile eſt: nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum: ſenectus autem, peractio ætatis eſt, tamquam fabulæ; cujus defatigationem fugere debemus, præſertim adjunctâ ſatietate.

Habui hæc, de ſenectute quæ dicerem; ad quam utinam perveniatis, ut ea, quæ ex me audiſtis, re experti probare poſſitis.

LÆLIUS,

SIVE

DE AMICITIA

DIALOGUS.

AD TITUM POMPONIUM ATTICUM.

1. QUINTUS Mucius augur multa narrare de C. Lælio, ſocero ſuo memoriter & jucundè ſolebat, nec dubitare, illum in omni ſermone appellare ſapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, ſumptâ virili togâ, ut, quoad poſſem, & liceret, a ſenis latere numquam diſcederem. Itaque multa ab eo prudenter diſputata, multa etiam breviter & commodè dicta, memoriæ mandabam; fierique ſtudebam ejus prudentiâ doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scævolam contuli; quem unum noſtræ civitatis & ingenio, & juſtitiâ præſtan-

tiſſimum audeo dicere. Sed de hoc alias; nunc redeo ad augurem.

2. Quum ſæpe multa, tum memini domi in hemicyclio ſedentem, ut ſolebat, quum & ego eſſem unà & pauci admodum familiares, in eum ſermonem illum incidere, qui tum ferè omnibus erat in ore. Meminiſti enim, Attice, & eò magis, quòd P. Sulpicio utebare multum, quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat conſul diſſideret, quocum conjunctiſſimè & amantiſſimè vixerat, quanta hominum eſſet vel admiratio, vel querela.

3. Itaque tum Scævola, quum in eam ipſam mentionem incidiſſet, expoſuit nobis ſermonem Lælii de amicitia, habitum ab illo ſecum, & cum altero genero C. Fannio, M. filio, paucis diebus poſt mortem Africani. Ejus diſputationis ſententias memoriæ mandavi; quas in hoc libro expoſui meo arbitratu: quaſi enim ipſos induxi loquentes, ne, *inquam*, & , *inquit*, ſæpius interponeretur; atque ut, tamquam a præſentibus, coràm haberi ſermo videretur.

4. Quum enim ſæpe mecum ageres, ut de amicitia ſcriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione, tum noſtrâ familiaritate, viſa eſt: itaque feci non invitus, ut prodeſſem multis tuo ro-

gatu. Sed, ut in Catone Majore, qui eſt ſcriptus ad te de ſenectute, Catonem induxi ſenem diſputantem, quia nulla videbatur aptior perſona, quæ de illa ætate loqueretur, quàm ejus, qui & diutiſſime ſenex fuiſſet, & in ipſa ſenectute præ ceteris floruiſſet; sic, quum accepiſſemus a patribus maximè memorabilem C. Lælii, & P. Scipionis familiaritatem fuiſſe, idonea mihi Lælii perſona viſa eſt, quæ de amicitia ea ipſa diſſereret, quæ diſputata ab eo meminiſſet Scævola.

5. Genus autem hoc ſermonum, poſitum in hominum veterum auctoritate, & eorum illuſtrium, plus, neſcio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipſe mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui exiſtimem. Sed ut tum ad ſenem ſenex de ſenectute, sic hoc libro ad amicum amiciſſimus de amicitia ſcripsi. Tum eſt Cato locutus, quo erat nemo ferè ſenior temporibus illis, nemo prudentior; nunc Lælius & ſapiens (sic enim eſt habitus) & amicitiæ gloriâ excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Lælium loqui ipſum putes. C. Fannius, & Q. Mucius ad ſocerum veniunt poſt mortem Africani; ab his ſermo oritur: reſpondet Lælius; cujus tota diſputatio eſt de amicitia, quam legens tu te ipſe cognoſces.

II. Fannius. Sunt iſta, Læli: nec enim melior vir fuit Africano quiſquam, nec clarior. Sed exiſtimare debes, omnium oculos in te eſſe conjectos: unum te ſapientem & appellant & exiſtimant. Tribuebatur hoc modò M. Catoni: ſcimus L. Atilium apud patres noſtros appellatum eſſe ſapientem; ſed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens eſſe in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum uſum habebat, multaque ejus & in ſenatu, & in foro vel proviſa prudenter; vel acta conſtanter, vel reſponſa acutè ferebantur, propterea quasi cognomen jam habebat in ſenectute ſapientis: te autem alio quodam modo, non ſolùm naturâ & moribus, verùm etiam ſtudio & doctrinâ eſſe ſapientem; nec sicut vulgus, ſed ut eruditi ſolent appellare ſapientem; qualem in tota Græcia neminem: nam qui ſeptem appellantur, eos, qui iſta ſubtiliùs quærunt, in numero ſapientium non habent. Athenis unum accepimus, & eum quidem etiam Apollinis oraculo ſapientiſſimum judicatum.

7. Hanc eſſe in te ſapientiam exiſtimant, ut omnia tua in te posita eſſe ducas, humanoſque caſus virtute inferiores putes. Itaque ex me quærunt, credo item ex te, Scævola, quonam pacto mortem Africani feras; eòque magis, quòd his

proximis Nonis, quum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causâ, ut aſſolet, veniſſemus, tu non affuiſti, qui diligentissimè ſemper illum diem, & illud munus ſolitus eſſes obire.

8. Scævola. Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut eſt a Fannio dictum: ſed ego id reſpondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis quum ſummi viri, tum amicissimi morte, ferre moderatè; nec potuiſſe non commoveri, nec fuiſſe id humanitatis tuæ: quòd autem his Nonis in noſtro collegio non affuiſſes, invaletudinem cauſæ, non mœſtitiam fuiſſe.

9. Lælius. Rectè tu quidem, Scævola, & verè: nec enim ab iſto officio, quod ſemper uſurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui; nec ullo caſu arbitror hoc conſtanti homini poſſe contingere, ut ulla intermiſſio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnoſco, nec poſtulo, facis amicè; ſed, ut mihi videris, non rectè judicas de Catone: aut enim nemo, quod quidem magis credo; aut, si quiſquam, ille ſapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? memineram Paulum, videram Gallum: ſed hi in pueris; Cato in perfecto & ſpectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas, ne iſtum quidem ip-

ſum, quem Apollo, ut ais, ſapientissimum judicavit: hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habetote.

III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quàm id rectè faciam, viderint ſapientes; ſed certè mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; &, ut confirmare poſſum, nemo certè fuit: ſed non egeo medicinâ: me ipſe conſolor; & maximè illo ſolatio, quòd eo errore careo, quo amicorum deceſſu plerique angi ſolent: nihil enim mali accidiſſe Scipioni puto; mihi accidit, si quid accidit: ſuis autem incommodis graviter angi, non amicum, ſed ſe ipſum amantis eſt.

11. Cum illo verò quis neget actum eſſe præclarè? nisi enim, quod ille minimè putabat, immortalitatem optare vellet, quid non eſt adeptus, quod homini fas eſſet optare? qui ſummam ſpem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuò adoleſcens incredibili virtute ſuperavit: qui conſulatum petivit numquam, factus eſt conſul bis; primùm ante tempus; iterum sibi, ſuo tempore, reipublicæ, pene ſerò: qui, duabus urbibus everſis, inimicissimis huic imperio, non modò præſentia, verùm etiam futura bel-

la delevit. Quid dicam de moribus faciliſimis? de pietate in matrem? liberalitate in ſorores? bonitate in ſuos? juſtitiâ in omnes? hæc nota ſunt vobis: quàm autem civitati carus fuerit, mœrore funeris, indicatum eſt. Quid igitur hunc paucorum annorum acceſsio juvare potuiſſet? ſenectus enim, quamvis non ſit gravis; ut memini Catonem anno antè quàm mortuus eſt, mecum & cum Scipione diſſerere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam tunc erat Scipio.

12. Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil poſſet accedere; moriendi autem ſenſum celeritas abſtulit: quo de genere mortis difficile dictu eſt; quid homines ſuſpicentur, videtis. Hoc tamen verè licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita celeberrimos lætiſſimoſque viderit, illum diem clariſſimum fuiſſe, quum, ſenatu dimiſſo, domum reductus ad veſperum eſt a patribus conſcriptis, a populo Romano, a ſociis, & Latinis, pridie quàm exceſsit e vita; ut ex tam alto dignitatis gradu, ad ſuperos videatur deos potiùs, quàm ad inferos perveniſſe. Neque enim aſſentior iis, qui hæc nuper diſſerere cœperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri.

IV. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel noſtrorum majorum, qui mortuis tam religioſa jura tribuerunt, quod non feciſſent profectò, ſi nihil ad eos pertinere arbitrarentur; vel eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Græciam (quæ nunc quidem deleta eſt, tum florebat) inſtitutis & præceptis ſuis erudierunt; vel ejus, qui Apollinis oraculo ſapientissimus eſt judicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut in pleriſque, ſed idem dicebat ſemper, animos hominum eſſe divinos; iiſque, quum e corpore excessiſſent, reditum in cœlum patere; optimoque & juſtissimo cuique expeditissimum.

14. Quod idem Scipioni videbatur; qui quidem quasi præſagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum & Philus, & Manilius adeſſent, & alii plures, tuque etiam, Scævola, mecum veniſſes, triduum diſſeruit de republica; cujus diſputationis fuit extremum ferè de immortalitate animorum; quæ ſe in quiete per viſum ex Africano audiſſe dicebat. Id ſi ita eſt, ut optimi cujuſque animus in morte facillimè evolet, tamquam e cuſtodia vinculiſque corporis; cui cenſemus curſum ad deos faciliorem fuiſſe, quàm Scipioni? quocirca mœrere hoc ejus eventu, vereor, ne invidi magis, quàm

amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum, & corporum, nec ullus ſenſus maneat; ut nihil boni eſt in morte, sic certè nihil mali: ſenſu enim amiſſo, ſit idem, quasi natus non eſſet omnino: quem tamen eſſe natum & nos gaudemus, & hæc civitas, dum erit, lætabitur.

15. Quamobrem cum illo quidem (ut ſuprà dixi) actum optimè eſt; mecum incommodiùs; quem fuerat æquius, ut priùs introieram, sic priùs exire de vita. Sed tamen recordatione noſtræ amicitiæ sic fruor, ut beatè vixiſſe videar, quia cum Scipione vixerim; quocum mihi conjuncta cura de re publica, & de privata fuit; quocum & domus, & militia communis; & id, in quo eſt omnis vis amicitiæ, voluntatum, ſtudiorum, ſententiarum ſumma conſensio. Itaque non tam iſta me ſapientiæ, quam modò Fannius commemoravit, fama delectat, falſa præſertim, quàm quòd amicitiæ noſtræ memoriam ſpero ſempiternam fore: idque mihi eò magis eſt cordi, quòd ex omnibus ſeculis vix tria, aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere ſperare videor Scipionis & Lælii amicitiam, notam poſteritati fore.

16. Fannius. Iſtud quidem, Læli, ita neceſſe eſt: ſed, quoniam amicitiæ men-

tionem feciſti, & ſumus otiosi, pergratum mihi feceris (ſpero item Scævolæ) si, quemadmodum ſoles, de ceteris rebus, quum ex te quæruntur; sic de amicitia diſputaris, quid ſentias, qualem exiſtimes, quæ præcepta des. SCÆVOLA. Mihi verò pergratum erit; atque, id ipſum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique noſtrûm gratum admodum feceris.

V. LÆLIUS. Ego verò non gravarer, si mihi ipſe confiderem: nam & præclara res eſt, & ſumus, ut dixit Fannius, otiosi: ſed quis ego ſum? aut quæ in me eſt facultas? doctorum eſt iſta conſuetudo, eaque Græcorum, ut iis ponatur, de quo diſputent, quamvis ſubitò. Magnum opus eſt, egetque exercitatione non parvâ. Quamobrem quæ diſputari de amicitia poſſunt, ab eis cenſeo petatis, qui iſta profitentur: ego vos hortari tantùm poſſum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil eſt enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel ſecundas, vel adverſas.

18. Sed hoc primùm ſentio, nisi in bonis amicitiam eſſe non poſſe: neque id ad vivum reſeco, ut illi, qui hæc ſubtiliùs diſſerunt; fortaſſe verè, ſed ad communem utilitatem parum: negant enim, quemquam virum bonum eſſe, nisi ſapien-

tem. Sit ita ſanè: ſed eam ſapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo eſt conſecutus: nos autem ea, quæ ſunt in uſu, vitaque communi, non ea, quæ finguntur, aut optantur, ſpectare debemus. Numquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, T. Coruncanium, quos ſapientes noſtri majores judicabant, ad iſtorum normam fuiſſe ſapientes. Quare sibi habeant ſapientiæ nomen & invidioſum, & obſcurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id, nisi ſapienti, poſſe concedi.

19. Agamus igitur pingui Minervâ, ut aiunt. Qui ita ſe gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æqualitas, liberalitas; nec sit in illis ulla cupiditas, libido, audacia; sintque magnâ conſtantiâ, ut ii fuerunt, modò quos nominavi: hos viros bonos, ut habiti ſunt, sic etiam appellandos putemus; quia ſequantur (quantum homines poſſunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perſpicere videor, ita natos eſſe nos, ut inter omnes eſſet ſocietas quædam; major autem, ut quiſque proximè accederet: itaque cives, potiores, quàm peregrini; & propinqui, quàm alieni: cum his enim amicitiam natura ipſa peperit; ſed ea non ſatis habet fir-

mitatis: namque hoc præſtat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli poteſt, ex amicitia non poteſt: ſublatâ enim benevolentiâ amicitiæ nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiæ ſit, ex hoc intelligi maximè poteſt, quòd ex infinita ſocietate generis humani, quam conciliavit ipſa natura, ita contracta res eſt, & adducta in anguſtum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos jungeretur.

VI. Eſt autem amicitia nihil aliud, niſi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia, & caritate ſumma conſenſio: quâ quidem haud ſcio, an, exceptâ ſapientiâ, quidquam melius homini ſit a diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates: belluarum hoc quidem extremum eſt; illa autem ſuperiora, caduca & incerta, poſita non tam in noſtris conſiliis, quàm in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute ſummum bonum ponunt, præclarè illi quidem; ſed hæc ipſa virtus amicitiam & gignit, & continet; nec ſine virtute amicitia eſſe ullo pacto poteſt.

21. Jam virtutem ex conſuetudine vitæ ſermoniſque noſtri interpretemur; nec eam, ut quidam docti, verborum magni-

ficentiâ metiamur; viroſque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos: his communis vita contenta eſt: eos autem omittamus, qui omnino nuſquam reperiuntur. Tales igitur inter viros, amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere.

22. Principiò, cui poteſt eſſe *vita vitalis*, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquieſcat? quid dulcius, quàm habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? quis eſſet tantus fructus in proſperis rebus, nisi haberes, qui illis æquè, ac tu ipſe, gauderet? adverſas verò ferre difficile eſſet sine eo, qui illas graviùs etiam, quàm tu, ferret. Denique ceteræ res, quæ expetuntur, opportunæ ſunt singulæ rebus ferè singulis: divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, & muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet: quoquò te verteris, præſtò eſt, nullo loco excluditur: numquam intempeſtiva, numquam moleſta eſt. Itaque non aquâ, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quàm amicitiâ: neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri (quæ tamen ipſa & delectat, & prodeſt) ſed de vera & perfecta loquor, qualis eo-

rum, qui pauci nominantur, fuit: nam & ſecundas res, ſplendidiores facit amicitia, & adverſas partiens communicanſque, leviores.

VII. Quumque plurimas & maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præſtat omnibus, quòd bonâ ſpe prælucet in poſterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etenim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur ſui: quocirca & abſentes adſunt, & egentes abundant, & imbecilles valent, &, quod difficilius dictu eſt, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, deſiderium proſequitur amicorum: ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quòd ſi exemeris ex natura rerum benevolentiæ conjunctionem; nec domus ulla, nec urbs ſtare poterit; ne agri quidem cultus permanebit: id ſi minùs intelligitur, quanta vis amicitiæ concordiæque ſit; ex diſſenſionibus atque ex diſcordiis percipi poteſt: quæ enim domus tam ſtabilis, quæ tam firma civitas eſt, quæ non odiis atque diſsidiis funditus poſsit everti? ex quo, quantum boni ſit in amicitia, judicari poteſt.

24. Agrigentinum quidem, doctum quemdam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum natura

totoque mundo conſtarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, diſſipare diſcordiam: atque hoc quidem omnes mortales & intelligunt, & re probant. Itaque, si quando aliquod officium exſtitit amici in periculis aut adeundis, aut communicandis, quis eſt, qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores totâ caveâ nuper in hoſpitis & amici mei M. Pacuvii nova fabula; quum ignorante rege uter eorum eſſet Oreſtes, Pylades Oreſtem ſe eſſe diceret, ut pro illo necaretur; Oreſtes autem, ita ut erat, Oreſtem ſe eſſe perſeveraret? ſtantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera fuiſſe facturos? facilè indicabat ipſa natura vim ſuam; quum homines, quod facere ipſi non poſſent, id rectè fieri in altero judicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid ſentirem, potuiſſe dicere: si qua præterea ſunt (credo autem eſſe multa) ab iis, si videbitur, qui iſta diſputant, quæritote.

25. Fannius. Nos autem a te potiùs; quamquam etiam ab iſtis ſæpe quæsivi & audivi, non invitus equidem: ſed aliud quoddam expetimus filum orationis tuæ. Scævola. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum eſt de Republica diſputatum, affuiſſes: qualis tum patronus juſtitiæ fuit contra

accuratam orationem Phili! Fannius. Facile id quidem fuit, juſtitiam juſtiſſimo viro defendere. Scævola. Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam ſummâ fide, conſtantiâ, juſtitiâque ſervatam, maximam gloriam ceperit?

VIII. Lælius. Vim hoc quidem eſt afferre: quid enim refert, quâ me ratione cogatis? cogitis certè: ſtudiis enim generorum, præſertim in re bona, quum difficile eſt, tum ne æquum quidem, obſiſtere. Sæpiſsime igitur mihi de amicitia cogitanti, maximè illud conſiderandum videri ſolet, num propter imbecillitatem atque inopiam deſiderata ſit amicitia; ut dandis recipiendiſque meritis, quod quiſque minùs per ſe ipſe poſſet, id acciperet ab alio, viciſsimque redderet: an eſſet hoc quidem proprium amicitiæ; ſed antiquior, & pulchrior, & magis a natura ipsa profecta alia cauſa: amor enim (ex quo amicitia nominata) princeps eſt ad benevolentiam conjungendam: nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur ſæpe, qui ſimulatione amicitiæ coluntur & obſervantur causâ temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil ſimulatum; &, quidquid in ea eſt, id eſt verum & voluntarium.

27. Quapropter a natura mihi videtur potiùs, quàm ab indigentia, orta amicitia,

tis, & applicatione magis animi cum quodam ſenſu amandi, quàm cogitatione, quantum illa res utilitatis eſſet habitura. Quod quidem quale sit, etiam in beſtiis quibuſdam animadverti poteſt; quæ ex ſe natos ita amant ad quoddam tempus, & ab eis ita amantur, ut facilè earum ſenſus appareat: quod in homine multò eſt evidentius. Primùm ex ea caritate, quæ eſt inter natos & parentes; quæ dirimi, nisi deteſtabili ſcelere, non poteſt. Deinde, quum similis ſenſus exſtitit amoris, si aliquem nacti ſumus, cujus cum moribus & natura congruamus, quòd in eo quasi lumen aliquod probitatis & virtutis perſpicere videamur.

28. Nihil eſt enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat homines ad diligendum; quippe quum propter virtutem & probitatem eos etiam, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis eſt, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua & benevolentia memoriam uſurpet, quos numquam viderit? quis autem eſt, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mælium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum eſt, Pyrrho & Annibale: ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus; alterum propter crudelitatem ſemper hæc civitas oderit.

IX. Quòd si tanta vis probitatis eſt, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod majus eſt, in hoſte etiam diligamus; quid mirum, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuſcum uſu conjuncti eſſe poſſunt, virtutem & bonitatem perſpicere videantur? Quamquam confirmatur amor & beneficio accepto, & ſtudio perſpecto, & conſuetudine adjunctâ; quibus rebus ad illum primum motum animi & amoris adhibitis, admirabilis quædam exardeſcit benevolentiæ magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficiſci, ut sit per quem quiſque aſſequatur, quod desideret; humilem ſanè relinquunt, & minimè generoſum, ut ita dicam, ortum amicitiæ, quam ex inopia atque indigentia natam volunt.

30. Quod si ita eſſet, ut quiſque minimum in ſe eſſe arbitraretur, ita ad amicitiam eſſet aptissimus; quod longè ſecus eſt. Ut enim quiſque sibi plurimùm confidit, & ut quiſque maximè virtute & ſapientiâ sic munitus eſt, ut nullo egeat, ſuaque omnia in ſe ipſo posita judicet; ita in amicitiis expetendis colendiſque maximè excellit. Quid enim Africanus indigens mei? minimè herclè: ac ne ego quidem illius: ſed ego admiratione quadam virtutis ejus; ille vicissim opinione

fortaſſe nonnullâ, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam conſuetudo. Sed quamquam utilitates multæ & magnæ conſecutæ ſunt, non ſunt tamen ab earum ſpe cauſæ diligendi profectæ.

31. Ut enim benefici liberaleſque ſumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium fœneramur) ſed naturâ propensi ad liberalitatem ſumus; sic amicitiam, non ſpe mercedis adducti, ſed quòd omnis ejus fructus in ipſo amore ineſt, expetendam putamus.

32. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longè diſſentiunt; nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum ſuſpicere poſſunt, qui ſuas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam: quamobrem hos quidem ab hoc ſermone removeamus; ipsi autem intelligamus, naturâ gigni ſenſum diligendi, & benevolentiæ caritatem, factâ significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant ſeſe & propiùs admovent, ut & uſu ejus, quem diligere cœperunt, fruantur, & moribus; sintque pares in amore, & æquales; propensioreſque ad bene merendum, quàm ad repoſcendum; atque hæc inter eos sit honeſta certatio. Sic & utilitates ex amicitia maximæ capientur;

& erit ejus ortus a natura, quàm ab imbecillitate, & gravior, & verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata diſſolveret: ſed quia natura mutari non poteſt, idcirco veræ amicitiæ ſempiternæ ſunt. Ortum quidem amicitiæ videtis, nisi quid ad hæc fortè vultis. Fannius. Tu verò perge, Læli: pro hoc enim, qui minor eſt natu, meo jure respondeo. Scævola. Rectè tu quidem: quamobrem audiamus.

X. Lælius. Audite ergo, optimi viri, ea quæ ſæpissime inter me & Scipionem de amicitia diſſerebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius eſſe dicebat, quàm amicitiam uſque ad extremum vitæ permanere: nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere ſæpe; vel ut de republica non idem ſentirent: mutari etiam mores hominum ſæpe dicebat, aliàs adversis rebus, aliàs ætate ingraveſcente: atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quòd ſummi puerorum amores ſæpe unà cum prætexta ponerentur.

34. Sin autem ad adoleſcentiam perduxiſſent; dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipiſci uterque non poſſet. Quòd si qui longiùs in amicitia provecti eſſent, tamen ſæpe la-

befaćtari, si in honoris contentionem incidiſſent: peſtem enim majorem eſſe nullam in amicitiis, quàm in pleriſque pecuniæ cupiditatem; in optimis quibuſque honoris certamen, & gloriæ; ex quo inimicitias maximas ſæpe inter amicissimos exſtitiſſe.

35. Magna etiam dissidia, & plerumque juſta naſci, quum aliquid ab amicis, quod rećtum non eſſet, poſtularetur; ut aut libidinis miniſtri, aut adjutores eſſent ad injuriam: quod qui recuſarent, quamvis honeſtè id facerent, jus tamen amicitiæ deſerere arguerentur ab iis, quibus obſequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent poſtulare, poſtulatione ipsâ profiteri, omnia ſe amici causâ eſſe fačturos: eorum querelâ inveteratas non modò familiaritates exſtingui ſolere, ſed etiam odia gigni ſempiterna. Hæc ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia ſubterfugere non modò ſapientiæ, ſed etiam felicitatis diceret sibi videri.

XI. Quamobrem id primùm videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? num Viſcellinum amici regnum appetentem, num Sp. Mælium debuerunt juvare?

37. Tib. quidem Gracchum rempublicam vexantem, a Q. Tuberone, æqualibuſque amicis derelictum videbamus. At C. Bloſius, Cumanus, hoſpes familiæ veſtræ, Scævola, quum ad me, qui aderam Lænati & Rupilio conſulibus in conſilio, deprecatum veniſſet, hanc, ut sibi ignoſcerem, cauſam afferebat, quòd tanti Tib. Gracchum feciſſet, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? *Numquam*, inquit, *voluiſſet id quidem*. Sed, si voluiſſet? *Paruiſſem*. Videtis, quàm nefaria vox: & hercle ita fecit, vel plus etiam, quàm dixit: non enim paruit ille Tib. Gracchi temeritati, ſed præfuit; nec ſe comitem illius furoris, ſed ducem præbuit: itaque hac amentiâ, quæſtione novâ perterritus, in Asiam profugit, ad hoſtes ſe contulit, pœnas reipublicæ graves juſtaſque perſolvit. Nulla eſt igitur excuſatio peccati, si amici causâ peccaveris: nam, quum conciliatrix amicitiæ virtutis opinio fuerit, difficile eſt amicitiam manere, si a virtute defeceris.

38. Quòd si rectum ſtatuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfectâ quidem ſapientiâ ſumus, si nihil habeat res vitii; ſed loquimur de iis amicis, qui ante oculos ſunt, quos videmus, aut

de quibus memoriam accépimus, aut quos novit vita communis : ex hoc numero nobis exempla ſumenda ſunt ; & eorum quidem maximè, qui ad ſapientiam proximè accedunt.

39. Videmus Papum Æmilium C. Luſcino familiarem fuiſſe (sic a patribus accepimus) bis unà conſules, & collegas in cenſura : tum & cum iis, & inter ſe conjunctissimos fuiſſe, M'. Curium, & T. Coruncanium, memoriæ proditum eſt. Igitur ne ſuſpicari quidem poſſumus, quemquam horum ab amico quippiam contendiſſe, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam eſſet : nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendiſſet, impetraturum non fuiſſe ? quum illi ſanctissimi viri fuerint ; æquè autem nefas sit, tale aliquid & facere rogatum, & rogare. At verò Tib. Gracchum ſequebantur C. Carbo, C. Cato, & minimè tunc quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

XII. Hæc igitur lex in amicitia ſanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati : turpis enim excuſatio eſt, & minimè accipienda, quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam ſe amici causâ feciſſe fateatur. Etenim eo loco, Fanni & Scævola, locati ſumus, ut nos longè proſpicere oporteat futuros ca-

ſus reipublicæ. Deflexit enim jam aliquantulum de ſpatio curriculoque conſuetudo majorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus eſt, vel regnavit is quidem paucos menſes. Num quid ſimile populus Romanus audierat, aut viderat?

41. Hunc etiam poſt mortem ſecuti amici & propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrymis non queo dicere: nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam Tib. Gracchi, ſuſtinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu, quid exſpectem, non libet augurari: ſerpit enim deinde res, quæ proclivius ad perniciem, quum ſemel cœpit, labitur. Videtis in tabella jam antè quanta sit facta labes, primò Gabiniâ lege, biennio autem poſt, Cassiâ. Videre jam videor populum a ſenatu disjunctum, multitudiniſque arbitrio res maximas agi. Plures enim diſcent, quemadmodum hæc fiant, quàm quemadmodum his resiſtatur.

42. Quorſum hæc? quia sine ſociis nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum eſt igitur bonis, ut, si in ejuſmodi amicitias ignari caſu aliquo inciderint, ne exiſtiment, ita ſe alligatos, ut ab amicis, magnâ aliquâ re in rempublicam peccantibus, non diſcedant: improbis autem pœna ſtatuenda eſt; nec verò minor iis, qui ſecuti erunt alterum, quàm iis, qui ipsi

fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græcia Themiſtocle ? quis potentior ? qui, quum imperator bello Persico ſervitute Græciam liberaſſet, propterque invidiam in exsilium pulſus eſſet, ingratæ patriæ injuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod XX annis antè apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus eſt nemo : itaque mortem sibi uterque conſcivit.

43. Quare talis improborum conſensio non modò excuſatione amicitiæ tegenda non eſt, ſed potiùs omni ſupplicio vindicanda ; ut ne quis sibi conceſſum putet, amicum, vel bellum patriæ inferentem, ſequi : quod quidem, ut res cœpit ire, haud ſcio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ eſt, qualis reſpublica poſt mortem meam futura sit, quàm qualis hodie sit.

XIII. Hæc igitur prima lex amicitiæ ſanciatur, ut ab amicis honeſta petamus, amicorum causâ honeſta faciamus : ne exſpectemus quidem, dum rogemur : ſtudium ſemper adsit, cunctatio absit : consilium verò dare gaudeamus liberè : plurimùm in amicitia amicorum bene ſuadentium valeat auctoritas : eaque adhibeatur ad monendum non modò apertè, ſed etiam acriter, si res poſtulabit ; & adhibitæ pareatur.

45. Nam quibuſdam, quos audio ſapientes habitos in Græcia, placuiſſe opinor mirabilia quædam; ſed nihil eſt, quod illi non perſequantur ſuis argutiis: partim fugiendas eſſe nimias amicitias, ne neceſſe ſit unum ſollicitum eſſe pro pluribus: ſatis ſuperque eſſe sibi ſuarum cuique rerum: alienis nimis implicari moleſtum eſſe: commodiſſimum eſſe, quàm laxissimas habenas habere amicitiæ; quas vel adducas, quum velis, vel remittas: caput enim eſſe ad beatè vivendum, ſecuritatem; quâ frui non poſſit animus, ſi tamquam parturiat unus pro pluribus.

46. Alios autem dicere aiunt multò etiam inhumaniùs (quem locum breviter perſtrinxi paulò antè) præsidii adjumentique causâ, non benevolentiæ, neque caritatis, amicitias eſſe expetendas: itaque ut quiſque minimùm firmitatis habeat, minimùmque virium, ita amicitias appetere maximè: ex eo fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant, quàm viri; & inopes, quàm opulenti; & calamitosi, quàm ii, qui putentur beati.

47. O præclaram ſapientiam! Solem enim è mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt; quâ a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius: quæ eſt enim iſta ſecuritas? ſpecie quidem, blanda, ſed reapſe multis locis

repudianda. Neque enim eſt conſentaneum, ullam honeſtam rem actionemve, ne ſollicitus sis, aut non ſuſcipere, aut ſuſceptam deponere. Quòd si curam fugimus, virtus fugienda eſt; quæ neceſſe eſt, cum aliqua cura res sibi contrarias aſpernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injuſtis juſtos maximè dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modeſtos. Ergo hoc proprium eſt animi bene conſtituti, & lætari bonis rebus, & dolere contrariis.

48. Quamobrem si cadit in ſapientem animi dolor (qui profectò cadit, nisi ex ejus animo exſtirpatam humanitatem arbitremur) quæ cauſa eſt, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam ſuſcipiamus moleſtias? Quid enim intereſt, motu animi ſublato, non dico inter hominem & pecudem, ſed inter hominem & ſaxum, aut truncum, aut quidvis generis ejuſdem? Neque enim ſunt iſti audiendi, qui virtutem duram, & quasi ferream eſſe quamdam volunt; quæ quidem eſt quum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis; ut & bonis amici quasi diffundantur, & incommodis contrahantur. Quamobrem angor iſte, qui pro amico ſæpe capiendus eſt, non tantum valet, ut tollat e

vita amicitiam; non plus, quàm ut virtutes, quia nonnullas curas & moleſtias afferunt, repudientur.

XIV. Quum autem contrahat amicitiam (ut ſuprà dixi) si qua significatio virtutis eluceat, ad quam ſe similis animus applicet & adjungat; id quum contingit, amor exoriatur neceſſe eſt. Quid enim tam abſurdum, quàm delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloriâ, ut ædificio, ut veſtitu cultuque corporis; animo autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil eſt enim remuneratione benevolentiæ, nihil vicissitudine ſtudiorum officiorumque jucundius.

50. Quòd si etiam illud addimus, quod rectè addi poteſt, nihil eſſe, quod ad ſe rem ullam tam alliciat, tam attrahat, quàm ad amicitiam similitudo; concedetur profectò verum eſſe, ut bonos boni diligant, adſciſcantque sibi quasi propinquitate conjunctos, atque naturâ. Nihil eſt enim appetentius similium ſui, nihil rapacius, quàm natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni & Scævola, conſtat (ut opinor) bonis inter bonos quasi neceſſariam benevolentiam eſſe; qui eſt amicitiæ fons a natura conſtitutus: ſed eadem bonitas etiam ad multitudinem per-

tinet. Non est enim inhumana virtus, neque immunis, neque ſuperba; quæ etiam populos univerſos tueri, eiſque optimè conſulere ſoleat: quod non faceret profectò, si a caritate vulgi abhorreret.

51. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causâ fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiæ tollere: non enim tam utilitas parta per amicum, quàm amici amor ipſe delectat, tumque illud fit, quod ab amico eſt profectum, jucundum, si cum ſtudio eſt profectum: tantumque abeſt, ut amicitiæ propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus & copiis, maximéque virtute præditi, in qua plurimum eſt præsidii, minimè alterius indigeant, liberalissimi sint, & beneficentissimi. Atque haud ſcio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deeſſe amicis: ubi enim ſtudia noſtra viguiſſent, si numquam consilio, numquam operâ noſtrâ, nec domi nec militiæ Scipio eguiſſet? Non igitur utilitatem amicitia, ſed utilitas amicitiam conſecuta eſt.

XV. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec uſu, nec ratione habent cognitam, diſputabunt. Nam quis eſt, proh deûm fidem, atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec

ipſe ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? hæc enim eſt tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla ſtabilis benevolentiæ poteſt eſſe fiducia: omnia ſemper ſuſpecta, atque ſollicita: nullus locus amicitiæ.

53. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo ſe metui putat? Coluntur tamen ſimulatione duntaxat ad tempus. Quòd ſi fortè (ut fit plerumque) ceciderint; tum intelligitur, quàm fuerint inopes amicorum: quod Tarquinium dixiſſe ferunt tum exſulantem ſe intellexiſſe, quos fidos amicos habuiſſet, quos infidos, quum jam neutris gratiam referre poſſet: quamquam miror, illâ ſuperbiâ & importunitate si quemquam habere potuit.

54. Atque ut hujus, quem dixi, mores, veros amicos parare non potuere; ſic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles. Non enim ſolùm ipſa fortuna cæca eſt, ſed eos etiam plerùmque efficit cæcos, quos complexa eſt. Itaque efferuntur illi ferè faſtidio & contumaciâ; neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri poteſt. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio,

poteſtate, proſperis rebus immutari, ſperniqne ab iis veteres amicitias, indulgeri novis.

55. Quid autem ſtultius, quàm, quum plurimùm copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quæ parantur pecuniâ, equos, famulos, veſtem egregiam, vaſa pretioſa; amicos non parare, optimam & pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, ſupellectilem? Etenim cetera quum parant, cui parent, neſciunt, nec cujus causâ laborent: ejus enim eſt iſtorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum ſua cuique permanet ſtabilis & certa poſſessio; ut, etiam si illa maneant, quæ ſunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta & deſerta ab amicis non possit eſſe jucunda. Sed hæc hactenus.

XVI. Conſtituendi autem ſunt, qui sint in amicitia fines, & quasi termini diligendi; de quibus tres video ſententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga noſmet ipſos: alteram, ut noſtra in amicos benevolentia, illorum erga nos benevolentiæ pariter æqualiterque reſpondeat: tertiam, ut, quanti quiſque ſe ipſe facit, tanti fiat ab amicis.

57. Harum trium ſententiarum nulli prorſus aſſentior: nec enim illa prima vera eſt, ut, quemadmodum in ſe quiſ-

que, ſic in amicum ſit animatus. Quàm multa enim, quæ noſtrâ cauſâ numquam faceremus, facimus cauſâ amicorum? precari ab indigno, ſupplicare; tum acerbiùs in aliquem invehi, inſectarique vehementiùs; quæ in noſtris rebus non ſatis honeſtè, in amicorum fiunt honeſtissimè: multæ quoque res ſunt, in quibus de ſuis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potiùs, quàm ipsi, fruantur.

58. Altera ſententia eſt, quæ definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus; hoc quidem eſt nimis exiguè & exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par ſit ratio acceptorum & datorum. Divitior mihi, & affluentior videtur eſſe vera amicitia; nec obſervare reſtrictè, ne plus reddat, quàm acceperit: neque enim verendum eſt, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur.

59. Tertius verò ille finis deterrimus, ut, quanti quiſque ſe ipſe faciat, tanti fiat ab amicis: ſæpe enim in quibuſdam aut animus abjectior eſt, aut ſpes amplificandæ fortunæ fractior: non eſt igitur amici, talem eſſe in eum, qualis ille in ſe eſt; ſed potiùs eniti & efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque in ſpem cogitationemque meliorem.

Alius igitur finis veræ amicitiæ conſtituendus eſt, si priùs, quid maximè reprehendere Scipio ſolitus ſit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiæ potuiſſe reperiri, quàm ejus, qui dixiſſet, ita amare oportere, ut si aliquando eſſet oſurus: nec verò ſe adduci poſſe, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante eſſe dictum crederet; qui ſapiens habitus eſſet unus e ſeptem; ſed impuri cujuſdam, aut ambitiosi, aut omnia ad ſuam potentiam revocantis eſſe ſententiam. Quonam enim modo quiſquam amicus eſſe poterit, cui ſe putabit inimicum eſſe poſſe? quin etiam neceſſe erit cupere & optare, ut quàm ſæpissimè peccet amicus, quò plures det sibi tamquam anſas ad reprehendendum: rurſum autem rectè factis commodiſque amicorum neceſſe erit angi, dolere, invidere.

60. Quare hoc quidem præceptum, cujuſcumque eſt, ad tollendam amicitiam valet. Illud potiùs præcipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odiſſe poſſemus: quin etiam si minùs felices in deligendo fuiſſemus, ferendum id Scipio potiùs, quàm inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.

XVII. His igitur finibus utendum ar-

bitror, ut quum emendati mores amicorum ſint, tum ſit inter eos omnium rerum, conſiliorum, voluntatum, ſine ulla exceptione communitas: ut etiam ſi qua fortuna acciderit, ut minùs juſtæ amicorum voluntates adjuvandæ ſint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum ſit de via, modò ne ſumma turpitudo ſequatur: eſt enim quatenus amicitiæ dari venia poſſit: nec verò negligenda eſt fama; nec mediocre telum ad res gerendas exiſtimare oportet benevolentiam civium; quàm blanditiis & aſſentando colligere turpe eſt: virtus, quam ſequitur caritas, minimè repudianda eſt.

62. Sed ſæpe (redeo enim ad Scipionem, cujus omnis ſermo erat de amicitia) querebatur, quòd omnibus in rebus homines diligentiores eſſent; ut capras & oves quot quiſque haberet, dicere poſſet: amicos quot haberet, non poſſet dicere: & in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes eſſe: nec habere quaſi ſigna quædam, & notas, quibus eos, qui ad amicitiam eſſent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, & ſtabiles, & conſtantes eligendi; cujus generis eſt magna penuria; & judicare difficile eſt ſanè, niſi expertum: experiendum autem eſt in ipſa amicitia:

ita præcurrit amicitia judicium, tollitque experiendi poteſtatem.

63. Eſt igitur prudentis, ſuſtinere, ut currum, sic impetum benevolentiæ; quò utamur quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliquâ parte periclitatis moribus amicorum. Quidam ſæpe in parva pecunia perſpiciuntur, quàm sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoſcuntur in magna. Sin verò erunt aliqui reperti, qui pecuniam præferre amicitiæ, ſordidum exiſtiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magiſtratus, imperia, poteſtates, opes amicitiæ non anteponent? ut, quum ex altera parte proposita hæc sint, ex altera jus amicitiæ, non multò illa malint? imbecilla enim natura eſt ad contemnendam potentiam; quam etiam qui neglectâ amicitiâ conſecuti ſunt, obſcuratum iri arbitrantur, quia non sine magna cauſa sit neglecta amicitia.

64. Itaque veræ amicitiæ difficillimè reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica verſantur. Ubi enim iſtum invenias, qui honorem amici anteponat ſuo? Quid? hæc ut omittam, quàm graves, quàm difficiles pleriſque videntur calamitatum ſocietates? ad quas non eſt facile inventu, qui deſcendat. Quamquam Ennius rectè:

Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen hæc duo levitatis & infirmitatis pleroſque convincunt ; aut si in bonis rebus contemnunt, aut si in malis deſerunt.

XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, conſtantem, ſtabilem ſe in amicitia præſtiterit, hunc ex maximè raro hominum genere judicare debemus, & pene divino. Firmamentum autem ſtabilitatis conſtantiæque ejus, quam in amicitia quærimus, fides eſt: nihil enim ſtabile eſt, quod infidum eſt. Simplicem præterea, & communem, & conſentientem, qui rebus iiſdem moveatur, eligi par eſt; quæ omnia pertinent ad fidelitatem: neque enim fidum poteſt eſſe multiplex ingenium, & tortuoſum. Neque verò, qui non iiſdem rebus movetur, & naturà conſentit, aut fidus, aut ſtabilis poteſt eſſe. Addendum eòdem eſt, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis ; quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, conſtantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, eſſe non poſſe : eſt enim boni viri (quem eumdem ſapientem licet dicere) hæc duo tenere in amicitia ; primum, ne quid fictum sit, neve simulatum : apertè enim vel odiſſe, magis ingenui eſt, quàm fronte occultare ſententiam : deinde non

ſolùm ab aliquo allatas criminationes repellere, ſed ne ipſum quidem eſſe ſuſpicioſum, ſemper aliquid exiſtimantem ab amico eſſe violatum.

66. Accedat huc ſuavitas quædam oportet ſermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiæ. Triſtitia autem, & in omni re ſeveritas, habet illa quidem gravitatem; ſed amicitia remissior eſſe debet, & liberior, & dulcior, & ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Exſiſtit autem hoc loco quædam quæſtio ſubdifficilis, num quando amici novi, digni amicitiâ, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere ſolemus. Indigna homine dubitatio: non enim amicitiarum eſſe debent, sicut aliarum rerum, ſatietates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ vetuſtatem ferunt) eſſe debent ſuavissima; verumque illud eſt, quod dicitur, multos modios ſalis simul edendos eſſe, ut amicitiæ munus expletum sit.

68. Novitates autem, si ſpem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non ſunt illæ quidem repudiandæ; vetuſtas tamen ſuo loco conſervanda eſt: maxima eſt enim vis vetuſtatis & conſuetudinis, ut in ipſo equo, cujus modò mentionem feci, si

nulla res impediat, nemo eſt, qui non eo, quo conſuevit, libentiùs utatur, quàm intractato & novo: nec modò in hoc, quod eſt animal, ſed in iis etiam, quæ ſunt inanimata, conſuetudo valet; quum locis etiam ipsis montuosis delectemur, & silveſtribus, in quibus diutius commorati ſumus.

69. Sed maximum eſt in amicitia, ſuperiorem parem eſſe inferiori: ſæpe enim excellentiæ quædam ſunt; qualis erat Scipionis in noſtro, ut ita dicam, grege. Numquam ſe ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio antepoſuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. verò Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quòd is anteibat ætate, tamquam ſuperiorem colebat; ſuoſque omnes per ſe eſſe ampliores volebat.

70. Quod faciendum imitandumque eſt omnibus: ut, si quam præſtantiam virtutis, ingenii, fortunæ conſecuti ſunt, impertiant eam ſuis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortunâ, eorum augeant opes, eiſque honori sint & dignitati; ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem ſtirpis & generis in famulatu fuerint, quum cogniti

ſunt, & aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in paſtores, quos patres multos annos eſſe duxerunt. Quod quidem eſt multò profectò magis in veris patribus certiſque faciendum. Fructus enim ingenii & virtutis, omniſque præſtantiæ, tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur.

XX. Ut igitur ii, qui ſunt in amicitiæ conjunctioniſque necessitudine ſuperiores, exæquare ſe cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere, ſe a ſuis amicis aut ingenio, aut fortunâ, aut dignitate ſuperari: quorum plerique aut queruntur ſemper aliquid, aut etiam exprobrant; eóque magis, si aliquid habere ſe putant, quod officiosè, & amicè, & cum labore aliquo ſuo factum queant dicere. Odioſum ſanè genus hominum, officia exprobrantium; quæ meminiſſe debet is, in quem collata ſunt, non commemorare, qui contulit.

72. Quamobrem ut ii, qui ſuperiores ſunt, ſummittere ſe debent in amicitia; sic quodam modo inferiores extollere: ſunt enim quidam, qui moleſtas amicitias faciunt, quum ipsi ſe contemni putant; quod non ferè contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos ſe arbitrantur, qui hac opinione non modò verbis, ſed etiam opere levandi ſunt.

73. Tantum autem cuique tribuendum eſt, primùm, quantum ipſe efficere poſſis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, ſuſtinere: non enim tu poſſis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores ampliſſimos producere; ut Scipio P. Rutilium potuit conſulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. Quòd si etiam poſſis quidvis deferre ad alterum, videndum eſt tamen, quid ille poſſit ſuſtinere.

74. Omnino amicitiæ, corroboratis jam, confirmatiſque & ingeniis, & ætatibus, judicandæ ſunt; nec, si qui ineunte ætate venandi, aut pilæ ſtudiosi fuerint, eos habere neceſſarios oportet, quos tum eodem ſtudio præditos dilexerunt: iſto enim modo nutrices & pædagogi jure vetuſtatis plurimum benevolentiæ poſtulabunt; qui negligendi quidem non ſunt, ſed alio quodam modo colendi: aliter amicitiæ ſtabiles permanere non poſſunt. Diſpares enim mores diſparia ſtudia ſequuntur, quorum diſſimilitudo diſſociat amicitias: nec ob aliam cauſam ullam boni, improbis; improbi, bonis amici eſſe non poſſunt, nisi quòd tanta eſt inter eos, quanta maxima poteſt eſſe, morum ſtudiorumque diſtantia.

75. Rectè etiam præcipi poteſt in amicitiis, ne intemperata quædam benevo-

lentia

lentia (quod perſæpe fit) impediat magnas utilitates amicorum : nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam Neoptolemus capere potuiſſet, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter ſuum impedientem, audire voluiſſet : & ſæpe incidunt magnæ res, ut diſcedendum sit ab amicis ; quas qui impedire vult, quòd desiderium non facilè ferat, is & infirmus eſt molliſque naturâ, & ob eam ipſam cauſam in amicitia parum juſtus. Atque in omni re conſiderandum eſt, &, quid poſtules ab amico, & quid patiare a te impetrari.

XXI. Eſt etiam quasi quædam calamitas in amicitiis dimittendis nonnumquam neceſſaria : jam enim a ſapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio noſtra delabitur. Erumpunt ſæpe vitia amicorum quum in ipſos amicos, tum in alienos ; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiæ ſunt remiſsione usûs eluendæ, & (ut Catonem dicere audivi) diſſuendæ magis, quàm diſcindendæ : nisi quædam admodum intolerabilis injuria exarſerit, ut neque rectum, neque honeſtum sit, neque fieri possit, ut non ſtatim alienatio disjunctioque facienda sit.

77. Sin autem morum, aut ſtudiorum commutatio quædam (ut fieri ſolet)

facta erit, aut in reipublicæ partibus diſſenſio interceſſerit (loquor enim, ut paulò antè dixi, non de ſapientium, ſed de communibus amicitiis) cavendum erit, ne non ſolùm amicitiæ depoſitæ, ſed inimicitiæ etiam ſuſceptæ videantur: nihil enim turpius, quàm cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine ſe removerat (ut ſcitis) Scipio; propter diſſenſionem autem, quæ erat in republica, alienatus eſt a collega noſtro Metello: utrumque egit graviter, auctoritate, & offenſione animi non acerbâ.

78. Quamobrem primùm danda opera eſt, ne qua amicorum diſſidia fiant: ſin tale aliquid evenerit; ut exſtinctæ potiùs amicitiæ, quàm oppreſſæ eſſe videantur. Cavendum verò eſt, ne etiam in graves inimicitias convertant ſe amicitiæ; e quibus jurgia, maledicta, contumeliæ generentur: quæ tamen ſi tolerabiles erunt, ferendæ ſunt; & hic honos veteri amicitiæ tribuendus eſt, ut is in culpa ſit, qui faciat, non qui patiatur injuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio eſt, atque una proviſio, ut ne nimis citò diligere incipiamus, neve indignos.

79. Digni autem ſunt amicitiâ, quibus in ipſis ineſt cauſa, cur diligantur.

Rarum genus (& quidem omnia præclara rara) nec quidquam difficilius, quàm reperire, quod ſit omni ex parte in ſuo genere perfectum : ſed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, niſi quod fructuoſum ſit ; & amicos, tamquam pecudes, eos potiſſimùm diligunt, ex quibus ſperant ſe maximum fructum eſſe capturos.

80. Ita pulcherrimâ illâ & maximè naturali carent amicitiâ, per ſe & propter ſe expetendâ ; nec ipſi ſibi exemplo ſunt ; hæc vis amicitiæ qualis & quanta ſit. Ipſe enim ſe quiſque diligit, non ut aliquam a ſe ipſo mercedem exigat caritatis ſuæ, ſed quòd per ſe ſibi quiſque carus eſt : quod niſi idem in amicitiam transferatur, verus amicus numquam reperietur : eſt enim is quidem tamquam alter idem.

81. Quòd ſi hoc apparet in beſtiis, volucribus, nantibus, agreſtibus, cicuribus, feris, primùm ut ſe ipſe diligant (id enim pariter cum omni animante naſcitur) deinde ut requirant, atque appetant, ad quas ſe applicent, ejuſdem generis animantes ; idque faciunt cum deſiderio, & cum quadam ſimilitudine amoris humani : quantò id magis in homine fit naturâ, qui & ſe ipſe diligit, & alterum anquirit, cujus animum ita cum ſuo commiſceat, ut efficiat pene unum ex duobus ?

XXII. Sed plerique perversè, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi eſſe non poſſunt; quæque ipsi non tribuunt amicis, hæc ab iis desiderant. Par eſt autem, primùm ipſum eſſe virum bonum, tum alterum similem ſui quærere: in talibus ea, quam jamdudum tractamus, ſtabilitas amicitiæ confirmari poteſt; quum homines benevolentiâ conjuncti, primùm cupiditatibus iis, quibus ceteri ſerviunt, imperabunt; deinde æquitate juſtitiâque gaudebunt, omniaque alter pro altero ſuſcipiet: neque quidquam umquam nisi honeſtum & rectum alter ab altero poſtulabit; neque ſolùm colent inter ſe, ac diligent, ſed etiam verebuntur: nam maximum ornamentum amicitiæ tollit, qui ex ea tollit verecundiam.

83. Itaque in iis pernicioſus eſt error, qui exiſtimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a natura data eſt, non vitiorum comes; ut, quoniam ſolitaria non poſſet virtus ad ea, quæ ſumma ſunt, pervenire, conjuncta & conſociata cum altera perveniret; quæ si quos inter ſocietas aut eſt, aut fuit, aut futura eſt, eorum eſt habendus ad ſummum naturæ bonum optimus beatissimuſque comitatus.

84. Hæc eſt, inquam, ſocietas, in qua omnia inſunt, quæ putant homines expetenda, honeſtas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas; ut, quum hæc adſint, beata vita sit, & sine his eſſe non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipiſci, virtuti opera danda eſt; sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam conſequi poſſumus: eâ verò neglectâ, qui ſe amicos habere arbitrantur, tum ſe denique erraſſe ſentiunt, quum eos gravis aliquis caſus experiri cogit.

85. Quocirca (dicendum eſt enim ſæpius) quum judicaveris, diligere oportet; non quum dilexeris, judicare. Sed quum multis in rebus negligentiâ plectimur; tum maximè in amicis & deligendis & colendis: præpoſteris enim utimur consiliis, & acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro & citro, vel uſu diuturno, vel etiam officiis, repentè in medio curſu amicitias, exortâ aliquâ offensione, dirumpimus.

XXIII. Quò etiam magis vituperanda eſt rei maximè neceſſariæ tanta incuria. Una eſt enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore conſentiunt. Quamquam a multis ipſa virtus contemnitur, & venditatio quædam atque oſtentatio eſſe dicitur: multi divitias de-

ſpiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultuſque delectat: honores verò, quorum cupiditate quidam inflammantur, quàm multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius eſſe exiſtiment? itemque cetera, quæ quibuſdam admirabilia videntur, permulti ſunt, qui pro nihilo putent: de amicitia omnes ad unum idem ſentiunt; & ii qui ad rempublicam ſe contulerunt; & ii, qui rerum cognitione doctrinâque delectantur; & ii, qui ſuum negotium gerunt otioſi; poſtremò ii, qui ſe totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam eſſe nullam ſentiunt, si modò velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim neſcio quomodo per omnium vitam amicitia; nec ullam ætatis degendæ rationem patitur eſſe expertem ſui.

87. Quin etiam si quis eâ aſperitate eſt, & immanitate naturæ, congreſſus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuiſſe Athenis Timonem neſcio quem accepimus; tamen is pati non poſſit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis ſuæ. Atque hoc maximè judicaretur, si quid tale poſſet contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret, & in ſolitudine uſpiam collocaret, atque ibi ſuppeditans omnium rerum, quas natura

deſiderat, abundantiam & copiam, hominis omnino adſpiciendi poteſtatem eriperet: quis tam eſſet ferreus, qui eam vitam ferre poſſet, cuique non auferret fructum voluptatum omnium ſolitudo?

88. Verum ergo illud eſt, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici ſolitum, noſtros ſenes commemorare audivi, ab aliis ſenibus auditum: » Si quis » in cœlum adſcendiſſet, naturamque » mundi, & pulchritudinem siderum perſpexiſſet, inſuavem illam admiratio» nem ei fore, quæ jucundissima fuiſſet, » si aliquem, cui narraret, habuiſſet. » Sic natura ſolitarium nihil amat, ſemperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum eſt.

XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret; obſurdeſcimus tamen neſcio quomodo, nec ea, quæ ab ea monemur, audimus. Eſt enim varius & multiplex uſus amicitiæ, multæque cauſæ ſuſpicionum offensionumque dantur; quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, ſapientis eſt. Una illa ſubeunda offensio eſt, ut & veritas in amicitia, & fides retineatur: nam & monendi amici ſæpe ſunt, & objurgandi; & hæc accipienda amicè, quum benevolè fiunt.

89. Sed neſcio quomodo verum eſt, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obſequium amicos, veritas odium parit.

Moleſta veritas eſt, ſi quidem ex ea naſcitur odium (quod eſt venenum amicitiæ) ſed obſequium multò moleſtius, quod peccatis indulgens, præcipitem amicum ferri ſinit: maxima autem culpa in eo eſt, qui & veritatem aſpernatur, & in fraudem obſequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio & diligentia eſt; primùm, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumeliâ careat: in obſequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit; aſſentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur; quæ non modò amico, ſed ne libero quidem digna eſt: aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur.

90. Cujus autem aures veritati clauſæ ſunt, ut ab amico verum audire nequeant, hujus ſalus deſperanda eſt: ſcitum eſt enim illud Catonis, ut multa: » Meliùs de quibuſdam acerbos inimicos » mereri, quàm eos amicos, qui dulces » videantur: illos verum ſæpe dicere, » hos numquam. » Atque illud abſurdum eſt, quòd ii, qui monentur, eam moleſtiam, quam debent capere, non ca-

piunt; eam capiunt, quâ debent vacare: peccaſſe enim ſe non anguntur, objurgari moleſtè ferunt; quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Ut igitur & monere, & moneri, proprium eſt veræ amicitiæ; & alterum liberè facere, non aſperè; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum eſt, nullam in amicitiis peſtem eſſe majorem, quàm adulationem, blanditiam, aſſentationem: quamvis enim multis nominibus eſt hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem.

92. Quum autem omnium rerum simulatio eſt vitioſa (tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitiæ repugnat maximè: delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiæ valere non poteſt: nam quum amicitiæ vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus; qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque ſemper; ſed varius, commutabilis, multiplex?

93. Quid enim poteſt eſſe tam flexibile, tam devium, quàm animus ejus, qui ad alterius non modò ſenſum ac voluntatem, ſed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego. Ait? aio. Poſtremò imperavi egomet mihi,
Omnia aſſentari,

ut ait idem Terentius: ſed ille ſub Gnathonis perſona; quod amici genus adhibere, omnino levitatis eſt.

94. Multi autem Gnathonum ſimiles, quum ſint loco, fortunâ, famâ ſuperiores: horum eſt aſſentatio moleſta, quum ad vanitatem accessit auctoritas.

95. Secerni autem blandus amicus a vero, & internoſci tam poteſt, adhibitâ diligentiâ, quàm omnia fucata, & simulata a sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis conſtat, tamen judicare ſolet, quid intersit inter popularem, id eſt, aſſentatorem & levem civem, & inter conſtantem, ſeverum & gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis? Diſſuasimus nos: ſed nihil de me; de Scipione dicam libentiùs.

96. Quanta illa, dii immortales! fuit gravitas? quanta in oratione majeſtas? ut facilè ducem populi Romani diceres. Sed affuiſtis; & eſt in manibus oratio: itaque lex popularis ſuffragiis populi repudiata eſt. Atque, ut ad me redeam: meminiſ-

tis, Q. Maximo, fratre Scipionis, & L. Mancino conſulibus, quàm popularis lex de ſacerdotiis C. Licinii Craſsi videbatur: coöptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primùm inſtituit in forum verſus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facilè vincebat: atque id actum eſt prætore me, quinquennio antè quàm conſul ſum factus. Itaque rei veritate magis, quàm ſummâ auctoritate cauſa illa defenſa eſt.

XXVI. Quòd si in ſcena, in qua rebus fictis & adumbratis loci plurimum eſt, tamen verum valet (si modò id patefactum & illuſtratum eſt) quid in amicitia fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque oſtendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem, aut amari possis, quum id, quàm verè fiat, ignores. Quamquam iſta aſſentatio quamvis pernicioſa sit, nocere tamen nemini poteſt, nisi ei, qui eam recipit, atque eâ delectatur: ita fit, ut is aſſentatoribus patefaciat aures ſuas maximè, qui ipſe sibi aſſentetur, & ſe maximè ipſe delectet.

98. Omnino eſt amans ſui virtus: opti-

mè enim ſe ipſa novit, quámque amabilis ſit, intelligit: ego autem non de virtute nunc loquor, ſed de virtutis opinione: virtute enim ipsâ non tam multi præditi eſſe, quàm videri volunt. Hos delectat aſſentatio: his fictus ad ipſorum voluptatem ſermo quum adhibetur, orationem illam vanam, teſtimonium eſſe laudum ſuarum putant: nulla eſt igitur hæc amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus eſt. Nec paraſitorum in comœdiis aſſentatio nobis faceta videretur, nisi eſſent milites glorioſi.

Magnas verò agere gratias Thaïs mihi?

Satis erat reſpondere, *magnas: ingentes*, inquit: ſemper auget aſſentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult eſſe magnum.

99. Quamobrem, quamvis blanda iſta vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant & invitant; tamen etiam graviores conſtantioreſque admonendi ſunt, ut animum advertant, ne callidâ aſſentatione capiantur: apertè enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum eſt excors. Callidus ille & occultus ne ſe insinuet, ſtudiosè cavendum eſt: nec enim facillimè agnoſcitur, quippe qui etiam adver-

ſando ſæpe aſſentetur ; & litigare ſe simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique ſe patiatur ; ut is, qui illuſus sit, plus vidiſſe videatur. Quid autem turpius, quàm illudi ? quod ne accidat, magis cavendum eſt, ut in Epiclero.

Hodie me ante omnes comicos ſtultos ſenes
Versâris, atque luſeris lautissimè.

100. Hæc enim etiam in fabulis ſtultissima perſona eſt improvidorum & credulorum ſenum. Sed neſcio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id eſt, ſapientium (de hac dico ſapientia, quæ videtur in hominem cadere poſſe) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipſa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, & tu, Q. Muci, & conciliat amicitias, & conſervat : in ea eſt enim convenientia rerum, in ea ſtabilitas, in ea conſtantia : quæ quum ſe extulit, & oſtendit lumen ſuum, & idem adſpexit agnovitque in alio ; ad id ſe admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero eſt ; ex quo eorum exardeſcit sive amor, sive amicitia : utrumque enim dictum eſt ab amando : amare autem nihil aliud eſt,

niſi eum ipſum diligere, quem ames, nullâ indigentiâ, nullâ utilitate quæsitâ; quæ tamen ipſa effloreſcit ex amicitia; etiam si tu eam minùs ſecutus sis.

101. Hac nos adoleſcentes benevolentiâ ſenes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Tib. Gracchum, Scipionis noſtri ſocerum, dileximus: hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me & Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium: viciſſim autem ſenes in adoleſcentium caritate acquieſcimus; ut ego in veſtra, ut in Q. Tuberonis. Equidem etiam admodum adoleſcentis, P. Rutilii Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata eſt vitæ, naturæque noſtræ, ut alia ætas oriatur; maximè quidem optandum eſt, ut cum æqualibus possis, quibuſcum tamquam e carceribus emiſſus sis, cum iiſdem ad calcem, ut dicitur, pervenire.

102. Sed quoniam res humanæ fragiles caducæque ſunt, ſemper aliqui anquirendi ſunt, quos diligamus, & a quibus diligamur: caritate enim, benevolentiâque ſublatâ, omnis eſt e vita ſublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam eſt ſubitò ereptus, vivit tamen, ſemperque vivet: virtutem enim amavi

illius viri, quæ exſtincta non eſt: nec mihi ſoli verſatur ante oculos, qui illam ſemper in manibus habui, ſed etiam poſteris erit clara & insignis: nemo umquam animo, aut ſpe majora ſuſcipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet.

103. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica conſenſus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit: numquam illum ne minimâ quidem re offendi, quod quidem ſenſerim; nihil audivi ex eo ipſe, quod nollem: una domus erat, idem victus, iſque communis: neque ſolùm militia; ſed etiam peregrinationes, ruſticationeſque communes.

104. Nam quid ego de ſtudiis dicam cognoſcendi ſemper aliquid, atque diſcendi, in quibus, remoti ab oculis populi, omne otioſum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio & memoria, si unà cum illo occidiſſet, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo poſſem: ſed nec illa exſtincta ſunt, aluntur que potiùs & augentur cogitatione & memoriâ: &, si illis planè

orbatus eſſem, magnum tamen afferret mihi ætas ipſa ſolatium: diutius enim jam in hoc deſiderio eſſe non poſſum; omnia autem brevia, tolerabilia eſſe debent, etiam si magna sint. Hæc habui, de amicitia quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia eſſe non poteſt, ut, eâ exceptâ, nihil amicitiâ præſtabilius putetis.

PARADOXA,

AD M. BRUTUM.

I. ANIMADVERTI, Brute, ſæpe Catonem, avunculum tuum, quum in ſenatu ſententiam diceret, locos graves ex philoſophia tractare, abhorrentes ab hoc uſu forensi & publico; ſed dicendo conſequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur: quod eo majus eſt illi, quàm aut tibi, aut nobis; quia nos eâ philoſophiâ plus utimur, quæ peperit dicendi copiam, & in qua dicuntur ea, quæ non multum diſcrepant ab opinione populari. Cato autem perfectus (meâ ſententiâ) Stoicus, & ea ſentit, quæ non ſanè probantur in vulgus; & in ea eſt hæresi, quæ nullum ſequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, quasi punctis, quod propoſuit, efficit. Sed nihil eſt tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam in-

cultum , quod non ſplendeſcat oratione, & tamquam excolatur : quod quum ita putarem , feci etiam audaciùs , quàm ille ipſe , de quo loquor. Cato enim duntataxat de magnitudine animi , de continentia , de morte , de omni laude virtutis , de diis immortalibus , de caritate patriæ , Stoicè ſolet , oratoriis ornamentis adhibitis , dicere. Ego autem illa ipſa , quæ vix in gymnasiis , & in otio Stoici probant , ludens conjeci in communes locos ; quæ quia ſunt admirabilia , contraque opinionem omnium , ab ipsis etiam παράδοξα appellantur. Tentare volui , poſſentne proferri in lucem , id eſt , in forum , & ita dici , ut probarentur ; an alia quædam eſſet erudita , alia popularis oratio : eóque ſcripsi libentiùs , quòd mihi iſta παράδοξα quæ appellant , maximè videntur eſſe Socratica , longéque veriſſima. Accipies igitur hoc parvum opuſculum , lucubratum his jam contractioribus noctibus , quoniam illud majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit ; & deguſtabis genus hoc exercitationum earum , quibus uti conſuevi , quum ea , quæ dicuntur in ſcholis ἠθικὰ , ad noſtrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas , nihil poſtulo : non eſt enim tale , ut in arce poni possit ; quasi illa Minerva Phidiæ ; ſed tamen , ut ex eadem officina exiſſe appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν.

Quod honeſtum ſit, id ſolum bonum eſſe.

I. VEREOR, ne cui veſtrûm ex Stoicorum hominum diſputationibus, non ex meo ſenſu deprompta hæc videatur oratio: dicam tamen quod ſentio; & dicam breviùs, quàm res tanta dici poſcit. Numquam mehercule ego neque pecunias iſtorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maximè adſtricti ſunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis eſſe duxi; quippe quum viderem, rebus his circumfluentibus, ea tamen deſiderare maximè, quibus abundarent: neque enim expletur umquam, nec ſatiatur cupiditatis ſitis; neque ſolùm ea quæ habent libidine augendi cruciantur, ſed etiam amittendi metu. In quo equidem continentiſſimorum hominum, majorum noſtrorum, ſæpe requiro prudentiam, qui hæc imbecilla & commutabilia pecuniæ membra, verbo BONA putaverunt appellanda, quum re ac factis longè aliter judicaviſſent. Poteſtne bonum cuiquam malo eſſe? aut

poteſt quiſquam in abundantia bonorum ipſe eſſe non bonus? Atqui iſta omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, & obsint probis. Quamobrem licet irrideat, si quis vult; plus apud me tamen vera ratio valebit, quàm vulgi opinio: neque ego umquam bona perdidiſſe dicam, si quis pecus aut ſupellectilem amiſerit; neque non ſæpe laudabo ſapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in ſeptem; cujus quum patriam Prienen cepiſſet hoſtis, ceterique ita fugerent, ut multa de ſuis rebus ſecum aſportarent; quum eſſet admonitus a quodam, ut idem ipſe faceret: *Ego verò*, inquit, *facio: nam omnia mea porto mecum.* Ille hæc ludibria fortunæ ne ſua quidem putavit, quæ nos appellamus etiam bona. Quid eſt igitur, quæret aliquis, bonum? si quid rectè fit, & honeſtè, & cum virtute, id bene fieri, verè dicitur; &, quod rectum, & honeſtum, & cum virtute eſt, id ſolum opinor Bonum.

II. Sed hæc videri poſſunt obſcuriora, quum lentiùs diſputantur. Vitâ aque factis illuſtranda ſunt ſummorum virorum hæc, quæ verbis ſubtiliùs, quàm ſatis eſt, diſputari videntur. Quæro enim a vobis, num ullam cogitationem habuiſſe videantur ii, qui hanc rempublicam tam præclarè fundatam nobis reliquerunt, aut

argenti ad avaritiam, aut amœnitatum ad delectationem, aut ſupellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. Vultis a Romulo? vultis poſt liberam civitatem, ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus adſcendit in cœlum? iiſne, quæ iſti bona appellant? an rebus geſtis atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio? minúſne gratas diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuiſſe, quàm filicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos; ſunt enim omnes pares inter ſe, præter Superbum. Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda; si quis item reliquos ejuſdem consilii ſocios, quid ſpectaverint, quid ſecuti sint; num quis exsiſtet, cui voluptas, cui divitiæ, cui denique præter officium fortis & magni viri, quidquam aliud propositum fuiſſe videatur? Quæ res ad necem Porſennæ C. Mucium impulit, sine ulla ſpe ſalutis ſuæ? quæ vis Coclitem contra omnes hoſtium copias tenuit in ponte ſolum? quæ patrem Decium, quæ filium devotavit, atque immisit in armatas hoſtium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victûs M'. Curii ſequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. & P. Scipiones, qui Carthaginien-

ſium adventum corporibus ſuis interclu-dendum putaverunt? Quid Africanus major? quid minor? quid inter horum ætates interjectus Cato? quid innumerabiles alii? nam domeſticis exemplis abundamus: cogitaſſe quidquam putamus in vita ſibi expetendum, nisi quod laudabile esſe, & præclarum videretur?

III. Veniant igitur iſti irriſores hujus orationis ac ſententiæ; & jam vel ipsi judicent, utrùm ſe horum alicujus, qui marmoreis tectis, ebore & auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui cælato auro & argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes eſſe malint? Atque hæc quidem, quæ modò huc, modò illuc transferuntur, facilè adduci ſolent, ut in rebus bonis eſſe negent; illud tamen arctè tenent, accuratéque defendunt, voluptatem eſſe ſummum bonum: quæ quidem mihi vox pecudum videtur eſſe, non hominum. Tu, quum tibi sive deus, sive mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil eſt præſtantius, neque divinius; sic te ipſe abjicies atque proſternes, ut nihil inter te atque inter quadrupedem aliquam putes intereſſe? Quidquam bonum eſt, quod non eum, qui id poſſidet, meliorem facit? Ut enim quis-

quie eſt maximè boni particeps, ita & laudabilis maximè; neque eſt ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeſtè possit gloriari: quid autem eſt horum in voluptate? melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? an quiſquam in potiundis voluptatibus gloriando ſeſe, & prædicatione effert? Atqui si voluptas, quæ plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non eſt; eaque, quò eſt major, eò magis mentem e ſua ſede & ſtatu dimovet; profectò nihil eſt aliud bene & beatè vivere, nisi honeſtè & rectè vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deeſſe ad beatè vivendum.

I. NEC verò ego M. Regulum ærumnoſum, nec infelicem, nec miſerum umquam putavi: non enim magnitudo animi ejus excruciabatur a Pœnis, non gravitas, non fides, non conſtantia, non ulla virtus, non denique animus ipſe; qui tot virtutum præsidio, tantoque comitatu, quum corpus ejus caperetur, capi certè

ipſe non potuit. Caium verò Marium vidimus, qui mihi ſecundis in rebus unus ex fortunatis hominibus; in adverſis, unus ex ſummis viris videbatur; quo beatius eſſe mortali nihil poteſt. Neſcis, inſane, neſcis, quantas vires virtus habeat: nomen tantùm virtutis uſurpas; quid ipſa valeat, ignoras. Nemo poteſt non beatiſſimus eſſe, qui eſt totus aptus ex ſeſe, quique in ſe uno ſua ponit omnia. Cui ſpes omnis, & ratio & cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil poteſt eſſe certi; nihil quod exploratum habeat permanſurum ſibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, iſtis mortis, aut exsilii minis: mihi verò quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recuſanti quidem evenerit, non modò repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curæ & cogitationes meæ, si quidem nihil peperi tale, nihil conſecutus ſum, ut eo ſtatu eſſem, quem neque fortunæ temeritas, neque inimicorum labefactaret injuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an exsilium, ut ab improbis demigrandum sit? mors terribilis eſt iis, quorum cum vita omnia exſtinguuntur; non iis, quorum laus emori non poteſt: exsilium autem illis, quibus quasi circumſcriptus eſt habitandi locus; non iis, qui

qui omnem orbem terrarum, unam urbem eſſe ducunt. Te miſeriæ, te ærumnæ premunt, qui te beatum, qui te florentem putas: tuæ libidines te torquent: tu dies nocteſque cruciaris; cui nec ſat eſt, quod eſt, & id ipſum, ne non ſit diuturnum, times: te conſcientiæ ſtimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant judiciorum atque legum: quocumque adſpexiſti, ut furiæ, ſic tuæ tibi occurrunt injuriæ, quæ te reſpirare non ſinunt. Quamobrem ut improbo, & ſtulto, & inerti nemini bene eſſe poteſt; ſic bonus vir, & fortis, & ſapiens, miſer eſſe nemo poteſt. Nec verò, cujus virtus moreſque laudandi ſunt, ejus non laudanda vita eſt; neque porrò fugienda vita, quæ laudanda eſt: eſſet autem fugienda, ſi eſſet miſera. Quamobrem quidquid eſt laudabile, idem & beatum, & florens, & expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα, καὶ τὰ κατορθώματα.

Æqualia eſſe peccata, & recte facta.

I. PARVA, inquis, res eſt: at magna culpa: nec enim peccata, rerum eventu,

ſed vitiis hominum metienda ſunt. In quo peccatur, id poteſt aliud alio majus eſſe, aut minùs; ipſum quidem illud peccare, quoquò te verteris, unum eſt. Auri navem evertat gubernator, an paleæ, in re aliquantulum, in gubernatoris inſcientia nihil intereſt. Lapſa eſt libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quàm si petulans fuiſſet in aliqua generoſa ac nobili virgine: peccavit verò nihilò minùs, si quidem eſt peccare, tamquam transilire lineas; quod quum feceris, culpa commiſſa eſt: quàm longè progrediare, quum ſemel transieris, ad augendam tranſeundi culpam nihil pertinet. Peccare certè licet nemini: quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec majus, nec minus umquam fieri poteſt (quoniam in eo eſt peccatum, si non licuit; quod ſemper unum, & idem eſt) quæ ex eo peccata naſcuntur, æqualia sint oportet. Quòd si virtutes pares ſunt inter ſe, paria eſſe etiam vitia neceſſe eſt. Atqui pares eſſe virtutes, nec bono virò meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec ſapiente ſapientiorem poſſe fieri, facillimè poteſt perſpici. An virum bonum dices, qui depoſitum nullo teſte, quum lucrari impunè poſſet, auri pondo decem, reddiderit,

si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui ſe in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? Una virtus eſt, conſentiens cum ratione & perpetua conſtantia: nihil huic addi poteſt, quò magis virtus sit; nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta, rectè facta ſunt, & nihil recto rectius; certè ne bono quidem melius quidquam inveniri poteſt. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria; siquidem pravitates animi rectè vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes ſunt, rectè facta, quando a virtutibus proficiſcuntur, paria eſſe debent; itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint æqualia neceſſe eſt.

II. A philoſophis, inquit, iſta ſumis. Metuebam, ne a lenonibus diceres. Socrates diſputabat iſto modo. Bene hercle narras: nam iſtum doctum & ſapientem virum fuiſſe, memoriæ traditum eſt. Sed tamen quæro ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrùm nobis eſt quærendum, quid bajuli atque operarii, an quid homines doctiſſimi ſenſerint? præſertim quum hac ſententiâ non modò verior, ſed ne utilior quidem hominum vitæ reperiri ulla possit. Quæ vis enim eſt, quæ magis arceat homines ab improbitate omni, quàm si

ſenſerint, nullum in delictis eſſe diſcrimen? æquè peccare ſe, si privatis, ac si magiſtratibus manus afferant? quamcumque in domum ſtuprum intulerint, eamdem eſſe labem libidinis? Nihilnè igitur intereſt (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an ſervum? Nuda iſta si ponas, judicari, qualia sint, non facilè poſſunt. Patrem vitâ privare, si per ſe ſcelus eſt; Saguntini, qui parentes ſuos, liberos emori, quàm ſervos vivere maluerunt, parricidæ fuerunt. Ergo & parenti nonnumquam adimi vita sine ſcelere poteſt; & ſervo ſæpe sine injuria non poteſt. Cauſa igitur hæc, non natura diſtinguit: quæ quandò utro accessit, id fit propensius; si utroque adjuncta sit, paria fiant neceſſe eſt. Illud tamen intereſt, quòd in ſervo necando, si adsit injuria, ſemel peccatur; in patris vita violanda, multa peccantur. Violatur is, qui procreavit; is, qui aluit; is, qui erudivit; is, qui in ſede ac domo, atque in republica collocavit: multitudine peccatorum præſtat, eóque pœnâ majore dignus eſt. Sed nos in vita, non quæ cuique peccato pœna sit, ſed quantum cuique liceat, ſpectare debemus: quidquid non oportet, ſcelus eſſe; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: si quidem rerum

modum fingere non poſſumus; animorum modum tenere poſſumus. Hiſtrio ſi paulùm ſe movit extra numerum, aut ſi verſus pronuntiatus eſt ſyllabâ unâ brevior, aut longior, exsibilatur & exploditur: in vita tu, quæ omni geſtu moderatior, omni verſu aptior eſſe debet; in ſyllaba te peccare dices? poëtam non audio in nugis; in vitæ ſocietate audiam civem, digitis peccata dimetientem ſua? Si viſa ſunt breviora, leviora videantur. Quî poſſint videri, quum quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis? perturbatâ autem ſemel ratione & ordine, nihil poſſit addi, quo magis peccari poſſe videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Omnem ſtultum inſanire.

I. Ego verò te non ſtultum, ut ſæpe; non improbum, ut ſemper; ſed dementem & inſanum rebus advincam neceſſariis. Sapientis animus magnitudine conſilii, tolerantiâ rerum humanarum, contemptione fortunæ, virtutibus denique omnibus, ut mœnibus, ſeptus, vincetur

& expugnabitur, qui ne' civitate quidem pelli poteſt? Quæ eſt enim civitas? omniſne conventus etiam ferorum & immanium? omniſne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? certè negabis. Non igitur erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant; quum judicia jacebant; quum mos patrius occiderat; quum ferro pulsis magiſtratibus, ſenatûs nomen in republica non erat. Prædonum ille concurſus, & te duce latrocinium in foro conſtitutum, & reliquiæ conjurationis a Catilinæ furiis ad tuum ſcelus furoremque converſæ, non civitas erat. Itaque pulſus ego civitate non ſum, quæ nulla erat; arcessitus in civitatem ſum, quum eſſet in republica conſul, qui tum nullus fuerat; eſſet ſenatus, qui tum occiderat; eſſet conſenſus populi liber; eſſet juris & æquitatis (quæ vincula ſunt civitatis) repetita memoria. Ac vide, quàm iſta tui latrocinii tela contempſerim. Jactam & immiſſam a te nefariam in me injuriam ſemper duxi; perveniſſe ad me numquam putavi: nisi fortè, quum parietes diſturbabas, aut quum tectis ſceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum eſt neque cujuſquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti poteſt. Si

mihi eripuiſſes divinam animi mei conſtantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus reſpublica te invitissimo ſtat: si hujus æterni beneficii immortalem memoriam deleviſſes: multò etiam magis si illam mentem, unde hæc consilia manarunt, mihi eripuiſſes; tum ego accepiſſe me confiterer injuriam. Sed si hæc nec feciſti, nec facere potuiſti; reditum mihi glorioſum injuria tua dedit, non exitum calamitoſum. Ergo ego ſemper civis; & tum maximè, quum meam ſalutem ſenatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu, ne nunc quidem; nisi fortè idem eſſe hoſtis, & civis poteſt. An tu civem ab hoſte naturâ ac loco, non animo factiſque diſtinguis? Cædem in foro feciſti: armatis latronibus templa tenuiſti: privatorum domos, ædes ſacras incendiſti. Cur hoſtis Spartacus, si tu civis? potes autem eſſe tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? Et me exſulem tuo nomine appellas, quum omnes meo diſceſſu exſulaſſe rempublicam putent? Numquamne, homo amentissime, te circumſpicies? numquamne, quid facias, considerabis, nec quid loquare? neſcis exsilium ſcelerum eſſe pœnam? meum illud iter ob præclarissimas res a me geſtas eſſe ſuſceptum? Omnes ſcelerati atque impii, quo-

rum tu te ducem eſſe profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exſules ſunt, etiam si ſolum non mutarunt. An quum omnes leges te exſulem eſſe jubeant, non eris tu exſul? Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ante ſenatum tua sica deprehenſa eſt. Qui hominem occiderit? tu plurimos occidiſti. Qui incendium fecerit? ædes nympharum manu tuâ deflagrarunt. Qui templa deorum occupaverit? in foro etiam caſtra poſuiſti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exſul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonæ Deæ accessiſſes, exſulares. At te id feciſſe, etiam gloriari ſoles. Quomodo igitur tot legibus in exsilium ejectus, nomen exſulis non perhorreſcis? Romæ ſum, inquis. Et quidem in operto fuiſti. Non igitur ubi quiſque erit, ejus loci jus tenebit, si ibi eum legibus eſſe non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος, καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.
Solum ſapientem eſſe liberum, & omnem ſtultum ſervum.

I. LAUDETUR verò hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur? quo modo? aut cui tandem hic libero imperabit, qui non poteſt cupiditatibus ſuis imperare? Refrenet primùm libidines, ſpernat voluptates; iracundiam teneat, coërceat avaritiam, ceteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare; quum ipſe improbiſſimis dominis, dedecori ac turpitudini parere deſierit: dum quidem his obediet, non modò imperator, ſed liber habendus omnino non erit. Præclarè enim eſt hoc uſurpatum a doctiſſimis, quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agreſtes hæc habenda eſſet oratio: quum verò apud prudentiſſimos loquar, quibus hæc inaudita non ſunt; cur ego ſimulem, me, si quid in his ſtudiis operæ poſuerim, perdidiſſe? Dictum eſt igitur ab eruditiſſimis viris, niſi ſapientem, liberum eſſe neminem. Quid eſt enim

libertas ? poteſtas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult ? nisi qui recta ſequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via conſiderata atque proviſa eſt ; qui legibus quidem non propter metum paret, ſed eas ſequitur atque colit, quia id ſalutare maximè eſſe judicat ; qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac liberè ; cujus omnia conſilia, reſque omnes, quas gerit, ab ipſo proficiſcuntur, eódemque feruntur ; nec eſt ulla res, quæ plus apud eum polleat, quàm ipsius voluntas atque judicium ; cui quidem etiam (quæ vim habere maximam dicitur) fortuna ipſa cedit, sicut ſapiens poëta dixit, *Suis eà cuique fingitur moribus*. Soli igitur hoc contingit ſapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus : quod etsi ita eſſe, pluribus verbis diſſerendum eſt ; illud tamen & breve & confitendum eſt, nisi qui ita sit affectus, eſſe liberum neminem. Servi igitur, omnes improbi ; nec hoc tam re eſt, quàm dictu inopinatum atque mirabile : non enim ita dicunt, eos eſſe ſervos, ut mancipia, quæ ſunt dominorum facta nexu, aut aliquo jure civili ; ſed, si ſervitus sit, sicut eſt, obedientia fracti animi, & abjecti, & arbitrio carentis ſuo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, eſſe ſervos ?

II. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, præſcribit, jubet, vetat quod videtur? qui nihil imperanti negare poteſt, nihil recuſare audet? Poſcit? dandum eſt: vocat? veniendum? ejicit? abeundum: minatur? extimeſcendum. Ego verò iſtum non modò ſervum, ſed nequissimum ſervum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia ſunt alii lautiores (ut sibi videntur) ſervi, ſed tamen ſervi, atrienſes ac topiarii; pari ſtultitiâ ſunt, quos signa, quos tabulæ, quos cælatum argentum, quos Corinthia opera, quos ædificia magnifica nimio opere delectant. At ſumus, inquiunt, civitatis principes. Vos verò ne conſervorum quidem veſtrorum principes eſtis. Sed ut in familia, qui tractant iſta, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui ſpargunt, non honeſtissimum locum ſervitutis tenent; sic in civitate, qui ſe iſtarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius ſervitutis locum pene infimum obtinent. Magna, inquis, bella gessi; magnis imperiis & provinciis præfui. Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te ſtupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Omitto, unde ſuſtuleris, & quomodo habeas: intuentem te, admirantem, cla-

mores tollentem quum video, ſervum te eſſe ineptiarum omnium judico. Nonne igitur ſunt illa feſtiva? Sunt: nam nos quoque oculos eruditos habemus: ſed obſecro te, ita venuſta habeantur iſta, non ut vincula virorum sint, ſed ut oblectamenta puerorum. Quid enim cenſes? si L. Mummius aliquem iſtorum videret matellionem Corinthium cupidissimè tractantem, quum ipſe totam Corinthum contempsiſſet; utrùm illum civem excellentem, an atrienſem diligentem putaret? Reviviſcat M'. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil ſplendidum, nihil ornatum fuit, præter ipſos; & videat aliquem ſummis populi beneficiis uſum, barbatulos mullos exceptantem de piſcina, & pertractantem, & muræнarum copiâ gloriantem; nonne hunc hominem ita ſervum judicet, ut ne in familia quidem dignum majore aliquo negotio putet? An eorum ſervitus dubia eſt, qui cupiditate peculii nullam conditionem recuſant durissimæ ſervitutis? hereditatis ſpes quid iniquitatis in ſerviendo non ſuſcipit? quem nutum locupletis orbi ſenis non obſervat? loquitur ad voluntatem; quidquid denuntiatum sit, facit; aſſectatur, assidet, muneratur: quid horum eſt liberi? quid denique non ſervi inertis?

III. Quid? jam illa cupiditas (quæ videtur eſſe liberalior) honoris, imperii, provinciarum, quàm dura eſt domina! quàm imperioſa! quàm vehemens! Cethego homini non probatissimo ſervire coëgit eos, qui ſibi eſſe amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum; precari, denique ſupplicare: quæ ſervitus eſt, si hæc libertas exiſtimari poteſt? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit, & alius eſt dominus exortus ex conſcientia peccatorum, timor? quàm eſt illa miſera, quàm dura ſervitus! adoleſcentibus paulò loquacioribus eſt ſerviendum: omnes, qui aliquid ſcire videntur, tamquam domini, timentur. Judex verò quantum habet dominatum? quo timore nocentes afficit? an non eſt omnis metus, ſervitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copioſa magis, quàm ſapiens oratio? *Eripite nos ex ſervitute.* Quæ eſt iſta ſervitus, tam claro homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati, & humilis, & fracti timiditas, ſervitus eſt. *Nolite ſinere nos cuiquam ſervire.* In libertatem vindicari vult? minimè: quid enim adjungit? *nisi vobis universis* (dominum mutare, non liber eſſe vult) *quibus & poſſumus & debemus.* Nos verò, si quidem animo excelſo, & alto, & virtutibus exag-

gerato ſumus, nec debemus, nec poſſumus. Tu poſſe te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quiſquam debet, nisi quod eſt turpe non reddere. Sed hæc haƈtenus. Ille videat, quomodo imperator eſſe possit: quum eum ne liberum quidem eſſe ratio & veritas ipſa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

Solum ſapientem eſſe divitem.

I. QUÆ eſt iſta in commemoranda pecunia tua tam inſolens oſtentatio? ſoluſne tu dives? Proh dii immortales! egone me audiviſſe aliquid, & didiciſſe, non gaudeam? Soluſne tu dives? Quid si ne dives quidem? quid si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut, hoc verbum, in quo homine ponimus? opinor in eo, cui tanta poſſessio eſt, ut ad liberaliter vivendum facilè contentus sit; qui nihil quærat, nihil appetat, nihil optet ampliùs. Animus oportet tuus te judicet divitem, non hominum ſermo, neque poſſessiones tuæ: nihil sibi deeſſe putet, nihil curet ampliùs. Satiatus eſt;

aut contentus etiam pecuniâ? concedo, dives es: ſin autem propter aviditatem pecuniæ nullum quæſtum turpem putas, quum iſti ordini ne honeſtus quidem poſſit eſſe ullus: si quotidie fraudas, decipis, poſcis, paciſceris, aufers, eripis: si ſocios ſpolias, ærarium expilas: si teſtamenta amicorum exſpectas, aut ne exſpectas quidem, at ipſe ſupponis; hæc utrùm abundantis, an egentis signa ſunt? Animus hominis, dives, non arca appellari ſolet: quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo: etenim ex eo, quantum cuique ſatis eſt, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecuniâ eſt opus. Duas? majore. Plures? majore etiam. Et si, ut aiunt Danai, quinquaginta sint filiæ; tot dotes magnam quærunt pecuniam: quantum enim cuique opus eſt, ad id accommodatur, ut antè dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, ſed innumerabiles cupiditates habet, quæ brevi tempore maximas copias exhaurire poſsint; hunc quomodo ego appellabo divitem, quum ipſe etiam egere ſe ſentiat? Multi ex te audierunt, quum diceres, neminem eſſe divitem, nisi qui exercitum alere poſſet ſuis fructibus; quod populus Romanus tantis vectigalibus jampridem vix poteſt. Ergo hoc propoſito,

numquam eris dives antè, quàm tibi ex tuis poſſessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri ſex legiones, & magna equitum ac peditum auxilia possis. Jam fateris igitur non eſſe te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potiùs egeſtatem ac mendicitatem tuam numquam obſcurè tuliſti.

II. Nam ut iis, qui honeſtè rem quærunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis ſumendis, intelligimus opus eſſe quæsito; sic, qui videt domi tuæ pariter accuſatorum atque judicum conſociatos greges, qui nocentes & pecunioſos reos eodem te auctore corruptelam judicii molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad defœnerandas diripiendasque provincias; qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum ſervis, cum libertis, cum clientibus ſocietates, qui poſſessiones vacuas, qui proſcriptiones locupletium, qui cædes municipiorum, qui illam Sullani temporis meſſem recordetur, qui teſtamenta ſubjecta, qui ſublatos tot homines, qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, ſuam ſententiam, forum, domum, vocem, silentium; quis hunc non putet

confiteri, ſibi quæſito opus eſſe? cui autem quæſito opus ſit, quis umquam hunc verè dixerit divitem? Eſt enim divitiarum fructus in copia: copiam autem declarat ſatietas rerum, atque abundantia; quam tu quoniam numquam aſſequêre, numquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, & rectè (eſt enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica) de me ſilebo: de re loquar. Si cenſenda nobis, atque æſtimanda res ſit, utrùm tandem pluris æſtimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrùm aurum Samnitum, an reſponſum M'. Curii? hereditatem L. Pauli, an liberalitatem Africani, qui ejus hereditatis Q. Maximo fratri partem ſuam concessit? Hæc profectò, quæ ſunt ſummarum virtutum, pluris æſtimanda ſunt, quàm illa quæ ſunt pecuniæ. Quis igitur (ſi quidem, ut quiſque, quod plurimi ſit, possideat, ita divitissimus habendus ſit) dubitet, quin in virtute divitiæ ſint? quoniam nulla poſſeſſio, nulla vis auri & argenti pluris, quàm virtus, æſtimanda eſt.

III. O dii immortales! non intelligunt homines, quàm magnum vectigal ſit parcimonia: venio enim jam ad ſumptuoſos;

relinquo iſtum quæſtuoſum. Capit ille ex ſuis prædiis ſexcenta ſeſtertia, ego centena ex meis: illi aurata tecta in villis, & ſola marmorea facienti, & ſigna, tabulas, ſupellectilem, & veſtem infinitè concupiſcenti, non modò ad fructum ille eſt ſumptus, ſed etiam ad fœnus, exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis ſumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur eſt divitior, cui deeſt, an cui ſuperat? qui eget, an qui abundat? cujus poſſessio quò eſt major, eò plus requirit ad ſe tuendam; an quæ ſuis ſe viribus ſuſtinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantùm etiam ipſe fortaſſe in hujus ſeculi errore verſer? M'. Manilius patrum noſtrorum memoriâ (ne ſemper Curios & Luſcinos loquamur) pauper tandem fuit: habuit enim ædiculas in Carinis, & fundum in Labicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! ſed non æſtimatione censûs, verùm victu atque cultu terminatur pecuniæ modus. Non eſſe cupidum, pecunia eſt: non eſſe emacem, vectigal eſt: contentum verò ſuis rebus eſſe, maximæ ſunt certissimæque divitiæ. Etenim si callidi rerum æſtimatores, prata & areas quasdam magno æſtimant, quòd ei generi poſſessionum minimè quasi noceri poteſt;

quanti eſt æſtimanda virtus, quæ nec eripi, nec ſurripi poteſt; neque naufragio, neque incendio amittitur; nec tempeſtatum, nec temporum permutatione mutatur? quâ præditi qui ſunt, ſoli ſunt divites: ſoli enim possident res & fructuoſas, & ſempiternas; ſolique (quod eſt proprium divitiarum) contenti ſunt rebus ſuis. Satis eſſe putant, quod eſt; nihil appetunt, nullâ re egent, nihil sibi deeſſe ſentiunt, nihil requirunt. Improbi autem, & avari, quoniam incertas, atque in caſu positas poſſessiones habent, & plus ſemper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus eſt, cui, quod haberet, eſſet ſatis, non modò non copiosi ac divites, ſed etiam inopes ac pauperes exiſtimandi ſunt.

INDEX LIBRORUM,

ad quos pertinent, quæ ſequuntur, FRAGMENTA.

Œconomicorum Libri III.
Protagoras, ex Platone.
De Republica Libri VI. in quorum ultimo ineſt SOMNIUM SCIPIONIS,
De Jure civili Liber.
De Auguriis Liber.
Hortensius, vel, de Philoſophia.
M. Cato, ſeu, Laus M. Catonis.
De Gloria Libri II.
De Conſolatione.
De ſuis Consiliis.

De Virtutibus.
Chorographia.
Academicorum Libri IV.
De Natura Deorum.
De Divinatione.
De Legibus.
De Fato.
Timæus, ex Platone.

PHILOSOPHICORUM

FRAGMENTA.

ŒCONOMICORUM LIB. I.

Œconomicum Xenophontis Cicero adoleſcens admodum convertit (Vide de Officiis 2, 87.) quem librum de tuenda re familiari unicum pro ſuo arbitratu in tres diviſit: quorum primus præcepta habuit, quemadmodum mater familiâs domi agere deberet; ſecundus quemadmodum foris pater familiâs; tertius agri colendi rationem eſt complexus. PATRICIUS.

PRISC. *lib.* VIII.] Homo ex eo numero hominum, qui apud nos hoc nomine dignantur.

COLUM. *lib.* XII. *cap.* I.] Maritale conjugium sic comparatum eſt naturâ, ut non ſolùm jucundiſſima, verùm etiam utiliſſima vitæ ſocietas iniretur, & ne

genus humanum temporis longinquitate occideret: propter hoc mas cum femina eſt conjunctus: deinde ut ex hac eadem ſocietate mortalibus adjutoria ſenectutis, nec minùs propugnacula præparentur: tum etiam, quum victus & cultus humanus non, uti feris, in propatulo, ac ſilveſtribus locis, ſed domi ſub tecto accurandus eſſet, neceſſarium fuit, alterutrum foris ſub dio eſſe, qui labore & induſtriâ compararet; intus, qui tectis reconderet atque cuſtodiret: ſiquidem vel ruſticari, vel navigare, vel etiam alio genere negotiari neceſſe erat, ut aliquas facultates acquireremus. Quum verò paratæ res ſub tectum eſſent congeſtæ, alium eſſe oportuit, qui & illatas cuſtodiret, & cetera conficeret opera, quæ domi deberent adminiſtrari. Nam & fruges, & cetera alimenta terreſtria indigebant tecto; & ovium ceterarumque pecudum fœtus atque fructus clauſo cuſtodienda erant; nec minùs reliqua utenſilia; quibus aut alitur hominum genus, aut etiam excolitur. Quare quum & operam, & diligentiam ea, quæ propoſuimus, deſiderarent, nec exiguâ curâ foris acquirerentur, quæ domi cuſtodiri oporteret; jure, ut dixi, a natura comparata eſt opera mulieris ad domeſticam diligentiam, viri autem ad exercitationem

forenſem & extraneam. Itaque viro calores & frigora perpetienda, tum etiam itinera & labores pacis ac belli, id eſt, ruſticationis & militarium ſtipendiorum, diſtribuit; mulieri deinceps, quòd omnibus his rebus fecerat inhabilem, domeſtica negotia curanda tradidit. Et quoniam hunc ſexum cuſtodiæ & diligentiæ assignaverat, idcircò timidiorem reddidit, quàm virilem: nam metus plurimùm confert ad diligentiam cuſtodiendi. Quòd autem neceſſe erat foris & in aperto victum quærentibus nonnumquam injuriam propulſare, idcirco virum, quàm mulierem, fecit audaciorem. Quia verò partis opibus æquè fuit opus memoriâ, & diligentiâ; non minorem feminæ, quàm viro, earum rerum tribuit poſſeſſionem. Tum etiam, quòd simplex natura non omnes res commodas amplecti volebat, idcirco alterum alterius indigere voluit; quoniam, quod alteri deeſt, præſtò plerumque eſt alteri.

COLUM. *lib.* XII. *cap.* 2.] Nam vetus eſt proverbium, *paupertatem certissimam eſſe, quum alicujus indigeas, uti eo non poſſe*, quia ignoretur, ubi projectum jaceat quod desideretur. Itaque in re familiari laborioſior eſt negligentia, quàm diligentia. Quis enim dubitet, nihil eſſe pulchrius in omni ratione vitæ, diſposi-

tione atque ordine? quod etiam ludicris ſpectaculis licet ſæpe cognoſcere. Nam ubi chorus canentium, non certis modis, neque numeris præeuntis magiſtri conſenſit, diſſonum quiddam ac tumultuoſum audientibus canere videtur: at ubi certis numeris ac pedibus, velut factâ conſpiratione conſensit, atque concinuit; ex ejuſmodi vocum concordia non ſolùm ipſis canentibus amicum quiddam & dulce reſonat, verùm etiam ſpectantes audienteſque lætissimâ voluptate permulcentur.

DONAT. *in Ter.*] Quid igitur, proh deûm immortalium! primum eam docebas? quæſo.

COLUM.] Præparatis idoneis locis; inſtrumentum & ſupellectilem diſtribuere cœpimus, ac primùm ea ſecrevimus, quibus ad res divinas uti ſolemus; poſtea mundum muliebrem, qui ad dies feſtos comparatur; deinde virilem: item dierum ſolennium ornatum, nec minùs calceamenta utrique ſexui convenientia: tum jam ſeorſum arma ac tela ſeponebantur, & in altera parte inſtrumenta, quibus ad lanificia utuntur: poſt, quæ ad cibum conficiendum vaſa (ut aſſolent) conſtituebantur; inde, quæ ad lavationem, quæ ad exornationem, quæ ad menſam quotidianam, atque epulationem, pertinerent, exponebantur: poſtea ex iis,

quibus quotidie utimur, quod menſtruum eſſet, ſepoſuimus; quod annuum quoque, in duas partes divisimus: nam sic minùs fallit, qui exitus futurus sit. Hæc poſtquam omnia ſecrevimus, tum ſuo quæque loco diſpoſuimus: deinde quibus quotidie ſervuli utuntur, quæ ad lanificia, quæ ad cibaria coquenda & conficienda pertinent, hæc ipſa iis, qui uti ſolent, tradidimus, & ubi ea ponerent, demonſtravimus, & ut ſalva eſſent, præcepimus. Quibus autem ad dies feſtos, & ad hoſpitum adventùm utimur, hæc promæ tradidimus, & loca singula demonſtravimus, & cuique ſua annumeravimus, atque annumerata ipsi exſcripsimus, eâmque admonuimus, ut quodcumque opus eſſet, ſciret unde daret; & meminiſſet, atque adnotaret, quid, & quando, & cui dediſſet, & quum recepiſſet, ut quidque ſuo loco reponeret.

ŒCONOMICORUM LIB. II.

COLUM. *lib.* II. *cap.* I.] Utrùmne, Iſchomache, inquam, si res familiaris deſideraſſet, mercari villicum tamquam fabrum, an ipſe inſtituere conſueviſti? Ego verò ipſe inſtituo. Etenim qui me abſente in meum locum ſubſtituitur, & vicarius meæ diligentiæ ſuccedit, is ea, quæ ego, ſcire debet.

ŒCONOMICORUM LIB. III.

NONIUS. *Interfici.*] Nullo modo faciliùs arbitror poſſe neque herbas areſcere, & interfici; neque terram ab ſole percoqui.

QUINCT. *lib.* XII. *cap.* 5. NON. *Profligare.*] Quum verò affectâ jam propè æſtate, uvas a ſole miteſcere tempus eſt.

MACR. *lib.* III. *cap.* 10.] Qui neque ſerit vitem, neque quæ ſata eſt, diligenter colit; oleum, ficus, poma non habet.

CARIS. *lib.* 1.] Apes in alvearium conceſſerunt.

SERVIUS *in* 2. *Georg.*] Scrobes.

PROTAGORAS, EX PLATONE.

Hunc Platonis dialogum a Cicerone converſum fuiſſe Hieronymi, Priſciani, & Donati teſtimoniis tantùm ſcimus; idque extremo tempore ætatis ab eo factum videtur.

PRISC. *lib.* VI.] Quid tu? unde tandem appares, ô Socrate? an id quidem dubium non eſt, quin ab Alcibiade?

PRISC. *lib.* VIII.] Nunc a vobis, Protagora & Socrate, poſtulo, ut de

iſto concedatis alter alteri, & inter vos de hujuſcemodi rebus controverſemini, non concertetis.

PRISC. *lib.* VI.] Quæ igitur poteſt eſſe indignitas voluptatis ad moleſtiam, niſi in magnitudine, aut longitudine alterius utrius poſita?

DONATUS *in* PHORMION. [Confirmandi genera compluria.

DE REPUBLICA LIB. I.

Sex libros de republica ſcripsit Cicero Anno Urbis 699. ætatis 53. Hanc autem disputationem de optimo ſtatu civitatis & de optimo cive in Africani minoris perſonam, & Phili, & Lælii, & Manilii contulit. Adjunxit adoleſcentes Q. Tuberonem, P. Rutilium, & duo Lælii generos, Scævolam & Fannium. Suorum de republica librorum multis locis mentionem facit Tullius. Vide de Divinatione 2, 3. Libros de Legibus, & Epiſt. ad Atticum Libb. 3, 4. 7. &c.

FRONTO.] Nuntiatum eſt, venire Lælium, domoque jam exiſſe.

NON. *Propter.*] Eum quoque ut ſalutavit, propter Tuberonem juſſit aſſidere.

FRONTO.] Negotii publici expers.

NON. *Cituma.*] Quare si placet, deduc orationem tuam de cœlo ad hæc cituma.

DIOMED.] Quasi alius assimulare rempublicam aut meliùs non possit, aut omnino non possit.

NON. *Accommodatum.*] expositamque ad exemplum noſtræ reipublicæ accommodabo ad eam, si potero, omnem illam orationem, quæ eſt mihi habenda de optimo civitatis ſtatu.

NON. *Urbs a civitate.*] Quam quum locis manuque ſepsiſſent, ejuſmodi conjunctionem tectorum, oppidum, vel urbem appellarunt, delubris diſtinctam, ſpatiiſque communibus. Omnis ergo populus, qui eſt talis cœtus multitudinis, qualem expoſui, civitas eſt: omnis civitas, quæ eſt conſtitutio populi, reſpublica.

FRONTO.] Ut ad eam urbem, quam incolas, possis adnare.

S. AUGUST. *epiſt.* 5.] brevi multitudo diverſa atque vaga, concordiâ civitas facta erat.

NON. *Cognoſcere.*] Cognoſcere mehercule, inquit, conſuetudinem iſtam, & ſtudium, ſermonemque.

SENECA. *lib.* XIX. *epiſt.*] duos Romanos reges eſſe, quorum alter patrem non habet, alter matrem. Nam de Servii matre dubitatur. Anci Marcii pater quoque

ignoratur. Tantùm hic Marcius, Numæ nepos dicitur.

NON. *Dimittere.*] Tum annui conſules, tum demiſſi populo faſces.

SENECA *lib.* XIX. *epiſt.*] provocationem ad populum etiam a regibus fuiſſe.

NON. *Horrendum ab horrido.*] Horum enim ſeveritatem dicitur inhorruiſſe primùm civitas.

SENECA. *lib.* XIX. *epiſt.*] Quem nos dictatorem dicimus, & in hiſtoria ita nominari legimus, apud antiquos magiſter populi vocatus eſt, quòd, qui ab illo nominatur, magiſter equitum eſt.

CIC. VI. *ad Atticum* 9.] Cn. Flavius faſtos protulit.

FRONTO.] Ipſa cognitio nos delectavit.

NON. *Æmulus.*] Quomodo enim judicatur iſte optimas, aut optimatium æmulus doctrinâ, artibus, ſtudiis. Audio, quandò ?

NON.] Sed audiſſe te credo, tum verò Platonem, Socrate mortuo, primùm in Ægyptum diſcendi causâ, pòſt in Italiam contendiſſe.

NON. *Anima.*] Tum virtute, labore, induſtriâ quæreret ſummi viri indolem, niſi nimis animosè ferax natura illum neſcio quo pacto.

NON. *Consitura.*] Quæ videlicet ille

non ex agri consitura, quam cernebat, ſed ex doctrinæ indiciis interpretabatur.

NON. *Antiquus*, *Antiquior*.] Sed quoniam plurima beneficia continet patria; & eſt antiquior parens, quàm is, qui ut aiunt, creaverit, major ei profectò, quàm parenti, debetur gratia.

NON. *Pignerari*.] Sed ut plurimas & maximas noſtri animi, ingenii, conſilii prima ipſa ſibi ad utilitatem pigneraretur.

NON. *Conducere*.] Facillimam autem in ea republica eſſe poſſe concordiam, in qua idem conducat omnibus.

NON. *Firmitudo*.] Habent æquabilitatem quamdam, quâ carere diutius vix poſſunt liberi, deinde firmitudinem.

NON. *lib. de doct. indagine*.] Nec tantum Carthago habuiſſet opum ſexcentos ferè annos ſine conſiliis & diſciplina.

NON. *Dominatus*.] Quid? tunc quum es iratus, permittis illi iracundiæ dominatum animi tui?

NON. *Anima*.] Ergo non probares conſilio pulſas libidines, quæ ſunt innumerabiles, iracundias, quæ tenerent omnia? Ego verò nihil iſto animo, nihil ita animato homine miſerius ducerent.

NON. *Invitare*.] Denique ipſa natura non invitaret ſolùm, ſed etiam cogeret.

FRONTO.] Populo gratificans & aliena, & ſua.

FRONTO.] Nec verò jam meo nomine abſtinet.

NON. *Horrendum ab horrido.*] Sed ut ille, qui navigat, quum ſubitò mare cœpit horreſcere.

MACR. *lib. de different. & ſocietatibus Græci Latinique verbi.* Libenter tibi, Læli, uti eum desideras, equidem conceſſero.

DE REPUBLICA LIBER. II.

NON. *Exſultare.*] Eſt igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exſultat voluptate, vel moleſtiâ frangitur.

NON. *Volutabundus.*] Cupido autem, & expetenti, & libidinoſo, & volutabundo in voluptatibus.

NON. *Anxitudo.*] Qantaque anxitudo prona ad luctum, & mœrens, ſemperque ipſa ſe ſollicitans.

NON. *Timor & timiditas.*] Eſſe autem angore & miſeriâ afflictas, atque abjectas timiditate & ignaviâ.

NON. *Elidere.*] Ut auriga indoctus e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur.

NON. *Offendere.*] Sed imitor Archytam Tarentinum, qui quum ad villam veniſſet, & omnia aliter offendiſſet.

NON. *urbs a civitate.*] quo auctore & principe vocitatur civitas.

NON. *Modicum.*] Statuo eſſe optimè conſtitutam rempublicam, quæ ex tribus generibus illis, regali, optimo, & populari confuſa modicè, nec puniendo irritet animum immanem ac ferum, nec omnia prætermittendo, licentiâ cives deteriores reddat.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.*] Ut in fidibus, ac tibiis atque cantu ipſo, ac vocibus concentus eſt quidam tenendus ex diſtinctis ſonis, quem immutatum ac diſcrepantem aures eruditæ ferre non poſſunt, iſque concentus ex diſſimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur & congruens; ſic ex ſummis, & infimis, & mediis interjectis ordinibus, ut ſonis, moderata ratione civitas conſenſu diſſimillimorum concinit; & quæ harmonia a muſicis dicitur in cantu, ea eſt in civitate concordia, arctiſſimum atque optimum omni in republica vinculum incolumitatis, quæ ſine juſtitia nullo pacto eſſe poteſt.

NON. *Projectum.*] Juſtitia foras ſpectat, & projecta tota eſt, atque eminet.

NON. *Explicare.*] Quæ virtus præter ceteras totam ſe ad alienas utilitates porrigit, atque explicat.

NON. *Exſultare.* quæ ſanguine alitur, atque in omni crudelitate ſic exſultat, ut vix hominum acerbis funeribus ſatietur.

V iv

NON. *lib. de doct. indagine.*] Itaque præclara illa inſtitutio Romuli quum ducentos annos & triginta ferè firma manſiſſet.

NON. *Viritim.*] Ac primus agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus.

FRONTO.] Quum aliud nihil domum ſuam deportaviſſet.

NON. *Pecunioſus.*] Multâque ditione ovium & boum, quòd tunc erat res in pecore, & in locorum poſſessionibus, ex quo pecuniosi & locupletes vocabantur.

GELLIUS *lib.* I. *cap.* 22.] Non gravarer, Læli, nisi & hos velle putarem, & ipſe cuperem, te quoque aliquam partem hujus noſtri ſermonis attingere; præſertim quum heri ipſe dixeris, te nobis etiam ſuperfuturum. Verùm, si id quidem fieri non poteſt, ne desis, omnes te rogamus.

NON. *Calumnia.*] ut Carneadi reſpondeatis, qui ſæpe optimas cauſas ingenii calumniâ ludificari ſolebat.

FRONTO.] Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit facillimum.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.*] Nihil eſt quod adhuc de republica putem dictum, & quò poſſim longiùs progredi, nisi sit confirmatum, non modò falſum eſſe illud, sine injuria non poſſe, ſed hoc

veriſsimum, sine ſumma juſtitia rempublicam regi non poſſe.

DE REPUBLICA LIBER III.

S. AUG. *lib.* IV. *contra Pelagium.*] Homo non ut a matre, ſed ut a noverca naturâ editus eſt in vitam corpore nudo, & fragili, & infirmo; animo autem anxio ad moleſtias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines: in quo tamen ineſt tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii & mentis.

SENECA *lib.* XIX. *epiſt.*] Quoniam ſumus ab ipſa calce ejus interpellatione revocati.

LACT. *Epitome cap.* I.] Nullum eſt jus naturale. Itaque omnes animantes ipsâ ducente naturâ commoda ſua defendunt: & ideo juſtitia, si alienis utilitatibus conſulat, ſuas negligat, ſtultitia eſt dicenda. Quòd si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum poſſedere, juſtitiam ſequi velint, ac ſuum cuique reſtituere, quod vi & armis occupaverunt, ad caſas & egeſtatem revertentur. Quod si fecerint, juſtos dicemus quidem, ſed tamen ſtultos judicare neceſſe eſt, qui, ut aliis prosint, sibi nocere contendunt.

LACT. *lib.* V. *cap.* 16. *Epit. cap.* I.] Bonus vir si habeat ſervum fugitivum,

vel domum inſalubrem ac peſtilentem; quæ vitia ſolus ſciat, & ideo proſcribat, ut vendat; utrúmne profitebitur, fugitivum ſervum, ac peſtilentem domum ſe vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur; bonus quidem, quia non fallet, ſed tamen ſtultus judicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem ſapiens, quia rei conſulet; ſed idem malus, quia fallet. Deinde, si reperiat hominem, qui aut aurum pro orichalco, aut argentum pro plumbo vendat per errorem, atque id emere necessitas cogat; utrùm dissimulabit, & emet parvo, an potiùs indicabit? Juſtùs utique dicetur, quia non fefellit, ſed idem ſtultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno eſt. Quid? si vita ejus in periculum veniet, ut eum aliquando neceſſe sit, aut occupare, aut mori, quid faciet? Poteſt hoc evenire, ut naufragio facto inveniat aliquem imbecillum, tabulæ inhærentem; aut victo exercitu, fugiens reperiat aliquem vulneratum, equo insidentem; utrúmne aut illum tabulâ, aut hunc equo deturbabit, ut ipſe possit evadere? Si volet juſtùs eſſe, non faciet; ſed idem ſtultus judicabitur, qui dum alteriùs vitæ parcit, ſuam perdet. Si faciet, ſapiens quidem videbitur, quia

ſibi conſulit ; ſed & idem malus, quia nocebit.

LACT. *lib.* V. *cap.* 12.] Quæro, ſi duo ſint, quorum alter optimus vir, æquiſſimus, ſummâ juſtitiâ, ſingulari fide; alter inſigni ſcelere & audaciâ exiſtimetur: & ſi in eo ſit errore civitas, ut bonum illum virum, ſceleratum, facinoroſum, nefarium putet; contrà autem, qui ſit improbiſſimus, ſummâ eſſe probitate ac fide exiſtimet: proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique afferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, urâtur, exterminetur, egeat; poſtremò jure etiam optimo omnibus miſerrimus eſſe videatur; contrà autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes copiæ conferantur; vir denique optimus omnium exiſtimatione, & digniſſimus omni fortunâ judicetur: quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum ſe eſſe malit?

NON. *Famulatur.*] Eſt enim genus injuſtæ ſervitutis, quum ii ſunt alterius, qui ſui poſſunt eſſe. Quum autem hi famulantur.

NON. *Infeſtum mare. Myoparo.*] Nam quum quæreretur ex eo, quo ſcelere

compulſus mare haberet infeſtum uno myoparone: Eodem, inquit, quo tu orbem terræ.

LACT. *lib.* VI. *cap.* 8.] Eſt quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffuſa in omnes, conſtans, ſempiterna; quæ vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterreat: quæ tamen neque probos fruſtra jubet, aut vetat, nec improbos jubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas eſt, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari poteſt. Nec verò aut per ſenatum, aut per populum ſolvi hac lege poſſumus. Neque eſt quærendus explanator, aut interpres ejus alius. Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis; alia nunc, alia poſthac: ſed & omnes gentes, & omni tempore una lex, & ſempiterna, & immortalis continebit; unuſque erit communis quaſi magiſter, & imperator omnium Deus. Ille legis hujus inventor, diſceptator, lator: cui qui non parebit, ipſe ſe fugiet, ac naturam hominis aſpernabitur; atque hoc ipſo luet maximas pœnas, etiamſi cetèra ſupplicia, quæ putantur, effugerit.

LACT. *lib.* V. *cap.* 19.] Huic tu viro quas divitias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui iſta omnia putat humana, ſua bona divina judicat.

PRISC. *lib.* VIII.] quibus aſſentior, ſollicitam & periculoſam juſtitiam non eſſe ſapientis.

NON. *Ubi genit. pro ablativo.*] Noſter autem populus, ſociis defendendis, terrarum jam omnium potitus eſt.

NON. *Largitas.*] Pyrrhi ridetur largitas a conſule, aut Samnitium copiæ Curio defuerunt.

NON. *Apud.*] Cujus etiam focum Cato ille noſter, quum venerat ad ſe in Sabinos, ut ex ipſo audiebamus, viſere ſolebat, apud quem ſedens, Samnitium, quondam hoſtium, tum jam clientium ſuorum, dona repudiaverat.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 6.] Nullum bellum ſuſcipitur a civitate optima, niſi aut pro fide, aut pro ſalute.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 4. *Civit.*] Quorum non corpora ſunt in cœlum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod eſſet de terra, niſi in terra maneret.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 6. *Civit.*] Magis eſt in Romulo admirandum, quòd ceteri, qui dii ex hominibus facti eſſe dicuntur, minùs eruditis hominum ſeculis fuerunt; ut fingendi proclivior eſſet ratio, quum imperiti facilè ad credendum impellerentur. Romuli autem ætatem minùs his ſexcentis annis, jam inveteratis

litteris atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore ſublato, fuiſſe cernimus.

S. AUG. *ibidem.*] Ex quo intelligi poteſt, permultis annis antè Homerum fuiſſe, quàm Romulum; ut jam doctis hominibus, ac temporibus ipsis eruditis, ad fingendum vix quicquam eſſet loci. Antiquitas enim recepit fabulas, fictas etiam nonnumquam inconditè. Hæc ætas autem, jam exculta præſertim, & erudita, omne, quod fieri non poteſt, reſpuit.

LACTANT. *lib.* V. *cap.* 19. SENECA *lib.* XIX. *epiſt.*] Apud Ennium sic loquitur Africanus:

Si fas endo plagas cœleſtûm adſcendere cuiquam eſt,
Mî ſoli cœli maxima porta patet.

Eſt verò, inquit, Africane. Nam & Herculi eadem ipſa porta patuit.

SENECA. *ibid.*] *Hic eſt ille situs, cui nemo civi', neque hoſtis*
Quivit pro' factis reddere operæ pretium.

S. AUG. *lib.* III. *cap.* 15. *Civit.*] Tantum eſt conſecutus, ut, quum ſubitò ſole obſcurato non comparuiſſet, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis aſſequi potuit sine eximia virtutis gloria.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 6.] Propter-

ea & iſtum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortaſſe quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, si hoc & alteri tribueretur.

LACT. *lib.* V. *cap.* 19.] Vult planè virtus honorem; nec eſt virtutis ulla alia merces; quam tamen illa accipit facilè, exigit non acerbè. Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes ſuis virtutem præmiis ſpoliant, næ illa ſe tamen multis ſolatiis oblectat, maximéque ſuo decore ſe ipſam ſuſtentat.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 6. *Civit.*] Sed his pœnis, quas etiam ſtultissimi ſentiunt, egeſtate, exsilio, vinculis, verberibus elabuntur ſæpe privati, oblatâ mortis celeritate. Civitatibus autem mors ipſa pœna eſt; quæ videtur a pœna singulos vindicare. Debet enim conſtituta sic eſſe civitas, ut æterna sit. Itaque nullus interitus eſt reipublicæ naturalis, ut hominis, in quo mors non modò neceſſaria eſt, verùm etiam optanda perſæpe. Civitas autem quum tollitur, deletur, exſtinguitur, simile eſt quodammodo, ut magnis parva conferamus, ac si omnis hic mundus intereat ac concidat.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.*] Reſpublica eſt res populi. Populus autem

non omnis cœtus multitudinis, ſed cœtus juris conſenſu, & utilitatis communione ſociatus.

S. AUG. *ibidem.*] Reſpublica res eſt populi, quum bene ac juſtè geritur, sive ab uno rege, sive a paucis optimatibus, sive ab univerſo populo. Quum verò injuſtus eſt rex, quem tyrannum voco; aut injuſti optimates, quorum conſenſus factio eſt; aut injuſtus ipſe populus, cui nomen usitatum nullum reperio, nisi ut etiam ipſum tyrannum appellem; non jam vitioſa, ſed omnino nulla reſpublica eſt, quoniam non eſt res populi, quum tyrannus eam, factiove capeſſat; nec ipſe populus jam populus eſt, si sit injuſtus, quoniam non eſt multitudo juris conſenſu, & utilitatis communione ſociata.

S. AUG. *lib.* XXII. *cap.* 21. *Civit.*] Ubi verò juſtitia non eſt, nec jus poteſt eſſe. Quod enim jure fit, profectò juſtè fit: quod autem fit injuſtè, nec jure fieri poteſt. Non enim jura dicenda ſunt, vel putanda, iniqua hominum conſtituta, quum illud etiam ipsi jus eſſe dicant, quod de juſtitiæ fonte manaverit, falſumque sit, quod a quibuſdam non rectè ſentientibus dici ſolet, id jus eſſe, quod ei, qui plus poteſt, utile eſt.

S. AUG. *lib.* IV. *contra Pelagium.*]

An non cernimus, optimo cuique dominatum ab ipſa natura, cum ſumma utilitate infimorum datum? Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini, iracundiæque, & ceteris vitioſis ejuſdem animi partibus?

S. AUG. *ibidem.*] Sed & imperandi, & ſerviendi ſunt diſſimilitudines cognoſcendæ. Nam, ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini; ſed corpori, ut rex civibus ſuis, aut parens liberis; libidini autem, ut ſervis dominus, quòd eam coërcet & frangit: ſic regum, ſic imperatorum, ſic magiſtratuum, ſic patrum, ſic populorum imperia civibus ſociiſque præſunt, ut corporibus animus. Domini autem ſervos ita fatigant, ut optima pars animi, id eſt, ſapientia, ejuſdem animi vitioſas imbecillaſque partes, ut libidines, ut iracundias, & perturbationes ceteras.

NON. *Mercatura.*] Phœnices primi mercaturis & mercibus ſuis avaritiam, & magnificentiam, & inexplebiles cupiditates omnium rerum ſupportaverunt in Græciam.

NON. *Confidentia.*] duas ſibi res, quò minùs in vulgus & in foro diceret, confidentiam & vocem defuiſſe.

NON. *Proferre.*] Sapientia jubet proferre opes, amplificare divitias.

NON. *Periculum.*] ſed ut ipsi ſeu animum periclitentur, ſeu videant, quid ſe putent eſſe facturos.

NON. *Impigritas.* Numquam viri fortiſſimi fortitudinis, impigritatis, patientiæ.

PRISC. *lib.* VI.] Quid ergo illa ſibi vult abſurda exceptio, niſi quis Athonem pro monumento vult funditus efficere? quis enim eſt Atho, aut Olympus tantus?

NON. *Vafrum.*] Non ſunt in diſputando vafri, non veteratores, non malitioſi.

DE REPUBLICA LIBER IV.

NON. *Ubi accuſativus pro genitivo.*] Atque ipſa mens, quæ futura videt; præterita meminit.

NON. *Mitis.*] Quumque autumno terras ad concipiendas fruges patefecerit, hieme ad conficiendas compreſſerit, vere ad effundendas relaxarit, æſtate ac maturitate alias mitigaverit, alias torruerit.

NON. *Aptam.*] eademque ſoli objecta umbram noctemque efficiat, quum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem.

LACT. *de Opif. Dei.*] Nec voluntatem mihi defuiſſe, nec curam.

S. Aug. *lib.* IX. *cap.* 9. *Civit.*] Numquam comœdiæ, niſi conſuetudo vitæ pateretur, probare ſua theatris flagitia potuiſſent.

S. Aug. *ibidem.*] Quem illa non attigit, vel potiùs quem non vexavit? cui pepercit? Eſto: populares homines, improbos in rempublicam, ſeditioſos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum læſit: patiamur: etsi hujuſmodi cives a cenſore meliùs eſt, quàm a poëta notari. Sed Periclem, quum jam ſuæ civitati maximâ auctoritate plurimos annos domi & belli præfuiſſet, violari verſibus, & eos agi in ſcena, non plus decuit, quàm ſi Plautus noſter voluiſſet, aut Nævius, P. & Cn. Scipioni, aut Cæcilius M. Catoni maledicere.

S. Aug. 6.] Noſtræ contrà XII. tabulæ quum perpaucas res capite ſanxiſſent, in his hanc quoque ſanciendam putaverunt, *Si quis actitaviſſet, ſive carmen condidiſſet, quod infamiam afferret flagitiumve alteri.* Præclarè. Judiciis enim, ac magiſtratuum diſceptationibus legitimis propoſitam vitam, non poëtarum ingeniis habere debemus; nec probrum audire, niſi eâ lege, ut reſpondere liceat, & judicio defendere.

S. Aug. *lib.* II. *cap.* 10. *Civit.*] Æſchines Athenienſis, vir eloquentiſſimus, quum adoleſcens tragœdias actitaviſſet,

rempublicam capeſſivit; & Ariſtodemum tragicum item actorem, maximis de rebus pacis ac belli legatum ad Philippum Athenienſes ſæpe miſerunt.

S. Aug. *lib.* II. *cap.* 12. *Civit.*] Probris & injuriis poëtarum ſubjectam vitam famamque habere noluerunt, capite etiam puniri ſancientes, tale carmen condere ſi quis auderet.

S. Aug. *lib.* II. *cap.* 13. *Civit.*] Quum artem ludicram, ſcenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modò honore civium reliquorum carere, ſed etiam tribu moveri notatione cenſoriâ voluerunt.

S. Aug. *lib.* II. *cap.* 14. *Civit.*] Ad quos quum accessiſſet clamor & approbatio populi, quaſi magni cujuſdam & ſapientis magiſtri, quas illi obducunt tenebras? quos invehunt metus? quas inflammant cupiditates?

Non. *Fingere.*] Ego verò eodem, quo ille Homerum redimitum coronis, & delibutum unguentis, emittit ex ea urbe, quam ipſe ſibi fingit.

Marcel. *lib.* XXX.] Quumque nihil tam incorruptum eſſe debeat in republica, quàm ſuffragium, quàm ſententia; non intelligo, cur, qui ea pecuniâ corruperit, pœnâ dignus ſit; qui eloquentiâ, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali

facere videtur, qui oratione, quàm qui pretio judicem corrumpit, quòd pecuniâ corrumpere prudentem nemo poteſt, dicendo poteſt.

NON. *Impurus & immanis.*] Sed juventuti noſtræ minimè audiendus. Quippe si ita ſensit, ut loquitur, eſt homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio eſt tamen immanis.

NON. *Ignominia.*] Cenſoris judicium nihil ferè damnato affert, nisi ruborem. Itaque quia omnis ea judicatio verſatur tantummodo in nomine, animadverſio illa *ignominia* dicta eſt.

NON. *ubi dativus pro accuſativo.*] Nec verò mulieribus præfectus præponatur, qui apud Græcos creari ſolet, ſed sit cenſor, qui viros doceat moderari uxoribus.

NON. *Temulenta.*] Magnam habet vim diſciplina verecundiæ. Carent temeto omnes mulieres.

NON. *Fama.*] atque etiam si qua erat famoſa, ei cognati oſculum non ferebant.

NON. *Clepere.*] Non modò ut Spartæ, rapere ubi pueri, & clepere diſcunt.

SERV. Apud Græcos opprobrio fuit adoleſcentibus, si amatores non haberent.

NON. *Jurgium a lite.*] Admiror, nec rerum ſolùm, ſed verborum etiam elegantiam. *Si jurgant*, inquit: benevolorum

concertatio, non lis inimicorum, jurgium dicitur.

NON. *ibid.*] Jurgare igitur lex putat inter ſe vicinos, non litigare.

NON. *Petulantia, Procacitas.*] Itaque a petendo petulantia, a procando, id eſt, poſcendo, procacitas nominata eſt.

NON. *Fides.*] Fides enim nomen ipſum mihi videtur habere, quum fit, quod dicitur.

NON. *Blandimentum.*] In cive excelſo, atque homine nobili, blanditiam, oſtentationem, ambitionem, notam eſſe levitatis.

NON. *Portitor.*] Nolo enim eumdem populum, imperatorem & portitorem eſſe terrarum: optimum autem & in privatis familiis, & in republica vectigal duco eſſe parcimoniam.

NON. *Pecuda.*] quum adhibent in pecuda paſtores.

NON. *Excipere.*] quòd inſepultos reliquiſſent eos, quos ex mari, propter vim tempeſtatis, excipere non potuiſſent, innocentes necaverint.

NON. *Proprium.*] Et noſter Plato magis etiam, quàm Lycurgus, omnia prorſus jubet eſſe communia, ne quis civis propriam, aut ſuam rem ullam queat dicere.

NON. *de Doctr. ind.*] Nec in hac dis-

ſenſione ſuſcepi populi cauſam, ſed bonorum.

NON. *Auguró.*] Cui quidem utinam verè auguraverim.

NON. *Sanctitudo.*] eoſdem terminos hominum curæ atque vitæ : sic pontificio jure ſanctitudo ſepulturæ.

PRISC. *lib.* XV.] Non enim facilè valenti populo reſiſtitur, si aut nihil impertias juris, aut parum.

PRISC. *Carm.*] Brachialia.

PRISC.] Armentum habeo.

DE REPUBLICA LIB. V.

S. AUG. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.* Ennius:

Moribus antiquis res ſtat Romana, viriſque.

Quem quidem ille verſum, vel brevitate, vel veritate, tamquam ex oraculo mihi quodam eſſe effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuiſſet, neque mores, nisi hi viri præfuiſſent, aut fundare, aut tam diu tenere potuiſſent tantam, & tam longè latéque imperantem rempublicam. Itaque ante noſtram memoriam & mos ipſe patrius præſtantes viros adhibebat, & veterum morem, ac majorum inſtituta retinebant excellentes viri. Noſtra verò ætas quum rempublicam sicut picturam accepiſſet egregiam, ſed jam evaneſcentem vetuſtate, non mo-

dò eam coloribus iiſdem, quibus fuerat, renovare neglexit, ſed ne id quidem curavit, ut formam ſaltem ejus, & extrema tamquam lineamenta ſervaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit *rem ſtare* Romanam? quos ita oblivione obſoletos videmus, ut non modò non colantur, ſed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? mores enim ipsi interierunt virorum penuriâ. Cujus tanti mali non modò reddenda ratio nobis, ſed etiam tamquam reis capitis quodammodo dicenda cauſa eſt. Noſtris enim vitiis, non caſu aliquo, rempublicam verbo retinemus; reapſe verò jampridem amiſimus.

CIC. *lib.* VIII. *epiſt. ad Atticum.*] Ut enim gubernatori curſus ſecundus, medico ſalus, imperatori victoria; sic huic moderatori reipublicæ beata civium vita propoſita eſt, ut opibus firma, copiis locuples, gloriâ ampla, virtute honeſta sit. Hujus enim operis maximi inter homines, atque optimi, illum eſſe effectorem volo.

DIOMED. *lib.* I.] Excellunt.

NON. *Contemptio.*] Quæ virtus fortitudo vocatur, in qua eſt magnitudo animi, mortis doloriſque magna contemptio.

NON. *Lentum.*] Marcellus, ut acer & pugnax. Maximus: ut conſideratus & lentus.

NON.

NON. *ubi nominativus, vel.*] Sed tamen ut bono patrifamiliâs colendi, ædificandi, ratiocinandi quidam uſus, opus eſt.

GEL. *lib.* XII. *cap.* 2.] Menelao Laconi quædam fuit ſuaviloquens jucunditas.

Idem ib.] Breviloquentiam in dicendo colat.

NON. *Imbuere.*] Quæ quum Scipio dixiſſet, admodùm probans; nimio enim erat odio rhetorum imbutus.

NON. *Ferocia.*] Qui comperit ejus vim & effrenatam illam ferociam.

CARIS. *lib.* I. *Orbi.*] Orbi terrarum comprehenſos.

NON. *impertire.*] Quòd moleſtias ſenectutis ſuæ veſtris familiis impertire poſſet.

NON.] Quod non modò ſingulis hominibus, ſed potentissimis populis ſæpe contingit.

DE REPUBLICA LIB. VI.

NON. *Prudentia.*] Totam igitur exſpectas prudentiam hujus rectoris, quæ ipſum nomen hoc nacta eſt ex providendo.

NON. *Triſtis.*] Qui numeros optimatum, & principum obtulit his vocibus, & gravitatis ſuæ liquit illum triſtem & plenum dignitatis ſonum.

NON. *Expleri atque ſatiari.*] Graves enim dominæ cogitationum libidines, infinita quædam cogunt atque imperant;

quæ quia expleri atque ſatiari nullo modo poſſunt, ad omne facinus impellunt eos, qui illecebris ſuis incenduntur.

NON. *Samium.*] Oratio exſtat, Læli, quam omnes habemus in manibus, quàm ſimpuvia pontificum diis immortalibus grata ſint, Samiæque, ut hic ſcribit, capedines.

NON. *Firmiter.* & PRISC.] Firmiter enim majores noſtri ſtabilita matrimonia eſſe voluerunt.

NON. *Comparare.*] Quamobrem ſe comparet hic civis ita neceſſe eſt, ut ſit contra hæc, quæ civitatis ſtatum pervertunt, ſemper armatus.

NON. *Seditio.*] Eaque diſſensio civium, quòd ſeorſum eunt alii ad alios, *ſeditio* dicitur.

NON. *de Doctr. ind.*] Et verò in diſſenſione civili, quum boni plus, quàm multi valent, expendendos ab his, non numerandos puto.

GEL. *lib.* VI. *cap.* 16. & NON. *Deprecari.*] Quod quidem eò fuit majus, quia quum in cauſa pari collegæ eſſent, non modò invidiâ pari non erant, ſed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur.

NON. *Mactare.*] Ferunt hos laudibus, mactant honoribus.

S. AUG. *lib.* V. *cap.* 13. *Civit.*] Alendus hic eſt gloriâ.

NON. *Deſubitò*] in his, ut meminiſtis, concurſu leviſsimæ multitudinis ære congeſto funus deſubitò eſſet ornatum.

NON. *ubi genitivus pro nominativo*] Ut quemadmodum ſcribit ille, quotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis deſcenderent.

MACR. *lib.* I. *Somn.*] Sed quamquam ſapientibus conſcientia ipſa factorum egregiorum ampliſsimum virtutis præmium eſt, tamen illa divina virtus non ſtatuas plumbo in hærentes, nec triumphos areſcentibus laureis, ſed ſtabiliora quædam & viridiora præmiorum genera desiderat. Quæ tandem iſta ſunt? inquit Lælius. Tum Scipio, Patimini me (inquit) quoniam tertium diem feriati ſumus....

SOMNIUM SCIPIONIS.

SCIPIO LOQUITUR.

I. QUUM in Africam veniſſem, M'. Manilio conſuli ad quartam legionem tribunus (ut ſcitis) militum; nihil mihi potius fuit, quàm ut Masiniſſam convenirem, regem familiæ noſtræ juſtis de causis amiciſsimum. Ad quem ut veni, complexus

me ſenex collacrymavit, aliquantoque pòſt ſuſpexit in cœlum: & Grates, inquit, tibi ago, ſumme Sol, vobiſque reliqui cœlites, quòd antè quàm ex hac vita migro, conſpicio in meo regno, & his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipſo recreor; ita numquam ex animo meo diſcedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de ſuo regno, ille me de noſtra republica percunctatus eſt; multiſque verbis ultro citroque habitis, ille nobis conſumptus eſt dies. Pòſt autem regio apparatu accepti, ſermonem in multam noctem produximus; quum ſenex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta ſolùm, ſed etiam dicta meminiſſet. Deinde, ut cubitum diſcessimus, me feſſum de via, & qui ad multam noctem vigilaſſem, arctior, quàm ſolebat, ſomnus complexus eſt.

2. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti; fit enim ferè, ut cogitationes ſermoneſque noſtri pariant aliquid in ſomno tale, quale de Homero ſcribit Ennius, de quo videlicet ſæpissime vigilans ſolebat cogitare, & loqui) Africanus ſe oſtendit eâ formâ, quæ mihi ex imagine ejus, quàm ex ipſo, erat notior: quem ut agnovi, equidem cohorrui: ſed ille, Ades, inquit, animo, &

omitte timorem, Scipio, & quæ dicam, trade memoriæ.

II. Videſne illam urbem, quæ parere populo Romano coacta per me, renovat priſtina bella, nec poteſt quieſcere? (oſtendebat autem Carthaginem de excelſo, & pleno ſtellarum, illuſtri & claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis pene miles? hanc hoc biennio conſul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc à nobis hereditarium. Quum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, cenſorque fueris, & obieris legatus Ægyptum, Syriam, Asiam, Græciam, deligêre iterum conſul abſens, bellumque maximum conficies, Numantiam exſcindes.

3. Sed quum eris curru Capitolium invectus, offendes rempublicam perturbatam conſiliis nepotis mei. Hîc tu, Africane, oſtendas oportebit patriæ lumen animi, ingenii, conſiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video quaſi fatorum viam: nam quum ætas tua ſeptenos octies ſolis anfractus rediuſque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de cauſa, habetur, circuitu naturali ſummam tibi fatalem confecerint; in te unum, atque in tuum nomen, ſe tota convertet civitas: te ſe-

natus, te omnes boni, te ſocii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis ſalus: ac ne multa, dictator rempublicam conſtituas oportet, ſi impias propinquorum manus effugeris. Hic quum exclamaſſet Lælius, ingemuiſſentque ceteri vehementiùs; leniter arridens Scipio, Quæſo, inquit, ne me e ſomno excitetis, & parum rebus: audite cetera.

III. Sed quò ſis, Africane, alacrior ad tutandum rempublicam, ſic habeto: Omnibus, qui patriam conſervarint, adjuverint, auxerint, certum eſſe in cœlo definitum locum, ubi beati ævo ſempiterno fruantur: nihil eſt enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quàm concilia cœtuſque hominum jure ſociati, quæ civitates appellantur: harum rectores & conſervatores hinc profecti, huc revertuntur.

5. Hic ego, etſi eram perterritus, non tam metu mortis, quàm inſidiarum a meis, quæsivi tamen, viveretne ipſe & Paulus pater, & alii, quos nos exſtinctos arbitraremur. Immo verò, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere, evolaverunt; veſtra verò, quæ dicitur vita, mors eſt: quin tu adſpicias ad te venientem Paulum pa-

trem. Quem ut vidi, equidem vim lacrymarum profudi.

6. Ille autem me complexus, atque oſculans, flere prohibebat. Atque ego ut primùm fletu repreſſo loqui poſſe cœpi, Quæſo, inquam, pater ſanctiſſime atque optime, quoniam hæc eſt vita (ut Africanum audio dicere) quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non eſt ita, inquit ille: niſi enim Deus is, cujus hoc templum eſt omne quod conſpicis, iſtis te corporis cuſtodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non poteſt. Homines enim ſunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quæ terra dicitur; hiſque animus datus eſt ex illis ſempiternis ignibus, quæ ſidera & ſtellas vocatis: quæ globoſæ, & rotundæ, divinis animatæ mentibus, circulos ſuos orbeſque conficiunt celeritate mirabili.

7. Quare & tibi, Publi, & piis omnibus retinendus eſt animus in cuſtodia corporis; nec injuſſu ejus, a quo ille eſt vobis datus, ex hominum vita migrandum eſt, ne munus humanum assignatum a Deo defugiſſe videamini. Sed ſic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, juſtitiam cole, & pietatem; quæ, quum ſit magna in parentibus & propinquis, tum in patria maxima eſt. Ea vita,

via eſt in cœlum, & in hunc cœtum eorum, qui jam vixerunt, & corpore laxati, illum incolunt locum, quem vides: erit autem is ſplendidiſſimo candore inter flammas circus elucens, quem vos, ut a Graiis accepiſtis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplanti, præclara cetera & mirabilia videbantur.

8. Erant autem eæ ſtellæ, quas numquam ex hoc loco vidimus; & eæ magnitudines omnium, quas eſſe numquam ſuſpicati ſumus: ex quibus erat illa minima, quæ ultima a cœlo, citima terris, luce lucebat alienâ. Stellarum autem globi terræ magnitudinem facilè vincebant. Jam ipſa terra ita mihi parva viſa eſt, ut me imperii noſtri, quo quasi punctum ejus attingimus, pœniteret.

IV. Quam cuum magis intuerer; Quæſo, inquit Africanus, quouſque humi defixa tua mens erit? nonne adſpicis, quæ in templa veneris? novem tibi orbibus, vel potiùs globis, connexa ſunt omnia: quorum unus eſt cœleſtis, extimus, qui reliquos omnes complectitur, ſummus ipſe Deus, arcens & continens ceteros; in quo infixi ſunt illi, qui volvuntur, ſtellarum curſus ſempiterni: cui ſubjecti ſunt ſeptem, qui verſantur retrò contrario motu, atque cœlum: ex qui-

bus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant: deinde eſt hominum generi proſperus & ſalutaris ille fulgor, qui dicitur Jovis: tum rutilus, horribiliſque terris, quem Martem dicitis.

10. Deinde ſubter mediam ferè regionem Sol obtinet, dux, & princeps, & moderator luminum reliquorum, mens mundi, & temperatio, tantâ magnitudine, ut cuncta ſuâ luce illuſtret, & compleat: hunc ut comites conſequuntur, alter Veneris, alter Mercurii curſus: in infimoque orbe Luna, radiis Solis accenſa convertitur: infrà autem jam nihil eſt, nisi mortale & caducum, præter animos generi hominum, munere deorum datos. Supra lunam ſunt æterna omnia. Nam ea, quæ eſt media, & nona tellus, neque movetur, & infima eſt, & in eam feruntur omnia ſuo nutu pondera.

V. Quæ quum intuerer ſtupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis eſt, qui complet aures meas tantus & tam dulcis ſonus? Hic eſt, inquit ille, qui intervallis conjunctus imparibus, ſed tamen, pro rata parte, ratione diſtinctis, impulſu & motu ipſorum orbium efficitur; qui acuta cum gravibus temperans, varios æquabiliter concentus efficit: nec enim silentio tanti motus incitari poſſunt,

& natura fert, ut extrèma ex alterâ parte graviter, ex altera autèm acutè ſonent.

12. Quam ob cauſam ſummus ille cœli ſtelliferi curſus, cujus converſio eſt concitatior, acuto & excitato movetur ſono; graviſſimo autem hic lunaris atque infimus: nam terra, nona, immobilis manens, imâ ſede ſemper hæret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo curſus, in quibus eadem vis eſt duorum, ſeptem efficiunt diſtinctos intervallis ſonos; qui numerus rerum omnium ferè nodus eſt: quod docti homines nervis imitati, atque cantibus, aperuere ſibi reditum in hunc locum: ſicut alii, qui præſtantibus ingeniis, in vita humana, divina ſtudia coluerunt.

13. Hoc ſonitu oppletæ aures hominum obſurduerunt; nec eſt ullus hebetior ſenſus in vobis: ſicut ubi Nilus ad illa, quæ Catadupa nominantur, præcipitat ex altissimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem ſonitûs, ſenſu audiendi caret. Hic verò tantus eſt totius mundi incitatiſſimâ converſione ſonitus, ut eum aures hominum capere non poſſint; ſicut intueri ſolem adverſum nequitis, ejuſque radiis acies veſtra ſenſusque vincitur. Hæc ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

VI. Tum Africanus, Sentio, inquit, te ſedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quæ ſi tibi parva, ut eſt, ita videtur, hæc cœleſtia ſemper ſpectato; illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem ſermonis hominum, aut quam expetendam gloriam conſequi potes? vides habitari in terra raris & anguſtis in locis; & in ipsis, quasi maculis, ubi habitatur, vaſtas ſolitudines interjectas: hoſque, qui incolunt terram, non modò interruptos ita eſſe, ut nihil inter ipſos ab aliis ad alios manare possit; ſed partim obliquos, partim averſos, partim etiam adverſos ſtare vobis, a quibus exſpectare gloriam certè nullam poteſtis.

15. Cernis autem eamdem terram, quasi quibuſdam redimitam & circumdatam cingulis: e quibus duos maximè inter ſe diverſos, & cœli verticibus ipsis ex utraque parte ſubnixos, obriguiſſe pruinâ vides; medium autem illum, & maximum, ſolis ardore torreri: duo ſunt habitabiles; quorum auſtralis ille, in quo qui insiſtunt, adverſa vobis urgent veſtigia. Nihil ad veſtrum genus. Hic autem alter ſubjectus aquiloni, quem incolitis, cerne, quàm tenui vos parte contingat: omnis enim terra, quæ colitur a vobis, anguſta verticibus, lateribus latior, parva quædam inſula eſt, circumfuſa illo mari,

quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, quàm sit parvus, vides.

16. Ex his ipsis cultis notiſque terris; num aut tuum aut cujuſquam noſtrûm nomen, vel Caucaſum hunc, quem cernis, tranſcendere potuit; vel illum Gangem tranſnare? quis in reliquis orientis, aut obeuntis ſolis ultimis, aut aquilonis, auſtrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profectò, quantis in anguſtiis veſtra gloria ſe dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quàm loquentur diu?

VII. Quin etiam, si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuſcujuſque noſtrûm a patribus acceptas poſteris prodere; tamen propter eluviones exuſtioneſque terrarum, quas accidere tempore certo neceſſe eſt, non modò non æternam, ſed ne diuturnam quidem gloriam aſſequi poſſumus.

17. Quid autem intereſt, ab iis, qui poſtea naſcentur, ſermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui antè nati sint, qui nec pauciores, & certè meliores fuerunt viri? quum præſertim apud eos ipſos, a quibus audiri nomen noſtrum poteſt; nemo unius anni memoriam conſequi possit: homines enim populariter annum tantummodo ſolis, id eſt,

unius aſtri reditu metiuntur: quum autem ad idem, unde ſemel profecta ſunt, cuncta aſtra redierint, eamdemque totius cœli deſcriptionem longis intervallis retulerint, tum ille verè vertens annus appellari poteſt: in quo vix dicere audeo, quàm multa ſecula hominum teneantur. Namque, ut olim deficere ſol hominibus exſtinguique viſus eſt, quum Romuli animus hæc ipſa in templa penetravit; ita quandoque eâdem parte ſol, eodemque tempore iterum defecerit, tum ſignis omnibus ad idem principium, ſtelliſque revocatis, expletum annum habeto: hujus quidem anni nondum vicesimam partem ſcito eſſe converſam.

18. Quocirca, si reditum in hunc locum deſperaveris, in quo omnia ſunt magnis & præſtantibus viris; quanti tandem eſt iſta hominum gloria, quæ pertinere vix ad unius anni partem exiguam poteſt? Igitur altè ſpectare si voles, atque hanc ſedem, & æternam domum contueri; neque te ſermonibus vulgi dederis, nec in præmiis humanis ſpem poſueris rerum tuarum: ſuis te oportet illecebris ipſa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant; ſed loquentur tamen: ſermo autem omnis ille, & anguſtiis cingitur iis regionum, quas vides; nec umquam de ullo

perennis fuit; & obruitur hominum interitu; & oblivione poſteritatis exſtinguitur.

VIII. Quæ quum dixiſſet, Ego verò, inquam, ô Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad cœli aditum patet, quamquam a pueritia veſtigiis ingreſſus patris, & tuis, decori veſtro non defui; nunc tamen, tanto præmio propoſito, enitar multò vigilantiùs. Et ille, Tu verò enitere, & sic habeto, non eſſe te mortalem, ſed corpus hoc: nec enim tu is es, quem forma iſta declarat; ſed mens cujuſque, is eſt quiſque; non ea figura, quæ digito demonſtrari poteſt. Deum te igitur ſcito eſſe: si quidem Deus eſt, qui viget, qui ſentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit, & moderatur, & movet id corpus, cui præpoſitus eſt, quàm hunc mundum princeps ille Deus: & ut mundum ex quadam parte mortalem ipſe Deus æternus, sic fragile corpus animus ſempiternus movet.

20. Nam quod ſemper movetur, æternum eſt: quod autem motum affert alicui, quodque ipſum agitatur aliunde; quando finem habet motûs, vivendi habeat neceſſe eſt. Solum igitur, quod ſe ipſum movet, quia numquam deſeritur a ſe, numquam ne moveri quidem deſinit:

quin etiam ceteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium eſt movendi; principii autem nulla eſt origo; nam ex principio oriuntur omnia: ipſum autem nulla ex re alia naſci poteſt; nec enim eſſet id principium, quod gigneretur aliunde. Quòd ſi numquam oritur, ne occidit quidem umquam: nam principium extinctum, nec ipſum ab alio renaſcetur, nec ex ſe aliud creabit; ſi quidem neceſſe eſt a principio oriri omnia. Ita fit, ut motûs principium ex eo ſit, quod ipſum a ſe movetur: id autem nec naſci poteſt, nec mori; vel concidat omne cœlum, omniſque natura conſiſtat neceſſe eſt, nec vim ullam nanciſcatur, quâ, ut a primo impulſu moveatur.

IX. Quum pateat igitur, æternum id eſſe, quod ſeipſum moveat; quis eſt, qui hanc naturam animis eſſe tributam neget? inanimum eſt enim omne, quod pulſu agitatur externo: quod autem animal eſt, id motu cietur interiore, & ſuo: nam hæc eſt propria natura animæ, atque vis: quæ ſi eſt una ex omnibus, quæ ſeipſa ſemper moveat; neque nata certè eſt, & æterna eſt. Hanc tu exerce in optimis rebus: ſunt autem optimæ curæ, de ſalute patriæ; quibus agitatus & exercitatus animus velociùs in hanc ſedem & domum ſuam pervolabit: idque

ocius faciet, si jam tum, quum erit incluſus in corpore, eminebit foras, & ea, quæ extrà erunt, contemplans, quàm maximè ſe a corpore abſtrahet.

22. Namque eorum animi, qui ſe corporis voluptatibus dediderunt, earumque ſe quasi miniſtros præbuerunt, impulſuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum & hominum jura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipſam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati ſeculis, revertuntur. Ille diſceſsit: ego ſomno ſolutus ſum.

DE JURE CIVILI.

Librum de jure civili in artem redigendo ſcripsiſſe Ciceronem teſtes ſunt Gellius & Carisius: quin ipſe Tullius id sibi in animo fuiſſe declarat de Oratore lib. 1, 190.

CARIS.] Aliquo excellente ac nobili viro.

GEL. *lib.* VII. *c.* 22.] Nec verò ſcientiâ juris majoribus ſuis Q. Ælius Tubero defuit, doctrinâ etiam ſuperfuit.

DE AUGURIIS.

Citantur a Cariſio & Servio Libri Ciceronis Augurales, ii fortaſſe, quos ille Ciliciæ proconſul ad Appium Pulchrum adornavit, Librorum ejuſdem argumenti auctorem. Vid. Epiſt. ad familiares 3, 11.

CARISIUS] Oſcen.
IDEM. Avi incertâ.
IDEM. Oſcinis.

DE PHILOSOPHIA, SIVE HORTENSIUS.

Tullius de Finibus 1, 2. ſcribit hoc libro a ſe defenſam & collaudatam eſſe philoſophiam, quum eſſet accuſata & vituperata ab Hortensio. Huic autem ſermoni Q. Catulum, & L. Lucullum interfuiſſe cenſet Sigonius. Hunc librum longè omnium pulcherrimum fuiſſe, veterum, qui illum legerunt, teſtimonia multa confirmant. Sanctus quidem Auguſtinus non ſemel profitetur ſe illius potissimùm lectione incenſum eſſe ad veræ philoſophiæ, id eſt, chriſtianæ, contemplationem. De hoc eodem libro mentio fit de Divinatione lib. 1, 1.

NON. *Occupare.*] & Paulum Marcelli occupaviſſe.

NON. *Annuere.*] Quod quum uterque noſtrûm annuiſſet, omneſque ad id tempus, quod erat dictum, poſtero die veniſſemus.

FRONTO.] Lucullo quidem noſter adventus & gratus & jucundus fuiſſe.

IDEM.] Hîc primùm Catulus delectatur ipſo loco.

NON. *Inanima.*] Nam quum omnis ſolertia admiranda eſt, tum ea, quæ efficit, ut inanima quæ ſunt, vivere & ſpirare videantur.

NON. *Effero.*] præter ceteras noſtra extulit civitas.

NON. *Lentus.*] hunc Craſſum, qui lentus (ut ſcitis) dicere ſolebat, ad imitationem quasi noſtri generis contendiſſe.

NON. *Imbuere, ſufficere.*] Ut ii, qui combibi purpuram volunt, ſufficiunt priùs lanam medicamentis quibuſdam; sic litteris talibuſque doctrinis antè excoli animos, & ad ſapientiam concipiendam imbui & præparari decet.

NON. *Subigere, ſegetes.*] Ut enim ſegetes agricolæ ſubigunt aratris multò antè quàm ſerant.

NON. *Grave, Acre, Mite.*] Quid enim aut Herodoto dulcius, aut Thucydide gravius, aut Philiſto brevius, aut Theopompo acrius, aut Theophraſto mitius inveniri poteſt?

NON. *Cognoſcere, Grave.*] Unde autem faciliùs, quàm ex annalium monumentis, aut res bellica, aut omnis reipublicæ diſciplina cognoſcitur? unde ad agendum, aut dicendum copia depromi major graviſſimorum exemplorum, quaſi incorruptorum teſtimoniorum poteſt?

NON. *Exorſum.*] Perge, quæſo: nec enim imperitè exorſus es.

NON. *Contendere.*] Magna etiam animi contentio adhibenda eſt in explicando Ariſtotele, ſi legeris.

NON. *Comeſt.*] Se ad extremum pollicetur prolaturum, quæ ſeipſa comeſt: quod efficit dialecticorum ratio.

NON. *Relaxo. Remitto.*] Quæro enim, non quibus intendam rebus animum, ſed quibus relaxem & remittam.

LACT. *lib.* III. *cap.* 15.] Quando philoſophi eſſe cœperunt? Thales, ut opinor, primus. Recens hæc quidem ætas.

S. AUG. *lib.* III. *contra Acad.*] Id enim eſt ſapientis providere: ex quo ſapientia eſt appellata, prudentia.

SERVIUS.] Epicurei plures volunt eſſe cœlos.

NON. *Urgeo.*] Itaque tunc Democriti manus urgebatur: eſt enim non magna.

SERVIUS. *in* I *&* 2. *Æneid.*] Annum magnum eſſe voluerunt omnibus planetis in eumdem recurrentibus locum: quod fit

poſt XII. millia nongentos quinquaginta quatuor annos.

S. Aug. *lib.* XII. *cap.* 4. *Trin.*] Beati certè omnes eſſe volumus.

Non. *Differre.*] Quantum inter ſe homines ſtudiis, moribus, & omni vitæ ratione differant.

Non. *Præfractum.*] Huic contrarius Ariſto Chius, præfractus, ferreus, nihil bonum, niſi quod rectum & honeſtum eſt.

S. Aug. *de Trin. lib.* XIII. *cap.* 5.] Ecce autem non philoſophi illi quidem, ſed prompti tamen ad diſputandum homines, omnes aiunt eſſe beatos, qui vivant, ut ipsi velint. Falſum id quidem. Velle enim quod non deceat, id ipſum miſerrimum eſt; nec tam miſerum eſt, non adipiſci, quod velis, quàm adipiſci velle, quod non oporteat.

Lact. *lib.* I. *cap.* 7.] Si Deus unus eſt, quis beatus eſſe in ſolitudine queat?

Non. *Præcipere.*] Præcipiunt hoc iſti, & facit nemo.

Lact. *lib.* III. *cap.* 16.] Profectò omnis iſtorum diſputatio, quamquam uberrimos fontes virtutis & ſcientiæ contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus, vereor ne tantùm videatur attuliſſe negotiis hominum quamdam oblectationem otii

Non. *Lautum.*] Quæ eſt igitur philo-

ſophia; Socrates? nec dubito, quin, quæcumque ſit, lautum victum & elegantem, magnificè, neque minùs quàm deceret, colere inſtituiſſet.

NON. *De doct. ind.*] Vidi in dolore podagræ vel omnium maximum Stoicorum Poſſidonium, nihilò ipſum, quàm Nicomachum Tyrium, hoſpitem meum, fortiorem.

NON. *Sublatum.*] Eloquentiam tueri, quam tu in cœlum, Hortenſi, credo, ut ipſe cum ea ſimul adſcenderes, ſuſtuliſſes.

NON. *Eventus.*] Tu me & aliàs nonnumquam, & paulò antè adhortatus es, ut aliorum facta & eventa conquiram.

FRONTO.] Qui quum hodie bellum cum mortuo gerant.

NON. *Sumo.*] Quare velim dari mihi, Luculle, jubeas indicem tragicorum, ut ſumam, ſi qui fortè mihi deſunt.

NON. *Faceſſo.*] Faceſſant igitur omnes, qui docere nihil poſſunt, quò meliùs ſapientiúſque vivamus.

S. AUG. *de Trin. lib.* IV. *cap.* 2.] Prudentiæ partes ſunt, memoria, intelligentia, providentia.

S. AUG. *ibid.*] Si nobis, quum ex hac vita migraverimus, in beatorum inſulis, immortale ævum, ut fabulæ ferunt, degere liceret, quid opus eſſet eloquentiâ,

quum judicia nulla fierent? aut ipſis etiam virtutibus? nec enim fortitudinis indigeremus, nullo propoſito aut labore, aut periculo; nec juſtitiâ, quum eſſet nihil, quod appeteretur alieni; nec temperantiâ, quæ regeret eas, quæ nullæ eſſent, libidines: ne prudentiâ quidem egeremus, nullo delectu propoſito bonorum & malorum. Unâ igitur eſſemus beati cognitione naturæ, & ſcientiâ, quæ ſola etiam deorum eſt vita laudanda. Ex quo intelligi poteſt cetera necessitatis eſſe; unum hoc, voluptatis.

NON. *Capere.*] deinde boni mores, & modeſtiores, & ad capienda præcepta molliores.

NON. *Aptum.*] Altera eſt nexa cum ſuperiore, & inde, aptéque pendens.

NON. *Spectare.*] Cœli ſignorum admirabilem ordinem, inſatiabilemque pulchritudinem magis ſpectant.

S. AUG. *lib.* IV. *cap.* 15. *Civit.*] Ut eaſdem tenebras efficiat, quas effecit in interitu Romuli; qui in obſcuratione ſolis factus eſt.

NON. *Increpo.*] Tune pſeudomenon, & ſoritem, & totam dialecticam aut illudis, aut increpas?

NON. *Preſſum.*] Quis te aut eſt, aut fuit unquam in partiendis rebus, in definiendis, in explanandis preſſior?

LACT. *lib.* VI. *cap.* 2.] Malo vel unum parvum de officio libellum, quàm longam orationem pro ſeditioſo homine Cornelio.

NON. *Convenire.*] Nam quòd vereris, ne non conveniat noſtris ætatibus iſta oratio, quæ ſpectat ad hortandum.

NON. *Cædere.*] Aut tibi id ipſum pervertendum fuit, quod tu ne attigiſti quidem; aut ejus partes, quaſi membra quædam, cædendæ.

NON. *Æra.*] Quid tu, inquam? ſoles, quum rationem a diſpenſatore accipis, ſi æra ſingula probaſti, ſummam quæ ex his confecta ſit, non probare?

NON. *Scripta.*] Itaque tibi concedo, quod in duodecim ſcriptis ſolemus, ut calculum reducas, ſi te alicujus dati pœnitet.

NON. *Gratificari.*] Quare egredere, quæſo; & gratificare reipublicæ.

IDEM, *Tollere.*] nihil tamen eſſe, in quo ſe animus excellens tollat.

IDEM, *Capere.*] Captum me fortaſſe, inquis, tu putas, & id quod nollem, confiteri coactum.

IDEM, *Subducere.*] An quum videat me & meas comites, fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam, conſtantiam, gravitatem, fidem, ipſa ſe ſubducat?

PRISC. *lib.* VI.] ut ait Ennius: *Refugiat timido ſanguen, atque exalbeſcat metu.*

NON. *Præſtare.*] Itaque nec in philoſophia cuiquam cessit, & vitæ gravitate præſtitit.

IDEM, *Comtemptus.*] magnitudo animi, patientia laborum, mortis denique contemptio.

IDEM, *Detrahere.*] ut ea sibi ratio vera reſtituat, quæ conſuetudo vitioſa detraxerit.

NON. *Deſpicere.* Conſolabitur eum magnitudo animi, & humanarum opinionum alta quædam deſpectio.

IDEM, *Deductum.*] Habet enim ipſa certam & definitam viam, ſed ex ea multis vitiis & erroribus depravata deducitur.

IDEM, *Vindicare.*] deinde imitator, ut sibi quidem videtur, naturæ mos vindicat.

IDEM, *Exſultare.*] Imbecillus autem eſt pudoris magiſter timor, qui si quando paululum aberraverit, ſtatim ſpe impunitatis exſultat.

SERVIUS. *lib.* IX. *Æn.*] Sufficit ad gloriam benefacti conſcientia.

NON. *Redundo.*] Tum intelligas, quàm illud non sit neceſſarium, quod redundat.

IDEM, *Gliſco.*] Ad juvenilem libidinem, copia voluptatum gliſcit illa, ut ignis oleo.

IDEM,

IDEM, *Verecundantur.*] Hi noſtri amici verecundantur, capti ſplendore virtutis.

S. AUG. *Vita beata.*] Oratæ, homini ditiſsimo, amœniſsimo, delicatiſsimo, neque ad voluptatem quidquam defuit, neque ad gratiam, neque ad bonam integramque valetudinem. Nam & prædiis quæſtuoſiſsimis, amicis jucundiſsimis, quantum libuit, & abundavit, & illis omnibus aptiſsimè ad ſalutem corporis uſus eſt; ejuſque (ut breviter totum explicem) omne inſtitutum voluntatemque omnem ſucceſsio proſpera conſecuta eſt.

NON. *Balneæ.*] Primus balneolas ſuſpendit, incluſit piſces.

PRISC. *lib.* X.] & amœnitate ſummâ perfructus eſt.

NON. *Oſtrea.*] ſolertiamque eam, quæ poſſet vel in tegulis proſeminare oſtreas.

IDEM, *Summus.*] Vixit ad ſummam ſenectutem valetudine optimâ.

IDEM, *Invitare.*] Voluptates autem nulla ad res neceſſarias invitamenta afferunt ſenibus.

S. AUG. *lib. contra Pelagium.* NON. *Conficere.*] An verò voluptates corporis expetendæ, quæ verè & graviter a Platone dictæ ſunt illecebræ atque eſcæ malorum? Quæ enim confectio eſt valetudinis, quæ deformatio coloris & corpo-

ris, quod turpe damnum, quod dedecus, quod non evocetur atque eliciatur voluptate? cujus motus ut quiſque eſt maximus, ita eſt inimiciſſimus philoſophiæ. Congruere enim cum cogitatione magna voluptas corporis non poteſt. Quis enim, quum utatur voluptate eâ, quâ nulla possit major eſſe, attendere animum, inire rationem, cogitare omnino quidquam poteſt? Quis autem tantus eſt gurges, qui dies & noctes sine ulla minimi temporis intermissione velit ita moveri ſuos ſenſus, ut moventur in ſummis voluptatibus? Quis autem bonâ mente præditus non mallet nullas omnino nobis a natura voluptates datas?

S. Aug. *contra Pelag. lib.* v. *cap.* 5.] tunc obſequatur naturæ, quum sine magiſtro ſenſerit, quid natura desideret.

Non. *Ubi genitivus pro ablativo.*] Et qui exſpectat, pendet animi, quia ſemper, quid futurum sit, incertum eſt.

Non. *Noxia a noxa.*] Et ceteris quidem in rebus, in quibus peccata non maxima inſunt, noxias tamen inferunt.

Non. *Equuleus.*] Ut igitur domitores equorum non verbera ſolùm adhibent ad domandum, ſed cibum etiam ſubtrahunt, ut fame debilitetur equuleorum nimis effrenata vis.

Non. *Lenum.*] Qui quum publicas

injurias lentè tuliſſet, ſuam non tulit.

NON. *Continens.*] In continentibus quidem terris veſtrum nomen dilatari poteſt.

NON. *Conficere.*] Ea facultas noſtris majoribus erat, qui confectis ſenatuſconſultis.

NON. *Acre.*] quod alterius ingenium sic dulce, ut acetum Ægyptium; alterius sic acre, ut mel Hymettium dicimus.

NON. *Fides.*] Ponendæ ſunt fides, & tibiæ.

NON. *Severum.*] Aliud ex silvis ſeverum & triſte.

NON. *Tenue.*] Eumdem enim non modò ex mediocri pecunià, ſed etiam ex tenui percipere poſſum.

NON. *Priores a Primores.*] Qui iidem neſcio quid, quod in primoribus habent, ut aiunt, labris.

NON. *Subducere.*] non & sine ea cogitatione ineundis ſubducendiſque rationibus.

S. AUG. *lib.* IV. *contra Pelagium.*] Ex quibus humanæ vitæ erroribus & ærumnis fit, ut interdum veteres illi sive vates, sive in ſacris initiiſque tradendis divinæ mentis interpretes, qui nos ob aliqua ſcelera ſuſcepta in vita ſuperiore, pœnarum luendarum cauſâ natos eſſe

dixerunt, aliquid vidiſſe videantur; verumque ſit illud, quod eſt apud Ariſtotelem, ſimili nos affectos eſſe ſupplicio, atque eos, qui quondam, quum in prædonum Etruſcorum manus incidiſſent, crudelitate excogitatâ necabantur; quorum corpora viva cum mortuis, adverſa adverſis accommodata, quàm aptissimè colligabantur: ita noſtros animos cum corporibus copulatos, ut vivos cum mortuis eſſe conjunctos.

NON. *Appendix.*] Vidit enim, quod videndum fuit, appendicem animi eſſe corpus, nihilque in eo eſſe magnum.

S. AUG. *lib.* XIV, *cap. ult. Trin.*] Quæ nobis diés noctéſque conſiderantibus, acuentibuſque intelligentiam, quæ eſt mentis acies, caventibuſque, ne quando illa hebeſcat, magna ſpes eſt, aut si hoc quo ſentimus & ſapimus, mortale & caducum eſt, jucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occaſum, neque moleſtam exſtinctionem, & quasi quietem vitæ fore: aut si, ut antiquis philoſophis, hiſque maximis, longéque clarissimis placuit, æternos animos, ac divinos habemus; sic exiſtimandum eſt, quò magis hi fuerint ſemper in curſu, id eſt, in ratione & inveſtigandi cupiditate, & quò minùs ſe admiſcuerint atque implicuerint hominum vitiis atque errori-

bus, hæc illis faciliorem adſcenſum & reditum in cœlum fore. Quapropter, ut aliquando terminetur oratio, si aut exſtingui tranquillè volumus, quum in his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paulò meliorem domum sine mora demigrare, in his ſtudiis nobis omnis opera & cura ponenda eſt.

M. CATO, SEU, LAUS M. CATONIS.

Catonem Uticenſem Tullius cœlo æquavit eo libro, quem, ut ſcribit in Oratore 35. numquam attigiſſet, tempora timens inimica virtuti, nisi M. Bruto hortanti, & illius memoriam excitanti, non parere nefas eſſe duxiſſet. Huic Cæſar Catonis inimicissimus, reſcriptâ oratione, quam Anticatonem appellavit, velut apud judices reſpondit cum maximis Ciceronis laudibus. Vide ad Atticum 12, 4. & 40. & lib. 13, 46. & de Divinatione, 2, 3.

GELL. *lib.* XIII. *cap.* 18.] Pronepos M. Catonis cenſorii.

MACR. *lib.* IV. *cap.* 2.] Contingebat in eo, quod pleriſque contrà ſolet, ut majora omnia re, quàm famâ viderentur: id quod non ſæpe evenit, ut ex-

ſpectatio a cognitione, aures ab oculis vincerentur.

DE GLORIA, LIB. I.

Librorum de Gloria meminit Cicero ad Atticum lib. 15, 27. & lib. 16, 2. & 6. & de Officiis lib. 2, 3. Ex iis Gellius lib. 15, 6, notat errorem Ciceronis, verba tribuentis Ajaci, quæ ſunt apud Homerum Hectoris. Vide Iliados ἡ, 89.

CARIS.] In Tuſculanum mihi nuntiabantur gladiatorii sibili.

FESTUS *lib.* XIII.] Oppidorum appellationem uſurpatione appellatam eſſe exiſtimo, quòd opem darent.

DE GLORIA, LIB. II.

GELL. *lib.* XV. *cap.* 6.] Apud eumdem poëtam Ajax cum Hectore congrediens depugnandi causâ agit, ut ſepeliatur, si sit fortè victus, declaratque ſe velle, ut ſuum tumulum multis etiam poſt ſeculis prætereuntes, sic loquantur:

Hic situs eſt vitæ jampridem lumina linquens,
Qui quondam Hectoreo perculſus concidit enſe.
Fabitur hoc aliquis, mea ſemper gloria vivet.

CARIS.] Quo ſtante & incolume.
PHILARG.] Statuerunt gloria leæna.

DE CONSOLATIONE LIBER.

Quanto dolore ex morte Tulliæ cariſsimæ filiæ Cicero exarſerit, ipſe oſtendit in epiſtolis, quas tum ad Atticum miſit, quæ exſtant lib. 12 & 13. Acceptis eo tempore a pluribus, atque ab ipſo Cæſare conſolatoriis epiſtolis, ſe ipſe per litteras conſolatus eſt, ſcripsitque librum, quem Conſolationem, vel de luctu minuendo inſcripsit.

PLIN. *præfatione.*] Crantorem ſequor.

LACT. *lib.* III. *cap.* 18.] Idcirco nati ſumus, ut ſcelerum pœnas lueremus.

LACT. *lib.* II. *cap.* 19.] Non naſci, longè optimum, nec in hos ſcopulos incidere vitæ: proximum autem, ſi natus ſis, quamprimum mori, & tamquam ex incendio effugere fortunæ.

LACT. *lib.* III. *cap.* 14.] Sed neſcio qui nos teneat error, aut mirabilis ignoratio veri.

CIC. *Tuſcul.* I. 66. LACT. *de Ira cap.* 10. & *Inſtit. lib.* I. *cap.* 5.] Animorum nulla in terris origo inveniri poteſt: nihil enim eſt in animis mixtum atque concre-

tum, aut quod ex terra natum atque fictum eſſe videatur; nihil ne aut humidum quidem, aut flabile, aut igneum: his enim in naturis nihil ineſt, quod vim memoriæ, mentis, cogitationis habeat, quod & præterita teneat, & futura provideat, & complecti poſsit præſentia; quæ ſola divina ſunt: nec invenietur umquam, unde ad hominem venire poſsint, nisi a Deo: singularis eſt igitur quædam natura atque vis animi, ſejuncta ab his usitatis notiſque naturis. Ita quidquid eſt illud, quod ſapit, quod vult, quod viget, cœleſte & divinum eſt; ob eamque rem æternum sit neceſſe eſt. Nec verò Deus ipſe, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi poteſt, nisi mens ſoluta quædam & libera, ſegregata ab omni concretione mortali, omnia ſentiens & movens, ipſaque prædita motu ſempiterno.

LACT. *lib.* I. *cap.* 15.] Quum verò & mares, & feminas complures ex hominibus in deorum numero eſſe videamus, & eorum in urbibus atque agris auguſtiſsima templa veneremur; aſſentiamur eorum ſapientiæ, quorum ingeniis & inventis omnem vitam, legibus & inſtitutis excultam, conſtitutamque habemus. Quòd si ullum umquam animal conſecrandum fuit, illud profectò fuit.

Si Cadmi, aut Amphionis progenies, aut Tyndari, in cœlum tollenda famâ fuit, huic idem honos certè dicandus eſt: quod quidem faciam, teque omnium optimam doctiſſimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum cœtu locatam, ad opinionem omnium mortalium conſecrabo.

LACT. *lib.* III. *cap.* 19.] Nec enim omnibus iidem illi ſapientes arbitrati ſunt eumdem curſum in cœlum patere: nam vitiis & ſceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in cœno jacere docuerunt; caſtos autem, puros, integros, incorruptos, bonis etiam ſtudiis atque artibus expolitos, levi quodam ac facili lapſu ad deos, id eſt, ad naturam ſui similem pervolare.

LACT. *lib.* III. *cap.* 28.] Cedo, en manum tollo.

DE SUIS CONSILIIS.

Citatur a Boëtio liber Ciceronis de consiliis ſuis, quem librum eumdem eſſe putat Sigonius, atque eum, quem Aſconius, in commentario orationis in toga candida vocat Expoſitionem *consiliorum ſuorum.*

BOET. *lib.* I. *Muſ.*] Sed ut aliquâ similitudine adductus, maximis minima con-

feram, ut quum vinolenti adoleſcentes, tibiarum etiam cantu, ut fit, inſtincti, mulieris pudicæ fores frangerent, admonuiſſe tibicinam, ut ſpondeum caneret, Pythagoras dicitur: quod quum illa feciſſet, tarditate modorum, & gravitate cantûs, illorum furentem petulantiam reſediſſe.

DE VIRTUTIBUS.

Patricius cenſet Ciceronem in hoc libro, quæ copiosè in libris de Officiis tradiderat, breviter comprehenſa litteris conſignaviſſe.

Caris. *lib.* II.] Illud neutiquam probares.

CHOROGRAPHIA.

Hic liber in Priſciano citatur, errore fortaſſe librarii, tamquam Ciceronis; ſed eſt planè Chorographia *Varronis.*

Prisc. *lib.* VI.] Ibi quercorum rami ad terram jacent, ut ſues, quasi capræ ex ramis, glande paſcantur.

ACADEMICORUM LIB. I.

Fragmenta hæc ex Academicis, ad eos libros pertinent, qui erant poſterioris editionis. Nonius, dum quartum eſſe putat ejus editionis, qui eſt prioris ſecundus, fecit ut quarti libri fragmentum certum demonſtrari nullum possit.

NON. *Digladiari.*] Quid autem ſtomachetur Mneſarchus, quid Antipater digladietur cum Carneade tot voluminibus?

ACADEMICORUM LIB. II.

NON. *Adamare.*] Qui enim ſeriùs honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos, nec ſatis commendati multitudini poſſunt eſſe.

NON. *Exponere.*] Frangere avaritiam, ſcelera ponere, vitam ſuam exponere ad imitandum juventuti.

NON. *Hebes.*] Quid? lunæ quæ lineamenta ſint, poteſne dicere? cur ejus naſcentis aliàs hebetiora, aliàs acutiora videantur cornua?

NON. *Purpuraſcit.*] Quid? mare nonne cœruleum? at ejus unda, quum eſt pulſa remis, purpuraſcit: & quidem aquâ tinctum quodam modo & infectum.

NON. *Æquor.*] Quid tam planum videtur, quàm mare? ex quo etiam *æquor* illud poëtæ vocant.

NON. *Alabaſter.*] Quibus etiam alabaſter plenus unguenti putere videatur.

NON. *Siccum.*] Alius adultis, alius ſenibus: alius ægris, alius ſanis: alius siccis, alius vinolentis.

NON. *Urinari.*] Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil ſuperum, aut obſcurè admodum cernimus.

NON. *Perpendiculum.*] Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non armis, non regulis.

NON. *Gallina.*] Quum ovum inſpexerant, quæ gallina peperiſſet, dicere ſolebant.

DIOMED.] Opera affixa.

ACADEMICORUM LIB. III.

NON. *Ingenerari.*] In tanta animalium varietate, homini ut ſoli cupiditas ingeneraretur cognitionis & ſcientiæ.

NON. *Vindico.*] Aliqua poteſtas si sit, vindicet ſe in libertatem.

NON. *Digladiari.*] Digladiari autem ſemper, depugnare cum facinorosis & audacibus, quis non quum miſerrimum, tum etiam ſtultissimum dixerit?

NON. *Exſulto.*] Et ut nos nunc ſede-

mus ad Lucrinum, piſciculoſque exſultantes videmus.

LACT. *lib.* VI. *cap.* 24.] Quòd si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam ſecutis, corrigere errorem pœnitendo, facilior eſſet emendatio temeritatis.

EX LIBRO INCERTO ACADEMICORUM.

LACT. *lib.* III. *cap.* 15.] Mihi autem non modò ad ſapientiam cæci videmur, ſed ad ea ipſa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes & obtusi.

MARCIAN. *lib.* V. FORTUN. *lib.* III.] Latent iſta omnia, Varro, magnis obſcurata & circumfuſa tenebris.

S. AUG. *lib.* III. *contra Acad.*] Academico ſapienti ab omnibus ceterarum ſectarum, qui sibi ſapientes viderentur, ſecundæ partes dantur, quum primas sibi quemque vindicare neceſſe sit: ex quo poteſt probabiliter confici, eum rectè primum eſſe judicio ſuo, qui omnium ceterorum judicio sit ſecundus. Fac enim, verbi causâ, Stoicum adeſſe ſapientem: nam contra eos potissimùm Academicorum exarsit ingenium. Ergo Zeno, vel Chrysippus si interrogentur, quis sit ſapiens, reſpondebit, eum eſſe, quem ipſe

deſcripſerit. Contrà Epicurus, vel quis alius adverſariorum negabit, ſuumque potiùs peritissimum voluptatum aucupem, ſapientem eſſe contendet. Inde ad jurgium. Clamat Zeno, & tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil aliud quàm honeſtatem: ipſam ſuo ſplendore in ſe animos ducere, nullo prorſus commodo extrinſecus posito, & quasi lenocinante mercede; voluptatemque illam Epicuri ſolis inter ſe pecoribus eſſe communem, in quorum ſocietatem & hominem, & ſapientem trudere nefas eſſe. Contrà ille, convocatâ de hortulis in auxilium quasi liberâ turbâ temulentorum, quærentium tantùm, quem incomptis unguibus bacchantes aſperoque ore diſcerpant, voluptatis nomen, ſuavitatem, quietem teſte populo exaggerans, inſtat acriter, ut sine ea beatus nemo eſſe poſſe videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utroſque audiet trahentes ſe ad ſuas partes: ſed si in illos, aut in iſtos conceſſerit, ab eis, quos deſerit, inſanus, imperitus, temerariuſque clamabitur. Itaque quum & huc & illuc aurem diligenter admoverit, interrogatus quid ei videatur, dubitare ſe dicet. Roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicuruſne, qui delirare illum clamat; an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta

deliberandum eſſe pronuntiat. Nemo dubitat Academicum prælatum iri. Rurſus te ad illum converte, & quære, quem magis amet, Zenonem, a quo beſtia nominatur, an Arceſilam, a quo audit, Tu fortaſſe verum dicis, ſed requiram diligentiùs: nonne apertum eſt totam illam porticum inſanam, Academicos autem præ illis modeſtos cautoſque homines viſum iri Epicuro?

S. Aug. *lib.* II. *contra Acad.*] Talia mihi videntur omnia, quæ probabilia, vel veriſimilia putavi nominanda: quæ tu ſi alio nomine vis vocare, nihil repugno; ſatis enim mihi eſt te jam bene accepiſſe, quid dicam, id eſt, quibus rebus hæc nomina imponam. Non enim vocabulorum opificem, ſed rerum inquiſitorem decet eſſe ſapientem.

S. Aug. *lib.* III. *contra Acad.*] Mos fuit Academicis occultandi ſententiam ſuam, nec eam cuiquam, niſi qui ſecum ad ſenectutem uſque vixiſſent, aperiendi.

EX LIB. DE NATURA DEORUM III.

Lact. *lib.* II. *cap.* 9.] Primùm igitur non eſt probabile, eam materiam rerum, unde orta ſunt omnia, eſſe divinâ pro-

videntiâ effectam, ſed habere & habuiſſe vim, & naturam ſuam. Ut igitur faber, quum quid ædificaturus eſt, non ipſe facit materiam, ſed eâ utitur, quæ ſit parata; fictorque item e cera; ſic iſti providentiæ divinæ materiam præſtò eſſe oportuit, non quam ipſa faceret, ſed quam haberet paratam. Quòd si non eſt a Deo materia facta, ne terra quidem, & aqua, & aër, & ignis a Deo factus eſt.

LACT. *lib.* II. *cap.* 3.] Non ſunt iſta vulgò diſputanda, ne ſuſceptas publicè religiones diſputatio talis exſtinguat.

EX LIB. I. DE DIVINATIONE.

DIOMED. *lib.* I.] Præterea similiter cohortatione circum conciliabula antecellunt.

EX LIB. I. DE LEGIBUS.

LACT. *lib.* V. *cap.* 8.] Sicut unâ eâdemque naturâ mundus omnibus partibus inter ſe congruentibus cohæret ac nititur; sic omnes homines inter ſe naturâ confuſi, pravitate diſſentiunt, nec ſe intelligunt eſſe conſanguineos, & ſubjectos omnes ſub unam eamdemque tutelam: quod si teneretur, deorum profectò vitam omnes viverent.

Ex Lib. II. de Legibus.

Lact. *lib.* I. *cap.* 20.] Magnum audaxque consilium Græcia ſuſcepit, quòd Cupidinum & Amorum simulacra in gymnasiis conſecravit.

Ex Lib. V. de Legibus.

Macr. *lib.* vi.] Viſne igitur, quoniam ſol paululum a meridie jam devexus videtur, neque dum ſatis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, deſcendamus ad Lirim, eaque, quæ reſtant, in illis alnorum umbraculis perſequamur?

Ex Libro incerto de Legibus.

Lact. *lib.* III. *cap.* 19.] Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quàm qui eſt in vita, aut certè non deteriorem eſt allatura ſtatum. Nam sine corpore, animo vigente, divina eſt vita: ſenſu carenti nihil profectò eſt mali.

S. August. *lib.* xxi. *Civit.*] Octo pœnarum genera in legibus continentur, damnum, vincula, verbera, talio, ignominia, exsilium, mors, ſervitus.

EX LIB. DE FATO.

GEL. *lib.* V. *cap.* 3.] Chryſippus æſtuans, laboranſque quonam pacto explicet, & fato omnia fieri, & eſſe aliquid in nobis, intricatur hoc modo.

MACR. *lib.* III.] Nam quum eſſet apud ſe ad Lavernium Scipio, unáque Pontius; allatus eſt fortè Scipioni acipenſer, qui admodum rarò capitur, ſed eſt piſcis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum & alterum ex iis, qui eum ſalutatum venerant, invitaſſet, pluresque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, *Scipio*, inquit, *vide quid agas: acipenſer iſte paucorum hominum eſt.*

TIMÆUS,

SEU

DE UNIVERSITATE.

S. Hieronymus de Timæi Ciceroniana tranſlatione ita judicavit : Obſcuriſſimus Platonis Timæus ne Ciceronis quidem aureo ore ſit planior.

1. MULTA ſunt a nobis & in Academicis conſcripta contra physicos, & ſæpe cum P. Nigidio, Carneadeo more & modo diſputata. Fuit enim vir ille quum ceteris artibus, quæ quidem dignæ libero eſſent, ornatus omnibus; tum acer inveſtigator, & diligens earum rerum, quæ a natura involutæ videntur. Denique sic judico, poſt illos nobiles Pythagoreos, quorum diſciplina exſtincta eſt quodam modo, quum aliquot ſecula in Italia Siciliaque viguiſſent, hunc exſtitiſſe, qui illam renovaret.

2. Qui quum me in Ciliciam proficiſcentem, Epheſi exſpectaviſſet, Romam ex legatione ipſe decedens; veniſſetque

eódem Mytilenis mei ſalutandi & viſendi cauſâ Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audiverim, meo judicio facilè princeps; perlibenter & Nigidium vidi, & Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus ſalutationibus, reliquum percunctatione conſumpſimus. *** *Deſunt multa.*

II. Quid eſt, quod ſemper sit, neque ullum habet ortum? & quod gignatur, nec umquam sit? Quorum alterum intelligentiâ & ratione comprehenditur; quod unum ſemper, atque idem eſt: alterum, quod affert opinionem per ſenſus, rationis expers; quod totum opinabile eſt, id gignitur & interit, nec umquam eſſe verè poteſt. Omne autem quod gignitur, ex aliqua cauſa gigni neceſſe eſt: nullius enim rei, causâ remotâ, reperiri origo poteſt. Quocirca si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam ſpeciem, quæ ſemper eſt eadem, intuebitur, atque eam sibi proponet exemplar, præclarum opus efficiat neceſſe eſt: sin autem illam, quæ gignitur; numquam illam, quam expetet, pulchritudinem conſequetur. Omne igitur cœlum, sive mundus, sive quovis alio vocabulo gaudet, hoc à nobis nuncupatus sit.

4. De quo id primùm consideremus, quod principiò eſt in omni quæſtione

conſiderandum, ſemperne fuerit, nullo generatus ortu, an ortus ſit ab aliquo temporis principatu. Ortus eſt, quandoquidem cernitur, & tangitur, & eſt undique corporatus. Omnia autem talia ſenſum movent; ſenſuſque moventia quæ ſunt, eadem in opinatione conſiſtunt, quæ ortum habere gignique diximus: nihil autem gigni poſſe ſine causis. Atque illum quidem quaſi parentem hujus univerſitatis invenire, difficile; & quum jam inveneris, indicare in vulgus, nefas.

5. Rurſus igitur videndum, ille fabricator tanti operis utrum ſit imitatus exemplar, idne, quod ſemper unum & idem, & ſui ſimile; an id, quod generatum ortumque dicimus. Atqui ſi pulcher eſt mundus hic, & ſi probus ejus artifex; profectò ſpeciem æternitatis imitari maluit: ſin ſecus, quod ne dictu quidem fas eſt; generatum exemplum eſt pro æterno ſecutus. Non igitur dubium, quin æternitatem maluerit exſequi, quandoquidem neque mundo quidquam pulchrius, neque ejus ædificatore præſtantius. Si igitur generatus, ad id eſt effectus, quod ratione ſapientiâque comprehenditur, atque immutabili æternitate continetur. Ex quo efficitur, ut ſit neceſſe, hunc, quem cernimus, mundum, ſimulacrum æternum eſſe alicujus æterni,

Difficillimum autem eſt in omni inquiſitione rationis, exordium. De iis igitur, quæ diximus, hæc ſit prima diſtinctio.

III. In omni oratione cum iis rebus, de quibus explicandum, videtur eſſe cognatio. Itaque quum de re ſtabili & immutabili diſputatur; oratio talis ſit, qualis ſit illa, quæ neque redargui, neque convinci poteſt. Quum autem ingreſſa eſt imitata & efficta ſimulacra; bene agi putat, ſi ſimilitudinem veri conſequatur. Quantum enim ad id, quod ortum eſt, æternitas valet; tantum ad fidem veritas. Quocirca ſi fortè de deorum natura ortuque mundi diſſerentes, minùs id, quod avemus, animo conſequimur, ut tota dilucidè & planè exornata oratio ſibi conſtet, & ex omni parte ſecum ipſa conſentiat; haud ſanè erit mirum, contentique eſſe debebitis, ſi probabilia dicentur. Æquum eſt enim meminiſſe, & me, qui diſſeram, hominem eſſe; & vos, qui judicatis: ut ſi probabilia dicentur, nil ultrà requiratis.

7. Quæramus igitur cauſam, quæ eum impulerit, qui hæc machinatus ſit, ut originem rerum, & molitionem novam quæreret. Probitate videlicet præſtabat: probus autem invidet nemini. Itaque ſui ſimilia omnia generavit. Hæc nimirum gignendi mundi cauſa juſtiſſima. Nam

quum conſtituiſſet Deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiſcere, quoad natura pateretur; quidquid erat, quod in cernendi ſenſum caderet, id ſibi aſſumpsit, non tranquillum & quietum, ſed immoderatè agitatum & fluctuans; idque ex inordinato in ordinem adduxit. Hoc enim judicabat eſſe præſtantius. Fas autem nec eſt, nec umquam fuit, quidquam nisi pulcherrimum facere eum, qui eſſet optimus.

8. Quum rationem igitur habuiſſet, reperiebat nihil eſſe eorum, quæ naturâ cernerentur, non intelligens, intelligente, in toto genere, præſtantius; intelligentiam autem ulli rei adjunctam eſſe, sine animo nefas eſſe. Quocirca intelligentiam in animo, animum conclusit in corpore. Sic ratus eſt opus illud effectum eſſe pulcherrimum. Quam ob cauſam non eſt cunctandum profiteri, si modò inveſtigari aliquid conjecturâ poteſt, hunc mundum animal eſſe, idque intelligens, & divinâ providentiâ conſtitutum.

IV. Hoc posito; quod ſequitur, videndum eſt, cujuſnam animantium Deus in fingendo mundo similitudinem ſecutus sit. Nullius profectò eorum quidem, quæ ſunt nobis nota animantia. Sunt enim omnia in quædam genera partita, aut inchoata, nulla ex parte perfecta. Im-

perfecto autem nec abſoluto ſimile, pulchrum eſſe nihil poteſt. Cujus ergo omne animal quaſi particula quædam eſt, ſive in ſingulis, ſive in diverſo genere cernatur, ejus ſimilem mundum eſſe dicamus.

9. Omnes igitur, qui animo cernuntur, & ratione intelliguntur animantes, complexu rationis & intelligentiæ, ſicut homines hoc mundo, & pecudes, & omnia, quæ ſub adſpectum cadunt, comprehenduntur. Quod enim pulcherrimum in rerum natura intelligi poteſt, & quod ex omni parte abſolutiſſimum eſt, quum Deus ſimilem mundum efficere vellet, animal unum, adſpectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Recténe igitur unum mundum dixerimus; an ſint plures, an innumerabiles, dictu verius & melius? Unus profectò, ſiquidem factus eſt ad exemplum.

10. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non poteſt eſſe cum altero. Rurſus enim alius animans, qui eum contineat, ſit neceſſe eſt, cujus partes ſint animantes ſuperiores; cœlumque hoc, ſimulacrum illius ultimi ſit, non proximi. Quorum ne quid accideret, atque ut hic mundus eſſet animanti abſoluto ſimillimus, hoc ipſo, quòd ſolus atque unus eſſet;

eſſet; idcirco ſingularem Deus hunc mundum, atque unigenam procreavit.

II. Corporeum autem, & adſpectabile, itemque tractabile omne neceſſe eſt eſſe, quod natum eſt. Nihil porrò, igni vacuum, videri poteſt; nec verò tangi, quod careat ſolido; ſolidum autem nihil, quod terræ ſit expers. Quamobrem mundum efficere moliens Deus, terram primùm, ignemque jungebat. Omnia autem duo ad cohærendum, tertium aliquid requirunt, & quaſi nodum vinculumque deſiderant. Sed vinculorum id eſt aptiſſimum atque pulcherrimum, quod ex ſe, atque de his, quæ adſtringit, quàm maximè unum efficit. Id optimè aſſequitur, quæ Græcè ἀναλογία, Latinè (audendum eſt enim, quoniam hæc primùm a nobis novantur) comparatio, proportiove dici poteſt.

V. Quando enim trium vel numerorum, vel figurarum, vel quorumcumque generum contingit, ut quod medium ſit, uti primum proportione, ita id poſtremo comparetur, viciſſimque ut extremum cum medio, ſic medium cum primo conferatur; id quod medium eſt, tum primum fit, tum poſtremum; poſtrema verò, & prima media fiunt. Ita neceſſitas cogit, ut eadem ſint ea, quæ devincta fuerunt. Eadem autem quum

facta sint, efficitur, ut omnia sint unum.

13. Quòd si universitatis corpus, planum & æquabile explicaretur, neque in eo quidquam eſſet requisitum; unum interjectum medium, & ſe ipſum, & ea, quibus eſſet interpositum, colligaret. Sed quum ſoliditas mundo quæreretur; ſolida autem omnia uno medio numquam, duobus ſemper copulentur; ita contigit, ut inter ignem & terram, aquam Deus, animamque poneret, eaque inter ſe compararet, & proportione conjungeret: ut quemadmodum ignis, animæ; sic anima aquæ: quodque anima, aquæ; id aqua, terræ proportione redderet. Qua ex conjunctione cœlum ita aptum eſt, ut ſub adſpectum & tactum cadat. Itaque & ob eam cauſam, & ab iis rebus numero quatuor mundi eſt corpus effectum, eâ conſtructum proportione, quâ dixi: ex quo ipſe ſe concordi quadam amicitiâ & caritate complectitur; atque ita aptè cohæret, ut diſſolvi nullo modo queat, nisi ab eodem, a quo eſt colligatus.

14. Earum autem quatuor rerum, quas ſuprà dixi, sic in omni mundo omnes partes collocatæ ſunt, ut nulla pars hujuſce generis excederet extrà, atque in hoc univerſo ineſſent genera illa univerſa. Id ob eas cauſas, primùm ut mundus animans poſſit ex perfectis partibus eſſe

perfectus; deinde ut unus eſſet, nullâ parte, unde alter gigneretur, relictâ; poſtremò ne quis morbus eum possit, aut ſenectus attingere. Omnis enim coagmentatio corporis, vel calore, vel frigore, vel aliquâ impulsione vehementi labefactatur & frangitur, & ad morbos ſenectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi, molitorque Deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus totis atque perfectis abſolveretur; quod omni morbo & ſenio vacaret.

VI. Formam autem & maximè sibi cognatam & decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc eâ formâ figuravit, quâ unâ omnes reliquæ formæ concluduntur; & globoſus eſt fabricatus; quod σφαιροειδὴς Græci vocant. Cujus omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur: idque ita tornavit, ut nihil effici possit rotundius, nihil ut aſperitatis haberet, nihil offensionis, nihil inciſum angulis, nihil amfractibus, nihil eminens, nihil lacunoſum; omneſque partes ſimillimæ omnium, quòd ejus judicio præſtabat dissimilitudini similitudo.

16. Omni autem totam figuram mundi lævitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extrà, quod cerni

poſſet, relictum erat; nec auribus, quia ne quod audiretur quidem; neque erant animâ circumfuſa extrema mundi, ut reſpirationem requireret; nec verò desiderabat aut alimenta corporis, aut detractionem confecti & conſumpti cibi. Neque enim ulla decessio fieri poterat, neque accessio; neque verò erat unde. Ita ſe ipſe conſumptione & ſenio alebat ſui, quum ipſe per ſe, & a ſe & pateretur, & faceret omnia. Sic enim ratus eſt ille, qui iſta junxit & condidit, ipſum ſe contentum eſſe mundum, neque egere altero.

17. Itaque nec ei manus affinxit, quia nec capiendum quidquam erat, nec repellendum; nec pedes, nec alia membra, quibus ingreſſum corpore ſuſtineret. Motum enim dedit cœlo eum, qui figuræ ejus sit aptissimus, qui unus ex ſeptem motibus mentem atque intelligentiam cohiberet maximè. Itaque unâ conversione atque eadem ipſe circum ſe torquetur & vertitur. Sex autem reliquos motus ab eo ſeparavit. Itaque eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur conversionem, quæ pedibus & gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Hæc Deus is, qui erat, de aliquando Deo futuro cogitans, lævem eum effecit & undique æquabilem, & a medio ad ſummum

parem, & perfectum atque abſolutum ex abſolutis atque perfectis.

18. Animum autem ut in ejus medio collocavit, ita per totum tetendit: deinde eum circumdedit corpore, & veſtivit extrinſecus: cœloque ſolivago, & volubili, & in orbem incitato complexus eſt; quòd ſecum ipſe propter virtutem facilè eſſe poſſet, nec desideraret alterum; ſatis sibi ipſe notus & familiaris. Sic Deus ille æternus hunc perfectè beatum Deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modò locuti ſumus, tum denique, quum corpus ei effeciſſet, inchoavit. Neque enim eſſet rectum minori parere majorem. Sed nos multa inconsideratè ac temerè dicimus.

VII. Deus autem & ortu, & virtute antiquiorem genuit animum, eumque ut dominum atque imperantem, obedienti præfecit corpori; idque molitus tali quodam eſt modo. Ex materia, quæ individua eſt, & quæ ſemper unius modi, ſuique similis, & ex ea, quæ corporibus dividua gignitur, tertium materiæ genus in medium admiſcuit, quod eſſet ejuſdem naturæ, & quod alterius; idque interjecit inter individuum, atque id, quod dividuum eſſet in corpore. Ea quum tria ſumpsiſſet, unam in ſpeciem temperavit; naturamque illam, quam alterius

diximus, vi eum eadem conjunxit, fugientem, & ejus copulationis alienam. Permiſcens autem cum materia, quum ex tribus effeciſſet unum; id ipſum in ea, quæ decuit, membra partitus eſt.

20. Jam partes ſingulas ex eodem; & ex altero, & ex materia temperavit. Fuit autem talis illa partitio. Unam principiò partem detraxit ex toto: ſecundam autem primæ partis duplam: deinde tertiam, quæ eſſet ſecundæ ſeſquialtera, primæ tripla: deinde quartam, quæ ſecundæ dupla eſſet: quintam inde, quæ tertiæ tripla: tum ſextam octuplam primæ: poſtremò ſeptimam, quæ ſeptem & viginti partibus antecederet primæ. Deinde inſtituit dupla & tripla intervalla explere, partes rurſus ex toto deſecans; quas intervallis ita locabat, ut in ſingulis eſſent bina media: vix enim audeo dicere medietates, quas Græci μεσότητας appellant: ſed quasi ita dixerim, intelligatur; erit enim planius. Earum alteram, eâdem parte præſtantem extremis, eâdemque ſuperatam: alteram pari numero præſtantem extremis, parique numero ſuperatam.

21. Seſquialteris autem intervallis, & ſeſquitertiis, & ſeſquioctavis ſumptis ex his colligationibus in primis intervallis, ſeſquioctavo intervallo, ſeſquitertia om-

tia explebat; quum particulam ſingulorum relinqueret. Ejus autem particulæ intervallo relicto habebat numerus ad numerum eamdem proportionem, comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII, atque ita permiſtum illud, ex quo hæc ſecuit, jam omne conſumpſerat. Hanc igitur omnem conjunctionem, duplicem in longitudinem diffidit; mediæque accommodans mediam, quasi decuſſavit: deinde in orbem torſit, ut & ipſæ ſecum, & inter ſe, ex commiſſura, quæ e regione eſſet, jungerentur: eoque motu, cujus orbis ſemper in eodem erat, eodemque modo ciebatur, undique eſt eas circumplexus.

22. Atque ita quum alterum eſſet exteriorem amplexus orbem; illum, ejuſdem naturæ; hunc, alterius nominavit: eamque, quæ erat ejuſdem, detorsit a latere in dextram partem; hanc autem ultimam, a media linea direxit ad lævam: ſed principatum dedit ſuperiori, quam ſolam individuam reliquit. Interiorem autem quum in ſex partes divisiſſet, ſeptem orbes diſpares duplo & triplo intervallo moveri jussit, contrariis inter ſe curſibus. Eorum autem trium fecit pares celeritates: ſed quatuor, & inter ſe diſpares, & dissimiles trium reliquorum.

VIII. Animum igitur quum ille pro-

creator mundi Deus ex ſua mente & divinitate genuiſſet, tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum, ſubſternebat animo, interiuſque faciebat; atque ita medio medium accommodans copulabat. Sic animus a medio profectus, extremitatem cœli a ſuprema regione rotundo ambitu circumjecit, ſeſeque ipſe verſans, divinæ, ſempiternæ, ſapientiſque vitæ induxit exordium. Et corpus quidem cœli ſpectabile effectum eſt, animus autem oculorum effugit obtutum.

24. Eſt autem animus ex omnibus, rationis concentioniſque (ἁρμονία Græcè) ſempiternarum rerum, & ſub intelligentiam cadentium, compos & particeps; quo nihil ab optimo & præſtantiſſimo genitore melius procreatum: quippe qui ex eadem vinctus, alteraque natura, adjunctâ materiâ, temperatione trium partium, proportione compactâ, ſe ipſe converſans, quum materiam mutabilem arripuiſſet, & quum rurſus individuam atque ſimplicem, per quam omnis movetur; diſcernit, quid ſit ejuſdem generis, quid alterius, & cetera dijudicat, quid cuique rei ſit maximè aptum, quid quoque loco, aut modo, aut tempore contingat, quæque diſtinctio ſit inter ea, quæ gignantur, & ea, quæ ſint ſemper eadem.

25. Ratio autem vera, quæ verſatur

In iis, quæ ſunt ſemper eadem, & in iis, quæ mutantur, quum in eodem, & in altero movetur ipſa per ſe sine voce, & sine ullo ſono, quum eamdem partem attingit, quâ ſenſus cieri poteſt: orbis illius generis alterius immutatus & rectus omnia animo mentique denuntiat: tum opiniones aſſensioneſque firmæ veræque gignuntur. Quum autem in illis rebus vertitur, quæ manentes ſemper eædem, non ſenſu, ſed intelligentiâ continentur; tum intelligentia ſcientiaque neceſſariò efficitur. *** *Deſunt multa.*

IX. Ratione igitur & mente divinâ, ad originem temporis, curriculum inventum eſt ſolis & lunæ. *** Corpora autem eorum singulorum quum effeciſſet Deus, ea ad eas conversiones collocavit, quas alterius circuitus conficiebat, quæ ſunt ſeptem, ut & illa ſeptem. Ita vim ſuam natura convertit, ut terram lunæ curſus proximè ambiret, eique ſupra terram proxima ſolis circumvectio eſſet. Lucifer deinde, & ſancta Mercurii ſtella curſum habent ſolis celeritati parem, ſed vim quamdam contrariam: eâque conversione, quam inter ſe habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt, viciſſimque vincuntur. Reliquorum siderum quæ cauſa collocandi fuerit, quæque eorum sit collocatio, in ſermonem alium

differendum eſt, ne in eo, quod attingendum fuit, quàm in eo, cujus causâ id attigimus, longior ponatur oratio.

27. Quando igitur unum quodque eorum siderum curſum decorum eſt adeptum, e quibus erat motus temporis conſignandus, colligatiſque corporibus vinculis animalibus, tum animantia orta ſunt: eaque imperio parere didicerunt: tum ex alterius naturæ motione tranſverſa, in ejuſdem naturæ motum incurrentia, in eoque hærentia atque impedita, quum alia majorem luſtrarent orbem, alia minorem, tardiúſque majorem, celeriúſque minorem, motu verò unius ejuſdemque naturæ; quæ velocissimè movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus, & quum ſuperabant, ſuperari videbantur. Omnes enim orbes eorum quasi Helicis inflexione vertebantur: quam bifariam contrariè simul procedentia efficiebant; ut quod eſſet tardissimum, id proximum fieret celerrimo.

28. Atque ut eſſet menſura quædam evidens, quæ in iſtis octo cursibus celeritates tarditateſque declaret; Deus ipſe ſolem, quasi lumen, accendit ad ſecundum ſupra terram ambitum, ut quàm maximè cœlum omnibus collucceret, animanteſque, quibus jus eſſet doceri, ab ejuſdem motu, & ab eo quod simile eſſet,

numerorum naturam vimque cognoſcerent. Nox igitur, & dies ad hunc modum, & ob has generata cauſas, unum circuitum orbis efficit ſapientiſſimum atque optimum: menſis autem, quando luna luſtrato ſuo curſu ſolem conſecuta eſt: annus, ubi ſol ſuum totum confecit & peragravit orbem. . . . . .

29. Ceterorum autem ſiderum ambitus ignorantes homines, præter admodum paucos, neque nomen appellant, neque inter ſe numero commetiuntur. Itaque neſciunt, hos siderum errores, id ipſum eſſe, quod ritè dicitur tempus, multitudine infinitâ, varietate admirabili præditos. Attamen illud perſpici & intelligi poteſt, abſoluto perfectoque numero temporis, abſolutum perfectumque annum tunc compleri demique, quum ſe octo ambitus, confectis ſuis curſibus, ad idem caput retulerunt, quumque eos permenſus eſt idem, & ſemper ſui ſimilis orbis. Has igitur ob cauſas nata aſtra ſunt, quæ per cœlum penetrantia ſolſtitiali ſe & brumali cevocatione converterent: ut hoc omne animal, quod videmus, eſſet illi animali, quod ſentimus, ad æternitatis imitationem ſimillimum.

X. Et cetera quidem uſque ad temporis ortum impreſſa ab illis, quæ imitabatur, effinxerat: ſed quia nondum

omne animal in mundo intus incluſerat; ex ea parte deficiebat ad propoſitum exemplar imaginis ſimilitudo. Quot igitur, & quales animalium formas mens, in ſpeciem rerum intuens, poterat cernere, totidem & tales in hoc mundo ſecum cogitavit effingere.

31. Erant autem animantium genera quatuor: quorum unum divinum atque cœleſte: alterum pennigerum & aërium: tertium aquatile: terreſtre, quartum. Divinæ animationis maximè ſpeciem faciebat ex igne, ita ut ſplendidiſſimus eſſet, & adſpectu pulcherrimus: quumque ſimilem univerſitatis naturæ efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit, comitemque eum ſapientiæ quàm optimæ mentis effecit, circumque cœlum æqualiter diſtribuit, ut hunc hac varietate diſtinctum, bene Græci κόσμον, nos lucentem mundum nominaremus.

32. Dedit autem divinis duo genera motûs: unum, quod ſemper eſſet in eodem æquè, & idem in omnibus, atque uno modo celeraret: alterum, quod in anticam partem a converſione ejuſdem, & ſimilis pelleretur. Quinque autem reliquis motibus orbem eum eſſe voluit expertem, immobilem, & ſtantem. Ex quo genere ea ſunt ſidera, quæ infixa cœlo non moventur loco: quæ ſunt animan-

tia, eaque divina, ob eamque cauſam ſuis ſedibus inhærent, & perpetuo manent. Quæ autem vaga & mutabili ratione labuntur, ita generata ſunt, ut ſuprà diximus. Jam verò terram, altricem noſtram, quæ trajecto axe ſuſtinetur, diei noctiſque effectricem, eamdemque cuſtodem, antiquissimam corporum voluit eſſe eorum, quæ intra cœlum gignerentur.

33. Flexiones autem deorum, & inter ipſos deos concurſiones, quæque in orbibus eorum conversiones anteceſsioneſque eveniant, quumque inter ſe pene contingant, eos, qui propè copulentur contrariâ regione, & ponè quos, aut antè labantur, quibuſque temporibus a noſtro adſpectu obliteſcant, rurſuſque emersi errorem incutiant rationis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito ſub oculis simulacro, earum rerum fruſtra ſuſcipiatur labor. Sed hæc ſatis sint dicta nobis. Quæ de deorum, qui cernuntur, quique orti ſunt, natura præfati ſumus, habeant hunc terminum.

XI. Reliquorum autem, quos Græci δαίμονας appellant, noſtri (opinor) Lares, si modò hoc rectè converſum videri poteſt, & noſſe, & nuntiare ortum eorum, majus eſt, quàm ut profiteri ſcribere nos audeamus. Credendum nimirum eſt veteribus & priſcis, ut aiunt, viris,

univerſæ naturæ temperans permiſcebat; ſuperioriſque permixtionis reliquias fundens æquabat, eodem modo fermè, nisi quòd non ita incorruptas, ut ea, quæ ſemper idem; ſed a diis ſecundum ſumebat, atque tertium. Toto igitur omnino conſtituto, sideribus parem numerum diſtribuit animorum, & singulos adjunxit ad singula, atque ita quasi in currum universitatis impoſuit, commonſtravitque leges fatales ac neceſſarias, & oſtendit primum ortum unum fore omnibus, eumque moderatum atque conſtantem, nec ab ullo imminutum: ſatis autem, & quasi ſparsis animis, fore uti certis temporum intervallis oriretur animal, quod eſſet ad cultum Deorum aptissimum.

38. Sed quum duplex eſſet natura generis humani, sic ſe res habebant, ut præſtantius genus eſſet eorum, qui eſſent futuri viri. Quum autem animis corpora cum necessitate inſeviſſet, quumque ad corpora tum accessio fieret, tum abſcessio; neceſſe erat, ſenſum exsîſtere unum, communemque omnium, vehementiore motu excitatum, conjunctumque naturæ: deinde voluptate & moleſtiâ mixtum amorem: pòſt iram, & metum, & reliquos motus animi, comites ſuperiorum, & his etiam contrarios dissidentes: quos qui ratione rexerit, juſtè vixe-

rit; qui autem his ſe dediderit, injuſtè.

39. Atque ille, qui rectè & honeſtè curriculum vivendi a natura datum confecerit, ad illud aſtrum, quocum aptus fuerit, revertetur: qui autem immoderatè & intemperatè vixerit, eum ſecundus ortus in figuram muliebrem transferet. Et, si ne tum quidem finem vitiorum faciet; graviùs etiam jactabitur, & in ſuis moribus simillimas figuras pecudum & ferarum transferetur; neque malorum terminum priùs adſpiciet, quàm illam ſequi cœperit conversionem, quam habebat in ſe ipſe, ejuſdem & unius, simul innatam & insitam. Quod tum eveniet, quum illa, quæ ex igne, aëre, aqua, atque terra, turbulenta & rationis expertia inſederint, denique ratione depulerit, & ad primam atque optimam affectionem animi pervenerint.

XIII. Quæ quum ita designaſſet, ſeſeque, si quid poſtea fraudis, aut vitii eveniſſet, extra omnem culpam cauſamque poſuiſſet: alios in ſolem, alios in lunam, alios in reliquas mundi partes, quæ ſunt ad ſpatiorum temporis significationem notæ conſtitutæ, ſpargens quasi ſerebat. Poſt autem ſationem eam, diis, ut ita dicam, junioribus permisit, ut corpora mortalia effingerent, quantumque eſſet reliquum ex humano animo, quod

deberet accedere, id omne, & quæ ſequentia eſſent, perpolirent & abſolverent: deinde ut huic animanti principes ſe, duceſque præberent, vitamque ejus pulcherrimè regerent & gubernarent; quatenus non ipſe bene factus ſuâ culpâ ſibi aliquid miſeriæ quæreret. Atque is quidem, qui cuncta compoſuit, conſtanter in ſuo manebat ſtatu. Qui autem erant ab eo creati, quum parentis ordinem cognoviſſent, hunc ſequebantur.

41. Itaque quum accepiſſent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem & effectorem ſui, particulas ignis, & terræ, & aquæ, & aëris a mundo, quas rurſus redderent, mutuabantur, eaſque inter ſe copulabant, haud iiſdem vinculis, quibus ipsi erant colligati, ſed talibus, quæ cerni non poſſent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis injectis, unum efficiebant ex omnibus corpus; itemque in eo influente atque effluente animi divini ambitum illigabant. Itaque illi in flumen immerſi, neque tenebant, neque tenebantur; ſed vi magnâ tum ferebant, tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, ſed immoderatè, & fortuitu, ut ſex motibus veheretur. Nam & antè, & ponè, ad lævam, & ad dextram, & ſurſum, & deorſum, modò huc, modò illuc, ***

Deſunt nonnulla. Sex oras, regioneſque versùs errans procedebat. *** Jam verò earum imaginum quæ finguntur & redduntur in ſpeculis, eorumque, quæ ſplendida & lævia ſunt, rationem perſpicere, haud difficile eſt. Nam ex ignis utriuſque externi atque interni communione inter ipſos, quum unus per ſingulas partes effectus, & multis modis concors & aptus redditus in lævore conſedit. ***

XIV. Sed si in ſplendore conſedit: tum vel eadem ſpecies, vel interdum immutata redditur. *** Omniaque hujuſmodi neceſſariò in ſpeculo referuntur, *** quum ignis oculorum cum eo igne, qui eſt ob os offuſus. *** in re lævi, & ſplendida, *** ſe confudit, & contulit. Dextra autem videntur, quæ læva ſunt, quia contrariis partibus oculorum, contrarias partes attingunt *** præter morem uſitatum adjectionis & commiſſuræ. *** Reſpondent autem dextra dextris, læva lævis, converſione luminum, quum ea inter ſe non cohæreſcunt. Id fit, quum ſpeculorum lævitas hinc illincque altitudinem aſſumpsit: & ita dextra detrusit in lævam partem oculorum, lævaque in dextram. Supina etiam ora cernuntur depulsione luminum: quæ convertens inferiora reddit, quæ ſunt ſuperiora.

43. Atqui hæc omnia ex eo genere

ſunt, quæ rerum adjuvant cauſas: quibus utitur miniſteriis Deus, quum optimi ſpeciem, quoad fieri poteſt, efficit. Sed exiſtimant plerique non hæc adjuvantia cauſarum, ſed has ipſas eſſe omnium cauſas, quæ vim habeant frigoris & caloris, concretionis & liquoris; careant autem omni intelligentiâ atque ratione, quæ nisi in animo, nulla alia in natura reperiantur. Animus autem ſenſum omnem effugit oculorum. At ignis, & aqua, & terra, & aër, corpora ſunt, eaque cernuntur. Illum autem, qui intelligentiæ ſapientiæque ſe amatorem profitetur, neceſſe eſt, intelligentis ſapientiſque naturæ primas cauſas conquirere: deinde ſecundas cauſas rerum earum, quæ neceſſariò movent alias, quum ipſæ ab aliis moventur. Quocirca nobis sic cerno eſſe faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere cauſarum; ſeparatim autem de iis, quæ cum intelligentia ſunt efficientes pulcherrimarum rerum, atque optimarum: & de iis, quæ vacantes prudentiâ, inconſtantia, perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem causis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, ſatis fermè eſſe dictum puto.

44. Maxima autem eorum utilitas, donata humano generi deorum munere, deinceps explicetur. Rerum enim opti-

marum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam hæc, quæ eſt habita de univerſitate oratio a nobis, haud umquam eſſet inventa, si neque ſidera, neque ſol, neque cœlum ſub oculorum adſpectum cadere potuiſſent. Nunc verò dies, noctesque oculis cognitæ, tum menſium, annorumque converſiones ad numerum machinatæ ſunt, & ſpatium temporis demenſæ ſunt, & ad quæſtionem totius naturæ impulerunt. Quibus ex rebus philoſophiam adepti ſumus: quo bono nullum optabilius, nullum præſtantius, neque datum eſt mortalium generi deorum conceſſu, atque munere, neque dabitur. *Multa desiderantur.*

Aliud ex Timæo.

PRISC. *lib.* I. *Part.* Defenſtrix.

NOTANDA ET CORRIGENDA.

Numerus alter paginam, alter lineam indicat.

P. 2. L. 3. *In Mario.* Marius poëma Ciceronis, quo res geſtas a Mario municipe ſuo adoleſcens explicarat.

4, 7. *Et Athenis.* Vulgati auctiores, *& verumne ſit Athenis*, quod additamentum Urſini codex, & alii plures ignorant.

Ibid. 16. *Vel ſeveritas.* Ita Turnebi & Gruteri codices. Vulgata lectio, *vel veritas*, conjecturâ ſolâ nititur.

Ibib. 20. *In iſto periculo.* Lambinus interpretatur *opus*, quod fit ab artifice, experiendi tantùm & periclitandi ingenii gratiâ.

Ibid. 27. *Ad veritatem quæque referantur.* Ita liber Urſini, & veteres editi, meliùs, quàm in vulgatis *ad veritatem*, *Quinte*, *referantur.*

5, 21. *Nihil poteſt eſſe jucundius.* Ultima vox mendoſa. Repone vel cum Lambino *juncidius*, vel cum Manutio *jejunius.*

6, 2. *Succeſſere huic Gellii.* Vitioſè ſcribitur in mſſ. *Bellii.* Emendarunt Gulielmius, & Voſſius, a quo memorantur Sextus & Cn. Gellii hiſtoriarum ſcriptores. Vulgò *Gellius.*

Ibid. 9. *Ad ſummam impudentiam.* Nonnulli codices habent *dacio ſumma impudentia*, unde Sigonius legebat, *in mendacio ſumma impudentia.*

8, 14, *In cantu ceciderat.* Ita Manutius & Gruterus, & editio Veneta. Lambinus & Daviſius e conjectura *remiſerat* aut *reciderat.* Vide de Oratore 1, 254.

9, 23. *Et hàc quidem adire sic placet.* Ita Urſino teſte libri veteres, meliùs quàm in vulgatis, *& hàc quidem adire, si placet.*

14, 8. *Caput viri optimi.* i. e., decretum, ſive ſententiam maximè ratam Epicuri. Ita Aldus emendavit, probatque Pearcius, quum in mſſ. vitiosè ſcribatur *capituli optimi*. Victorius dedit *caput libri optimi*, minùs rectè.

15, 6. *Si . . . parent ii, multò etiam magis. Parent autem &c.* Ita e duobus mſſ. & Venetâ editione anni 1471. locum reſtituit Daviſius. E vulgata lectione, *Si . . . parent, multò etiam magis parent huic, &c.* ſenſus commodus erui non poteſt.

Ibid. 18. *De natura hominis.* Ita Victorius, probatque Daviſius: de ſola enim natura hominis nunc agit Cicero. Turnebus dedit *de natura omni.*

Ibid. 19. *Et nimirum ita ſunt.* Gruterus tranſpoſitâ ſyllabâ, mallet, *& mirum ni ita ſunt.*

16, 9. *Neque ullo alio ingenio.* Daviſius, quem ſequimur, legendum eſſe monuit, *neque ullo alio in genere.*

17, 1. *Obſcuras, nec ſatis enodatas intelligentias.* Scil. attribuit homini. Ita cum Daviſio & Pearcio legimus, & eòdem alludunt Turnebus, Gulielmius, & Lambinus. Victorius dedit *obſcuras, nec ſatis intelligentias enudavit*: Alii *obſcuras & neceſſarias intelligentias enudavit*, contra mentem ſcriptoris.

19, 2. *Diſcendi quidem facultas par.* Ita teſte Daviſio Harleianus codex ab emendatrice manu, & editio pervetus. Vulgata lectio prorſus abſona, *diſcendi quidem facultate par.*

20, 20. *Jus, quod dicam, naturâ eſſe.* Vulgati, omiſſâ primâ voce, habent, *quod dicam na-*

turam eſſe, nullo ſenſu. Emendavit Pearcius, cui Turnebus ferè præiverat.

21, 6. *τὰ τῶν φίλων, &c.* Græca hæc deſiderantur in mſſ. dubitatque Victorius an illa ſint, quæ Cicero intelligit, quòd iis receptis haud bene connectitur oratio. Vide de Officiis 1, 56.

22, 17. *Naturâ eſſe jus.* Ita Lambino teſte quidam codices, idque Daviſius rectè præfert vulgato, *naturæ jus eſſe.*

24, 5. *Sine illius ſuffimentis.* Epicurum intelligit, qui ſe prædicabat homines mortis & deorum metu expiaſſe, i e, liberaſſe.

27, 10. *Notas res efficit eas, quas . . . inchoavit:* Ita veriſſimâ conjecturâ Pearcius. Mendoſa vulgata lectio, *notas res efficit, eaſque . . . inchoavit.*

Ibid. 31. *Nos ingenia juvenum naturâ judicamus; non item virtutes . . . . judicabuntur?* Ita e veſtigiis trium mſſ. emendavit Pearcius locum, qui in vulgatis corruptus planè eſt; *nos ingenia juvenum, non item ad ingenia; naturâ virtutes . . . judicabuntur?*

29. 17. *Nihil exprimit præmii.* Ita codices & veteres editi. Recentiores dederunt, *nihil expetit.*

30, 18. *Erubeſcunt pudici etiam de pudicitia loqui. Ac me nimis, &c.* Ita codices, ut edidere Victorius, Turnebus, Gruterus. Alii vitioſè, *erubeſcunt, & pudet impudica loqui? ac me nimirum &c.*

34, 2. *Sed ex iis.* Nempe XII tabulis. Mallet Turnebus, *ſed ex XII.*

Ibid. 18. *Quapropter hoc dijudicari.* Notat Daviſius primæ voci locum hic non eſſe. Pearcius autem

autem voces *inter hæc* revocat huc e verſu precedenti, ubi ſenſum turbant, legitque, *inter hæc dijudicari.*

Ibid. 27. *Nam quæ adhuc a me dicta ſunt ***.* Explendæ lacunæ Lambinus addebat, *e media philoſophia ducta ſunt : tu autem alicujus civitatis leges fortaſſe requiris. Q. Equidem nec Lycurgi &c.*

37, 6. *Dicuntur.* Lego cum Lambino *ducuntur.*

42, 24. *Poſtquam Theſeus.* Vulgò *priuſquam.* Emendarunt, ut ſenſus conſtet, Pet. Faber & Paſſeratius, quos ſequitur Pearcius.

45, 15. *A parvis.* Legit Urſinus, *a pueris.*

46, 1. *Rem geſſiſſe tantam, fortitudinis lege.* Liber vetus præfert, *rem geſſiſſe tantæ fortitudinis, lege &c.*

Ibid. 19. *Item quum in homine eſt perfecta.* Ita rectè codices & Gruterus. Alii malunt *perfecto* aut *perfectum.*

49, 1. *At Theophraſtus ... meâ quidem ſententiâ (meliorem multi) nimirum cenſent eſſe, nominat.* Ita Pearcius emendavit locum in vulgatis corruptum. *At Theophraſtus .... meliorem multi nominant*, nullo ſenſu.

51, 1. *Ut in veteribus XII.* Ita Gulielmius. Sed quum vitiosè codices habeant *ex his*, Schefferus cenſet ſcripsiſſe Ciceronem *ut in veteribus ſctis*, i e, ſenatuſconſultis.

Ibid. 27. *Itaque, ut cadant.* Ita Pearcius e codice Turnebiano. Mendosè vulgati, *itaque, ut ita cadat.*

52, 28. *Judices duo ſunto.* Scripti codices habent, *judices ne ſunto*, unde Schefferus reponit *judiceſque ſunto.*

53, 9. *Quod ſive curriculo, ſive certatione corporum fiat.* Ita quidem Manutius, ſed videtur

legendum eſſe cum editis recentioribus, *quod sine curriculo & sine certatione corporum fiat*, ut diſtinguantur ludi circenſes a theatralibus & ſcenicis, in quibus adhiberi jubet moderationem musicæ, quæ nulla erat in circensibus. Vide infrà n. 38.

Ibid. 25. *Hos letho datos.* Vocem *hos* compendium eſſe ſcripturæ cenſet Schefferus, pro *homines.* Davisius legit *ſuos letho datos.*

54, 19. *Atque mea quidem ſententia eſt.* Hæc procul dubio corrupta sic refingit Schefferus: *At tu, Quinte? Q. Eadem mea ſententia eſt. M. At ne longum fiat &c.* & sic omnino legendum videtur.

55, 6. *Sumptu . . . addito.* Ita liber vetus Urſini, pro *adhibito.*

56, 29. *Nam illud vitioſum Athenis.* Ante hæc verba deeſſe quædam notat Turnebus ex Lactantio, qui lib. 1, 20, sic habet, *magnum Cicero audaxque conſilium ſuſcepiſſe Græciam dicit, quòd Cupidinum & Amorum simulacra in gymnasiis conſecravit.* Deinde ſubdit, *Virtutes enim oportere, non vitia conſecrari:* quæ manifeſtum eſt ex hoc Ciceronis loco citari.

57, 6. *Quòd si fingenda ſunt nomina, Vicæ Potæ potiùs vincendi, potiundique, ſtaſſandique cognomina Statoris, & Invicti Jovis, rerumque expetendarum nomina*, nempe fingenda ſunt. Ita locum in vulgatis miſerè depravatum emendavit Nic. Faber ex Memmiànis & Pithœanis codicibus.

58, 6. *Cum fide tuendarum religionum.* Ita legimus çum Lipsio, pro vulgato *confitendarum.*

Ibid. 14. *Omnem caſtitatem peti.* i e, tum corporis, tum multò magis animi. In vulgatis legitur *pati.* Emendarunt Turnebus & Lambinus, probatque Pearcius.

Ibid. 25. *Neque multi tamen, ne eſſet infinitum, neve ea ipſa &c.* Vulgò *neque multorum . . . neque ut ea ipſa &c.* Correxit ex conjecturâ Daviſius.

63, 3. *Sint corporum certatione.* Vulgò *certationes.* Emendavit Pearcius. Paulò pòſt, *caveâ nimirum conſtitutis cantu, voce.* Hanc ultimam vocem cum eodem Pearcio delevimus, quam abeſſe a veteri codice teſtatur Manutius. Vide ſuprà n. 22.

Ibid. 30. *Nunc ut eadem exſultent.* Videtur legendum additâ voce cum Lambino, *nunc videtis, ut eadem exſultent*, niſi malis cum admiratione, *nunc ut eadem exſultant! ut . . . torquent!*

66, 31. *Tantùm ponam, erui.* Ultimam vocem cum Pearcio delevimus; abeſt enim, teſte Manutio, a duobus mſſ. nec ullo alio codice nititur, in quibus ſcribitur *merui* aut *metui.*

69, 1. *Aut ullo omnino? Ergo, quod &c.* Hæc non videntur ſana. Turnebus & Lambinus reponunt *aut luminum?* Pearcius legit ac diſtinguit, *aut ullo omnino, niſi quod &c.*

70, 15. *Quod eſt partitio &c.* Hunc locum ſic emendat Pearcius, *quod eſt partitionis caput: si in teſtamento ut centum nummi deducantur ſcriptum ſit, ipsique &c.* quam emendationem confirmant ea quæ ſequuntur n. 53.

72, 2. *Super dicebant qui quid cepiſſet.* i e, dicebant eum, qui quid cepiſſet *ſuper*, ſeu plus quàm &c. Hæc eſt lectio omnium mſſ. quâ rejectâ Lambinus dedit vulgatum, *ſuperiores dicebant.*

Ibid. 11. *Alligata ſacris. Venio nunc &c.* Explendæ hoc loco lacunæ Lambinus partim ex

ora codicis antiqui, partim ex Plutarcho adornavit ea, quæ hic habes formâ litterarum Italicâ, quæque retineri poſſe cenſuit Gulielmius.

Ibid. 31. *Extera ſacra.* Ita rectè emendavit Pearcius, quum in vulgatis legatur *extra ſacra*, nullo ſenſu.

73, 14. *Quod genus ſacrificii lare vervecibus fiat.* Hæc procul dubio mendoſa. Suſpicatur Daviſius ſcriptum fuiſſe, *quod genus ſacrificii in exverris fiat. Exverræ* autem ſunt, ut habet Feſtus, *purgatio quædam domûs, ex qua mortuus ad ſepulturam ferendus eſt, quæ fit per everriatorem, certo genere ſcoparum adhibito, ab* extra verrendo *dictæ*.

74, 7. *Et corpus incenſum eſt.* Hæc lectio nullo codice nititur, & ſententiæ ſcriptoris repugnat. Codices habent, *& corpus ceſus* aut *orſus eſt*: unde Turnebus legit, *& corpus ejus eſt*, i e, & corpus ſepulcri factum eſt, & in eo conditum.

Ibid. 8. *In omnibus ſepultis penitus, humati dicuntur.* Mendoſam lectionem emendat Lambinus, *in omnibus ſepultis ponitur; ut humati dicantur.*

75, 15. *Domina honoris.* Ita quidem plures mſſ. At in quibuſdam ſcribitur, *numa* aut *mina*: unde Daviſius conjicit legendum *numini honoris.*

76, 14. *De unctura: quibus ſervilis unctura tollitur.* Daviſii codex unus habet tantùm, *de unctura tollitur*: unde rejectis ſuperfluis, legit *unctura tollitor, omniſque circumpotatio.*

Ibid. 17. *Ne acerræ prætereant.* Ita rectè Pal. 4. Mendosè vulgati, *nec acerræ prætereantur.*

82, 30. *Nihilque aliud.* Has voces omiſere Victorius & Turnebus, quas tamen ſervant codices, & vetuſtiores editi.

83, 16. *Qui nunc regnantur.* Ita Clericus & Daviſius, pro vulgato *qui nunc regnant.*

87, 13. *Propoſita, in ærario cognita agunto.* Hæc corrupta ſic emendat Daviſius; *promulgata, populo placita, in ærario condita ſunto.*

Ibid. 14. *Quàm de ſingulis rebus.* Addunt Vulgati, *ſemel* aut *ſimul*, quam vocem ignorant plerique codices & Victorius.

Ibid. 23. *Cenſores fide legem cuſtodiunto.* Ita Aſcenſius & Victorius, & ſic habent duo codices Daviſii. Mendosè vulgati; *cenſoris aut cenſorum fide &c.*

Ibid. 26. *Diſcedite*, nempe ad ineundum ſuffragium. Ita omnino legendum eſſe monuit Daviſius. Codices habent *diſcere* aut *dicere*, editio Veneta, *diſcedere.* Vulgatum *diſce rem*, eſt ab Aſcenſio.

89, 3. *Ab Academica familia.* Ita ingeniosè Schefferus, e codicibus, in quibus ſcribitur *ab ac familia.* Vulgò *ab hac familia.*

92, 5. *Quæ enim ille non edidit?* Ita codices plerique, quod rectè Scheffero placuit præ Vulgato, *quem enim ille non edidit.*

94, 10. *Quin ipſum Tib. Gracchum... ſublatus interceſſor fregerat.* Ita Bentleius locum reſtituit, qui variè admodum & corruptè ſcribitur in mſſ. Nullo codice nititur vulgata lectio, *quin per ipſum Tib. Gracchum... ſublatus interceſſor fuerat.*

Ibid. 21. *Quum deni creentur: nonnullos &c.* Ita Muretus Var. Lect. 4. 3. emendavit locum, qui planè mendoſus in vulgatis, *quum deni creantur, nullos &c.*

96, 23. *Populare id ſanè, neminem, &c.* Ita Turnebus correxit mendoſam lectionem, *popularem ſanè neminem &c.*

Ibid. 28. *Ejus decreta rata ſunto.* Vocem *ratæ* omittunt vulgati, quam ſervant Turnebi codices & Daviſii.

97, 10. *Et cenſorem quærit interpretem.* Ita dedimus, obſecuti Turnebo, cui meritò diſplicet vulgata lectio, *& cenſorem quærat interpretem.*

100, 13. *Graviora judicia... exſtant vocis.* Ita codices plerique & vulgati, præter Gruterum, qui prætulit *voces.*

101, 6. *Doluitque, quoad vixit.* Veterem hanc lectionem revocavit Pearcius, cujus loco dederat Turnebus, *docuitque*, & sic vulgati.

102, 8. *Et utantur boni.* Vulgò *bonis.* Emendavit certiſſimâ conjecturâ Franc. Odinus.

105, 10. *Reipublicæ opem ferre.* Ita Manutius, Turnebus, Lambinus. Alii non rectè *referre.*

Ibid. 23. *Scitum eſſe & juſſum.* Ita rectè Turnebus & Lambinus, pro vulgato *ſcitum eſt & juſſum.*

107, 21. *Leges a librariis lego.* Mendum eſt in ultima voce, pro qua reponebat Lambinus *peti.*

112, 11. *Qui ſe jam illis ferè æquarunt.* Ita codices. Grævius, quia non reperit in ſuis pronomen *ſe*, maluit, *qui jam illos ferè æquarunt.*

113, 5. *Scribere ad te aliquid hoc tempore.* Ita voces ordinantur in regio codice, quem unum longè optimum in his libris de Officiis excuſſimus. Infrà, *& auctoritati meæ graviſſimum.* Ultimam vocem omittunt vulgati, quam cum Manutio ſervat regius.

117, 13. *Earumque progreſſus.* Pearcius mallet *prăgreſſus*; ut habent cum regio nonnulli codices.

Ibid. 30. *Ad rem gerendam.* J. F. Gronovius legebat *ad rem quærendam*, idque etiam placet Grævio.

119, 10. *Excitaret ſapientiæ.* Faernus pro *ſapientia* reponebat *ſui* : ſed ne sic quidem locus Pearcio ſanatus videtur, cenſetque legendum, *mirabiles amores* (*ut ait Plato ſapientiæ*) *excitaret ſui.*

120, 13. *Ordo autem.* Videtur admittenda Pearcii conjectura legentis, *ordo item.*

125, 27. *Juſtitiæ genus.* Hæc duo verba pro ſpuriis habet Pearcius, & meliùs abeſſent.

127, 5. *Ut non reddere depositum, etiam promiſſum non facere.* Ita cum Lambino codex regius. Vulgati utrobique omittunt negantem particulam.

Ibid. 26. *Nec.. contra officium eſt, majus anteponi minori.* Ita codex regius, ut voluere Lambinus, Gruterus, & Pearcius. Vulgati plenam diſtinctionem ponunt poſt vocem *promiſeris*, & ante verbum *anteponi* negationem inſerunt, quam ignorant mſſ.

130, 17. *Hoſtilius.* De quo Livius 43, 6. & 11. Ita hîc & infrà dedimus ex obſervatione J. F. Gronovii, quam confirmat Perizonius Animad. Hiſt. cap. 10 : Vulgati *Pompilium* nominant ; quo nomine nullus tunc imperator in Macedonia.

131, 8. *Lenitate verbi triſtitiam rei mitigatam.* Ita J. Gronovii codices, quibus accedit & regius. Vulgò *lenitate... mitigante.*

132, 27. *Fidem hoſti datam fallere.* Hîc Lambinus & Gruterus inſerunt locum de captivis ab Annibale ad ſenatum miſſis, & de perfuga Pyrrhi, quem Fabricius regi conſtrictum tradidit. Sed de his nihil omnino in editis vetuſtioribus, nec in mſſ. si Langii unicum excipias ; & eadem iterantur iiſdem ferè verbis lib. 3, nn. 86, & 113.

136, 8. *An imitari.* Ita rectè codex regius cum

editis vetuſtioribus. Recentiores minùs rectè, ac non imitari.

Ibid. 25. *Sine judicio, vel modo, in omnes repentino quodam .... impetu animi incitati.* Hanc lectionem Victorii & veterum editorum, quam confirmant ferè omnes mſſ. revocavit Pearcius. Recentiores habent, *sine judicio, vel morbo, in omnes, vel repentino &c.* obſcuro & impedito ſenſu.

138, 9. *Nihilò minùs ut ipsi luceat.* Ita Turnebi codices & regius, pro vulgato, *nihilò minùs ipsi lucet.*

141, 18. *Quid quiſque nobiſcum, vel sine nobis.* Ita quidem codex regius & alii plures: ſed rectè ſuſpicatur Pearcius duplicem olim fuiſſe hujus loci lectionem, rejectiſque ſuperfluis, legendum cenſet, *quid quiſque sine nobis &c.*

145. 1. *Ut quiſque altissimo animo eſt, gloria cupiditate.* Ita codex regius, ut voluere Gruterus, Grævius, & Pearcius. Alii, *ut quiſque eſt altissimo animo & Gloriæ cupido*, quæ lectio nullo codice nititur.

146, 25. *Vacandum eſt... voluptate nimiâ... ut tranquillitas animi & ſecuritas adsit.* Ita codex regius, quod præſtat vulgato, *vacandum eſt... voluptate animi, ut tranquillitas & ſecuritas adsit.*

151, 5. *In quo invadi.... me audio.* Ita rectè codex regius, & editi veteres, pro vulgato, *in quod invadi... audio.*

Ibid. 8. *Concedat laurea laudi. Laus* eſt togæ & forenſium actionum præmium, *laurea* armorum. Ita omnino legendum ex mſſ. optimis, & ex ipſo Cicerone in Piſonem n. 74. Malè in editis recentioribus, *concedat laurea linguæ.*

Ibid. 15. *Arma impia.* Ita cum J. Gronovio dedimus ex mſſ. in quibus compendioſè ſcribitur *ipia*, unde vulgatum *ipſa*, quæ vox nihil hìc loci habere poteſt.

152, 21. *Fortis verò & conſtantis eſt*, nempe *viri.* Vulgò *fortis verò animi*; quæ vox poſtrema ab aliquo explanatore adſuta eſt: quis enim ferat *fortis eſſe animi... præſentis animi uti conſilio.*

154, 19. *Evertit ad extremum omnia.* Ita Turnebi codices & regius. Alii *vertit.*

155, 3. *Ergo magiſque magiſque viri &c.* Ita Lambinus cum Mureto, quem vide Var. Lect. 6, 14. Vitioſè vulgati, *Ergo poſtque magiſque &c.* quod natum inde videtur, quòd ſæpe librarii vocem iteratam ſemel tantùm ponerent.

156, 27. *Altitudo.* Eſt hoc loco *altitudo* in capiendis incommodis, & maximè injuriis, ut loquitur in Part. Orat. n. 60.

161, 25. *Natis ſepulcro ipſe eſt parens.* Mallemus cum J. F. Gronovio, *Natis ſepulcro ipſe ſit parens*, ut oratio tyranni perſonâ digna ſit.

165, 18. *Alter... libero dignus; alter ne homine quidem.* Ita cum Manutio & Lambino dedimus. Alii tranſpoſitis vocibus, legunt, *alter... homine dignus; alter ne libero quidem*; quæ lectio haud ſatis digna Cicerone videtur.

Ibid. 31. *Niſi voluptatem.* Vulgò *voluptate.* Regium codicem ſequimur.

168, 8. *Ut Sullæ M. Craſſum videbamus.* Craſſus Sullam enixè coluit, ejuſque gratiâ ad illas divitias & honores evectus eſt. Mendoſè vulgati, *ut Sullam & M. Craſſum videbamus.* Correxit ex ſuo primo codice Grævius.

Ibid. 14. *Alium quemque.* Vocem poſteriorem delet Grævius, & in ea variant codices, in

quibus ſcribitur aut *alium aliquem*, aut *aliam quidem*.

169, 2. *Propriam naturam ſequamur*. Gruterus ejectis duabus primis vocibus, legit e veſtigiis mſſ. *noſtram ſequamur*.

173, 6. *Plerique... deducimur*. Ita ex Nonio Fabricius & Grævius, pro vulgato, *plerumque... deducimur*.

174. 4. *Ut fortuna nonnumquam tanquam ipſa mortalis, cum immortali natura pugnare videatur*. Ita cum vulgatis regius. Locum non uno modo corruptum exiſtimat Pearcius, quem sic refingit: *conſtantior eſt, quàm fortuna, ut ipſa* (scil. fortuna) *tamquam mortalis cum immortali, cum natura pugnare videatur*.

Ibid. 18. *Diffuere*. Codex regius, & Langio teſte libri veteres habent *diluere*, metaphorâ ductâ a pictoribus, colores diluentibus, ut extenuentur.

177, 8. *Difficilibus ad eloquendum*. Ita Gruterus & Grævius e veſtigiis mſſ. pro vulgato, *difficilius ad eloquendum*, quod non cohæret cum præcedentibus.

178, 2. *Nec orationis obſcænitas*. Vel lege cum Manutio & Grutero, *nec oratio obſcænitate*.

Ibid. 14. *Et omne... fugiamus*. Ita cum regio Gruteri & Grævii codices. Vulgò, *ab omni... fugiamus*.

182, 6. *Sed utcumque aderunt res*. Ultimam vocem haud rectè delevit Lambinus, & omittunt vulgati.

Ibid. 8. *Nec ſimiliter*. Voculam *nec*, quam ignorat regius & codex unus Pearcii delevimus.

Ibid. 25. *Id agendum etiam*. Vel lege cum Grutero, *id agendum tamen*.

200, 12. *Quantum ſuperfuerat amicorum.... temporis.* Ita e mſſ. Victorius, Gruterus, & editi quique vetuſtiores, quibus accedit regius. Mallet Grævius *temporibus* aut *tempori.*

201, 5. *Sive ratio..., ducitur.* Ita codices & veteres editi, idque præſtat vulgato *quæritur.*

204, 11. *Obeſſe plurimùm.* Addunt vulgati, *vel prodeſſe;* quas voces non agnoſcunt Gruteri & Grævii codices, quibus & regius accedit: nec tamen otioſæ videntur, si quo niterentur codice.

205, 6. *At deductus aquarum.... quæſo, unde habere poſſemus?* Ita cum Gulielmio & Grævio codex regius. Vitiosè vulgati, *adde ductus aquarum.. quæ, unde habere poſſemus.* Non enim hîc agitur de aquæ ductibus, quos luxus excogitavit, ſed de aquis exundantibus deducendis ex iis locis, quæ colantur ab hominibus.

206, 10. *Commodis.* Nonius in verbo *commodare*, legit *commodandis*, quod non ſpernendum.

207, 8. *Primum hoc ſtatuo.* Ita Grævii codex optimus, & Pal. pr. idque præſtat vulgato, *proprium hoc ſtatuo.*

Ibid. 22. *Ex quo quidque gignatur.* Hæc numero multitudinis efferunt editi quidam, ſed invitis mſſ. optimis.

210, 15. *Pareìque quum maximè mortuo.* Ita Grævii codex optimus. Hæc in aliis deſunt, aut corrupta ſunt.

211, 28. *Nec eum fefellit.* Addunt vulgati quidam *opinio;* quam vocem meliores libri non agnoſcunt.

214, 20. *Ad cujuſque vitam inſtitutam.* Ita codices, & Grævius. Vitiosè vulgati *inſtituendam.*

Ibid. 28. *Propemodum.* Legit I. F. Gronovius, *pari modo.*

223, 15. *Alæ alteri.* Poſteriorem vocem delet Grævius, natam ex iterata voce *alæ.*

Ibid. 26. *Gratiores ſunt.* Ita cum Victorio, Manutio, Lambino codex regius, pro vulgato *graviores.*

225, 29. *Pro Sardis Julius.* Codices & vulgati vitioſè, *pro Sardis, P. M. Albucio Julius:* quæ Grævius sic refingit, *pro Sardis Julius: P. Mucius Albucium*, ſcil. reipublicæ cauſâ in judicium vocavit.

226, 21. *Nocentem.... modò ne nefarium.... defendere.* Ita locum reſtituit Grævius e ſuo codice pervetuſto, idque jam antè conjecerat ex Nonio Fabricius. In vulgatis desiderabantur voces *modò ne*, ſenſu prorſus a mente Ciceronis alieno.

229, 15. *Gladiatoriis muneribus.* Ita Gruteri & Grævii codices, quibus accedit regius, pro vulgato *gladiatorum muneribus.*

230, 8. *Si emere cogantur.* Ita regius codex, pro *cogerentur*, ut habent vulgati.

233, 26. *Ut his beneficiis quàm plurimos afficiamus.* Ita plerique codices, inter quos regius, pro vulgato, *ut hos beneficiis quàm plurimis afficiamus.*

239, 13. *Utentior ſanè sit.* i. e. majores ſumptus in ſe tuendo faciat. Ita e ſuis mſſ. Turnebus, & sic habet regius, & Grævii vetuſtiſsimus. Vitioſè vulgati, *potentior* aut *locupletior.*

245, 12. *Poſſessiones moveri.* Ita regius codex & Grævii optimus, idque præſtare videtur vulgato, *poſſessiones movere.*

246, 22. *Habitent gratis in alieno?* Ita e ſuis mſſ. Turnebus, quem ſequitur Lambinus. Alii, *habitant gratis in alieno.*

247, 17. *At verò hic noſter victor, tunc quidem victus, quæ cogitarat, tum ea perfecit.* Ita teſte Langio codex Moguntiacensis, & eódem ducit regius. Vulgati minùs rectè, *at verò hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitarat, ea perfecit.*

257, 13. *Et non perfeciſſet.* Has voces non agnoſcunt plures mſſ. eaſque pro ſpuriis habent Gruterus & Muretus, quem vide Var. Lect. 15, 9.

261, 29. *Vicit igitur utilitas honeſtatem? immo verò honeſtatem utilitas conſecuta eſt.* Ita e Pal. pr. & e ſuo veteri libro locum reſtituit Muretus Var. Lect. 15, 9. idque probatur J. F. Gronovio, præ vulgato, *vicit ergo utilitas honeſtatem: immo verò honeſtas utilitatem ſecuta eſt.*

263, 31. *Multò magis efficit.* Ita codex regius cum Victorio & Lambino. Alii malunt *exigit.*

264, 13. *Detrahere autem de altero.* Ita mſſ. complures, qui ſequentia verba *ſui commodi causâ* non agnoſcunt. Sed hæc tota periodus ſuſpecta Grutero eſt, tamquam repetita de n. 21.

266, 20. *Quæ vacent juſtitiâ.* Hæc obſcura. Muretus Var. Lect. 15. 9. monet veterem ſcripturam depravatam fuiſſe, *cevantem juſtitiam*: unde ille facit, *ſervantem juſtitiam.*

Ibid. 25. *Ad nullam partem utili.* Quidam malunt *ad nullam rem utili*; ſed invitis codicibus & pleriſque editis.

Ibid. 31. *Ne ipſe frigore conficiatur.* Mureti liber vetus, *ne ipſe algore pereat.*

267, 9. *Sin autem id non ſit ejuſmodi.* Muretus e ſuo veteri libro legit, *ſin non ſis ejuſmodi.*

268, 12. *A communi tamquam humanitate corporis.* Muretus & Grævius mallent, *a communi tamquam humanitatis corpore.*

269, 30. *Commoveri neceſſe eſt.* Huc e ſequentibus retrahit vocem *animum* J. F. Gronovius, legitque, *commoveri neceſſe eſt animum; ſed si quum attenderis.*

271, 24. *Ut ferunt fabulæ.* Hæc verba pro ſpuriis habet Langius, & quidem non videntur eſſe Ciceronis.

Ibid. 27. *Magnitudine inviſitatâ.* Ita hic & aliis ſimilibus locis in Livio & Cicerone reponunt Gronovii, pro vulgato *inuſitatâ.*

272, 26. *Quamquam poteſt id quidem.* Dubitanter, ut Academicus, de providentia & natura divina loquitur, ut notat Gulielmius.

275, 11. *Si eum teneremus.* Grævius legit, *ſi ea rogaremus*: & sic Pithœi excerpta.

Ibid. 21. *Phintiam.* Regius ſcribit *Pityam.*

279, 21. *Quàm tritici utilitas.* Nec malè Paſſeratius, *quàm tritici vilitas.*

280, 15. *Injuſtè & improbè.* Vulgò *an improbè.* Regium codicem & Pithœi excerpta ſequimur.

281, 23. *Quum quid reticeas.* Ita codex regius, pro vulgato, *quidquid reticeas.*

282, 3. *Quòd si vituperandi ſunt.* Ultimam vocem delevimus, quam ignorat codex regius.

283, 8. *Nomina facit.* Addendam hic vocem *Pythius* cenſet J. F. Gronovius, eò quòd creditoris ſit *nomina facere*, debitoris diſſolvere.

284, 18. *Nec qui contrà ſe liceatur, emptor apponet.* Vulgò, *nec qui contra ſe liceatur, emptor opponet.* Emendavit Muretus Var. Lect. 14, 5. & favet regius, in quo ſcribitur *apponet.* Ut venditor dolosè apponit, qui pluris liceantur,

ita emptor, qui minoris, ut sibi faciliùs res addicatur. Aſſem autem pro minimo pretio veteres dicebant.

Ibid. 28. *Ut si minoris, quàm potuiſſet, emiſſet.* Ita Grævius ex editis veteribus repoſuit, pro *vendidiſſet*: quam vocem ſervat quidem regius, ſed alio ſcriptam atramento. Locus videbitur ſanus, si legeris, *qui minoris etiam, si potuiſſet, emiſſet*.

293, 11. *Hereditates convertere.* Ita codices & editi, præter Lambinum, qui dedit *converrere*.

294, 14. *In Roſtra.... eſcenderent.* Antiquè dictum pro *adſcenderent*. Mendosè vulgati, *deſcenderent*. Correxit Muretus.

295, 18. *Se quis convertat in belluam.* Ita regius codex. Vulgò *conferat*.

298, 26. *Sin ipſa opes expetuntur quoquo modo, non poterunt &c.* Turnebus ex codice perantiquo legit, *sin ipſa opes expetuntur, quomodo poterunt utiles eſſe cum infamia?*

299, 21. *Potiùs diceret non eſſe æquam &c.* Hæc Grævio videntur vel invitis libris sic legenda: *potiùs diceret non eſſe utilem reipublica, quia non eſſet æqua, quàm quum &c.*

Ibid. 30. *Utilitate, ut putat, officium dirigit.* Ita mſſ. ferè omnes & vetuſtiores editi, non ut vulgò recentiores, *utilitate putat officium dirigi.*

300, 13. *Quid si una tabula sit, duo naufragi, iique ſapientes.* Ita Gronoviorum codices, & veteres editi, nec multùm diſcrepat regius. Vulgati cum Grutero, *quid si in una tabula sint duo naufragi æquè ſapientes.*

301, 8. *Qui vinum fugiens*, quod ſcil. durare & ætatem ferre non poteſt. Ita ex Nonio Grævius cum Manutio, idque procul dubio verum,

licet plerique codices præferant pro *vino*, *venenum*.

302, 28. *Atque inſanus... deflagravit.* Ita veteres editi, quos ſequitur Grævius. Vulgò, *atque is... deflagravit.*

305, 4. *Fide ſacratum jus.* Ita Victorius. Sed Langius & Fabricius ex pleriſque codicibus reponunt *fides ſacrata jus.* Veteres dixere *fides* aut *fide*, pro *fidei.*

Ibid. 26. *Quem cenſes?* Ita cum Victorio, Camerario, Langio J. Gronovius. Alii, *qua* aut *quid cenſes?*

309, 4. *Non modò ſummum malum.* Ita codices, & sic ſolent ſcriptores optimi, pro *non modò non.*

310, 8. *Perduellium numero definitus.* Ita Grævii codices & regius. Mendosè vulgati, *ex perduellium numero definitus.*

312, 4. *Quod idem non honeſtum sit, nec quia utile, honeſtum, ſed &c.* Ita codex regius. Minùs rectè vulgati, *quod idem non honeſtum, nec quia utile, honeſtum eſt, ſed &c.*

314, 25. *Acilius autem, qui &c.* Periodum hanc cenſet Pearcius locum occupare non ſuum, & reponi debere poſt hæc verba numeri ſuperioris, *ad Annibalem duceretur.*

317, 16. *Finis bonorum & malorum.* Duas voces, *& malorum*, cenſet Muretus ab hominibus fortaſſe minimè malis, ſed certè non ſatis intelligentibus, additas eſſe.

321, 25. *Tanta ineſt ſtultitia inconſtantia.* Ita Langii, & Grævii codices, quibus accedunt duo regii, quos in libris de Senectute & de Amicitia, & in Paradoxis excussimus, pro vulgato, *tanta eſt inconſtantia ſtultitia.*

323, 2. *Querelis meorum æqualium... quæ &c.* Quidam legunt *quas* aut *queis*. Sed Cato non tam ad verba quàm ad ſententiam reſpicit, quod Atticis eſt familiarius.

324, 3. *Nec... si ego Seriphius eſſem, ignobilis.* Vulgò *nobilis*, ſed invitis codicibus Gulielmii, Gruteri, Grævii, & noſtris, qui conſtanter ſcribunt *ignobilis* aut *innobilis*. At huic ſententiæ repugnat Plato, aliique. Non mirum, inquit Gulielmius, si Cato & ſenex, & in rebus Græcis, quas ſerò attigit, voluntate & commodo Ciceronis, hallucinetur memoriâ, quod idem in Laerte ſtercorante, & in Pelia recocto eveniſſe illi, negari non poteſt. Paulò pòſt codex Celderbensis, teſte Grutero, id habet ſcriptum ad marginem, quod dedimus, pro vulgato, *neque enim in ſumma inopia levis eſſe ſenectus poteſt ne ſapienti quidem*, ſenſu parum ad mentem Catonis accommodato.

Ibid. 30. *Quintoque anno pòſt ad Tarentum quæſtor: deinde ædilis, quadriennio pòſt factus ſum prætor, quem magiſtratum &c.* Hunc locum pessimè habitum a librariis, perſanarunt ex hiſtoria Catonis Langius & Pighius, quos ſequimur, deletis vocibus *ædilis* & *prætor*. Q. Maximus legem Cinciam ſuasit Tuditano & Cethego conſulibus, quæſtore Catone, quo anno ſacra Ideæ Matris accepta ſunt: mortuus eſt autem quatuor annis antè, quàm Cato prætor eſſet. Vide infrà n. 45. & de claris oratoribus n. 60.

325, 22. *C. Flaminio tribuno plebis... dividenti.* Ita vulgò editur: ſed Pighius, quem ſequimur, ex Sesipatro citante hunc locum, repoſuit *C. Carvilio & C. Flaminio tribunis plebis... dividentibus*; & sic ſcriptum reperimus in uno e regiis codicibus: quo ipſo tacitè declaratur, cur

Sp. Carvilius quieverit, ne ſcil. conſanguineo aut gentili adverſaretur.

326, 2. *Mortem M. filii.* Ita vulgati. Prænomen delevimus, quod idem filio & patri fuit.

328, 22. *Flexere viai.* Antiquè dictum pro *viæ.* Ita Turnebus Adv. 13, 6. Vulgò *flexere viâ.* Sed verſus unâ curtior ſyllabâ.

329, 26. *Quintus hic & tricesimus eſt annus.* Et paulò pòſt, *decem annis.* Ita Contarenus ex tribus codicibus, quibus accedit unus e regiis. Vulgò *hic tertius & tricesimus &c.* & *novem annis.*

330, 5. *Sed ratione, & consilio, & ſententiâ.* Ita regii codices, pro vulgato, *ſed consilio, ratione, ſententiâ.*

332, 16. *Quamquam in aliis*, quæ ſcil. ad ſe pertinere arbitrantur, *minùs hoc mirum.* Ita codices noſtri, ut de ſuis teſtatur Lambinus. Vulgò *in illis.*

340, 6. *Dominatur in ſuos.* Notat Lambinus libros veteres habere, *vindicet jus ſuum*, & sic etiam Pithœi excerpta, quam eſſe manum certiſsimam Ciceronis cenſet Grævius. Notum eſt quàm inviſum fuerit vocabulum *dominari* & *dominus* in libertate.

346, 17. *Hoc ego non desiderare dico eſſe jucundius.* Addunt vulgati *quàm frui*, quas voces ignorant Lambini codices, & regii: & verò adjectas eſſe ab aliquo interprete res ipſa loquitur.

348, 29. *Contra avium minorum morſus.* Turnebus reperiſſe ſe ait in latebroſis bibliothecis, *contra inimicarum avium morſus.*

351, 26. *An ulla beatior eſſe possit?* Nonnulli codices & editi habent *an ulla vita.* Sed ultimam vocem rectè omittunt Langius, Gruterus, Grævius.

353, 11. *Comem erga Lyſandrum.* Codex unus e regiis, & plures Græviani ſcribunt *communem* eodem ſenſu, & hanc eſſe manum Tullii cenſet Grævius.

Ibid. 30. *Virtuti tuæ fortuna conjuncta eſt.* Mallet Paſſeratius, *fortunæ tuæ virtus conjuncta eſt.*

354, 19. *Illud elogium unicum.* Vide de Finibus 2, 116.

355, 23. *Lacedæmonem eſſe... domicilium.* Ita Jac. Gronovii codices, & regii, pro vulgato *Lacedæmone eſſe &c.*

356, 9. *Ut quiſque ætate antecedit.* Vulgò *antecellit.* Regios codices & Manutium ſequimur.

360, 9. *Senectutis autem nullus.* Addunt codices quidam & editi, *eſt terminus*, quæ voces ab oſcitante librario e ſuperiori verſu malè iteratæ ſunt.

Ibid. 11. *Et tamen mortem contemnere.* Has voces abeſſe à codice manuſcripto teſtatur Urſinus.

361, 6. *Neque Funera leſſum.* Vide ad Tuſc. Diſp. 1, 34.

Ibid. 10. *Jam ſenſus moriendi aliquis eſſe poteſt, iſque ad exiguum tempus.* Ita codices noſtri, ut de ſuis teſtantur Gulielmius & Gruterus. Vulgò editur, *jam ſenſus moriendi si aliquis eſſe poteſt, is ad exiguum tempus durat*, quod quidem correctoris alicujus manum ſapit.

364, 30. *Memoriam ſui tuerentur.* Ita in uno codice reperit Gulielmius, probatque Grævius, pro vulgato, *teneremus*, quod mendoſum.

365, 22. *Sic me colitote ut deum.* Verborum Xenophontis hic ſenſus eſt, *& animum meum venerantes, facite quæ dico.*

367, 3. *Peliam recoxerit.* Non Peliam Medea, ſed Æſonem e ſene juvenem reddidit: quum au-

tem recepiſſet idem ſe facturam Peliæ, effecit ut infelix ſenex natarum ſuarum manibus concideretur: niſi fortè Catoni ſeni lapſum memoriæ tribuit Cicero, perſonæ ſerviens. Vide Muretum Var. Lect. 6, 10. ſic ſuprà n. 54. Laertem facit ſtercorantem, quem Homerus inducit purgantem & ablaqueantem arbores.

372, 1. *Sunt iſta.* Addunt vulgati *vera*, quam vocem ignorant Gulielmii & Langii codices, & e duobus regiis alter.

Ibid. 20. *Qualem in tota Græcia neminem.* Ita Grævius, & ſic e regiis duobus optimus & Pithœi excerpta. Vulgò *in reliqua Græcia.*

375, 26. *Ad ſuperos videatur deos.* Ultimam vocem omittunt vulgati, quam ſervant Langii & Gruteri codices & unus e noſtris, quo modo Horatius *ſuperis deorum Gratus & imis.*

376, 24. *In quiete per viſum.* Somnium illud Scipionis exſtat in fragmentis deſcriptum a Macrobio.

382, 7. *Bonâ ſpe prælucet.* Ita Victorius, Manutius, Gruterus, & ſic duo regii codices. Lambinus & Grævius maluerunt *bonam ſpem.* Paulò pòſt pro vulgato, *verum etiam amicum*, dedimus, *verum etenim amicum*, ut habent regii codices, & Urſini vetus liber.

Ibid. 18. *Benevolentiæ conjunctionem.* Ita duo regii codices, & veteres editi. Langius e ſuis libris repoſuit *vinctionem*; id autem ortum ex eo cenſet Grævius, quòd *junctio* & *vinctio* in mſſ. eodem modo ſcribebantur.

387, 14. *At ii... longè diſſentiunt.* Vulgò *ab iis... longè diſſentimus.* Correxit e duobus Florentinis Fucciolatus, & ſic etiam de duobus ſuis mſſ. annotarat Gulielmius.

389, 18. *Eorum querelâ inveteratas... familiaritates.* Ita e Palat. 2. Gruterus & Grævius, Vitioſè in vulgatis legitur, *eorum querelâ inveteratâ.*

391, 16. *Quid attinet dicere... impetraturum non fuiſſe?* Vulgò *ſcio impetraturum non fuiſſe?* Primam vocem a mala manu profectam delevimus, abeſtque ab uno e regiis codicibus.

Ibid. 22. *Et minimè tunc quidem C. frater.* Ita Grævius cum Victorio, Langio, Lambino &c. & sic habent duo regii. Vulgò, *& minimus*, quod Gulielmius & Gruterus exponunt, *& leniſſimus, minimè vehemens*, contra uſum linguæ Latinæ.

392, 28. *Magnâ aliquâ re in remp. peccantibus,* Ita editi veteres, quæ lectio confirmatur uno e regiis mſſ. & Pithœano. Vulgati *in magnam aliquam rem peccantibus*, quod meritò improbat Grævius.

393, 25. *Conſilium dare.* Legit Joan. Clericus *dari*, idque rectum videtur.

399, 2. *Indulgeri novis.* Ita cum Manutio & Lambino duo regii, pro vulgato *indulgere.*

402, 13. *Blanditiis & aſſentando.* Ita codices noſtri & editi veteres. Quidam recentiores præferunt *blanditiis & aſſentationibus.*

403, 5. *Quasi equis tentatis.* Ita cum Langio & Grævio codices noſtri. Alii *quasi aquis tentatis*, aut *equis temperatis*, ineptè.

Ibid. 20. *Obſcuratum iri arbitrantur.* Ita plures Gruteri codices sine pronomine *ſe* ante verbum *arbitrantur.*

405, 30. *Ut in ipſo equo.* Ita plures mſſ. pro vulgato, *atqui in ipſo equo.*

408, 6. *Ad honores ampliſſimos producere.* Ita

optimè, teſte Grutero, Pithœanus codex, & ſic etiam unus e regiis. Vulgò *perducere*.

409, 2. *Nec... Trojam Neoptolemus capere potuiſſet.* Omnes de Achille id narrant, quod de Neoptolemo ait Lælius, niſi fortè Cicero de induſtria concedit ei Græcanicarum fabularum, ut illà ætate, ignorationem.

410, 21. *Contumeliæ generentur.* Ita cum Palat. 2. duo regii, idque præſtat vulgato, *gignuntur*.

411, 22. *Ut ſe ipſe.* Error typographicus. Lege *ut ſe ipſa diligant*.

415, 27. *Una illa ſubeunda offenſio eſt.* Ita Facciolatus, ut ſenſus poſtulat. Vulgatam lectionem *ſublevanda* mendoſam eſſe, multis probat Grævius.

Ibid. 28. *Ut & veritas.* Ita duo Manutii codices, quos ſequuntur Lambinus & Grævius. Vitiosè vulgati, *ut & utilitas*.

416, 21. *Verum audire nequeant.* Ita duo regii pro vulgato, *nequeat*.

Ibid. 23. *Catonis, ut multa. Melius &c.* Ita regii codices, ut edidere Lambinus & Grævius. Alii, *Catonis: multò melius &c.*

417, 14. *Ad voluntatem loquentium.* Ita duo regii cum pleriſque aliis mſſ. idque rectè probat Grævius præ vulgato, *ad voluptatem loquentium*.

Ibid. 27. *Tam devium.* Mallet Grævius *tam tenerum*, ut alibi loquitur Tullius.

418, 19. *C. Papirius conſul.* Ultimam vocem, Langio & regiis duobus mſſ. obſecuti delevimus. Hanc enim concionem Papirius habuit tribunus plebis, decem ampliùs annis ante ſuum conſulatum.

Idid. 26. *Ducem populi Romani, non comitem.* Voces *non comitem*, profectas a mala manu, non

agnoſcit Pithœanus codex, eaſque cum Grævio delevimus.

419, 11. *Re magis, quàm ſummâ auctoritate.* Ita quidem regii cum vulgatis: ſed Pithœanus, quem ſequimur cum Grævio, *rei veritate magis &c.* & sic legendum eſſe declarant ſequentia.

Ibid. 14. *Quòd si in ſcena.* Addunt vulgati, *id eſt, in concione*, quod ineptum gloſſema delevimus, auctoribus Langio & Grævio.

421, 9. *Verſaris atque luſeris.* Mallet Grævius, *atque unxeris*, ut verba tranſlata sint a piſcibus, qui dum aſſantur, verſantur atque unguuntur.

424, 7. *Virtutem locetis.* Videtur legendum cum Grævio, *virtutem colatis.*

426, 5. *De continentia, de morte.* Valkerus legendum conjicit, *de contemnenda morte*, idque probat Th. Bentleius. Non enim de morte ipſa, ſed de contemptione mortis diſſerebat Cato.

428, 24. *Sed hæc videri poſſunt obſcuriora, quum lentiùs diſputantur.* Hoc totum eſſe a gloſſa cenſet Gruterus, atque adeo reſecandum.

435, 5. *Et perpetua conſtantia.* Copulam rectè delet Grævius.

Ibid. 18. *A philoſophis, inquit, iſta ſumis.* Ita Th. Bentleii codices, & e duobus regiis alter. Vulgò *inquis.*

437, 1. *Rerum modum fingere.* Mallet Lambinus, *rerum modum figere.*

Ibid. 8. *In ſyllaba te peccare dices?* Vulgò, *ut in ſyllaba &c.* Sed voculam *ut* ignorant Langii codices & regii.

Ibid. 11. *Si viſa ſunt breviora, leviora videantur. Qui poſſint videri &c.* Ita cum Victorio & Langio regii codices. Alii mendosè, *quæ si viſa ſunt breviora, leviora qui poſſint videri &c.*

Ibid. 19. *Rebus advincam neceſſariis.* i e, invictis argumentis probabo. Alii aliter legunt. Manutium & Grævium ſequimur. Porrò quarti hujus paradoxi ſolum hoc exſtare principium cenſet Scioppius. Reliqua, quæ ſequuntur aliud probare intendunt, *ſolum* ſcil. *ſapientem civem eſſe, omnes autem ſtultos eſſe exſules.*

439, 23. *Et me exſulem.* Ita Manutius & Lambinus. Alii vocem omittunt *exſulem*, quam pariter omittit regius alter.

440, 5. *Num appellatur inimicus, qui &c.* Hæc non videntur ſana. Facciolatus reponebat, *non expelletur is, qui &c.*

443, 10. *In magna ſtultorum familia.* Vocem *ſtultorum* cum Langio & Grævio delevimus, tamquam ineptè inculcatam a librariis.

Ibid. 13. *Ac topiari; pari ſtultitiâ ſunt.* Ita Grævius e veſtigiis corruptissimæ mſſ. lectionis locum emendavit. Vulgati habent, *ac topiarii ſtultitiæ ſuæ*, vel *ac tu pari ſtultitiâ ſunt*, nullo ſenſu.

446, 24. *Te judicet.* Ita Grævii codices & regii. Vulgati mendosè *ſe judicet.*

449, 11. *De re loquar.* Vulgò *de te loquar.* Correxit ex Pithœano Grævius.

Ibid. 13. *In caſu positas poſſessiones.* Vulgati omittunt vocem ultimam, quam cum Victorio & Manutio ſervant regii codices.

486, 9. *Et parum rebus, audite cetera.* Hæc corrupta sic ingenioſè refingit Buherius: *& parumper audite cetera.*

489, 27. *Pro rata parte, ratione diſtinctis.* Hæc eſt, teſte Jac. Gronovio, omnium lectio mſſ. Editi vulgô, *pro rata portione diſtinctis.*

FINIS.

NDI.
riis. ie.
legum.
ò quam
pium
sind
esse, ex

ius & La
um pr

sc. Ea
, tum

Voces
s, tam

a Græ
locus
ulnis

& re

Con

gri
Sc